

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME III

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2017

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof. Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Doç. Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, Türkiye

Yayın Kurulu / Editorial Board

Assoc. Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*, ABD

Doç. Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*, Türkiye

Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*, İtalya

Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*, Almanya

Prof. Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*, Türkiye

Assoc. Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*, ABD

Yrd. Doç. Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, Türkiye

Doç. Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, Türkiye

Assoc. Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*, ABD

Yrd. Doç. Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, Türkiye

Yayın Türü / Publication Type

Uluslararası Hakemli Süreli Yayın / International Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda İki Sayı / Biannually

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2017

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © by İzmir Katip Celebi University
Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikri sorumluluğu yazarlarına aittir / The responsibility of statements or opinions
uttered in the articles is upon their authors

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhsin AKBAŞ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ	29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ	Ege Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Şenol ÇELİK	Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY	Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İlhan KAYAN	Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye
Prof. Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	Universidad de las Américas Puebla, İspanya
Prof. Dr. Ertuğ ÖNER	Ege Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Erkan KONYAR	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Anıl YILMAZ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Mikail ACIPINAR	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Assist. Prof. Maria BARAMOVA	Sofya Üniversitesi, Bulgaristan
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muhammet ERTOY	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Assist. Prof. David GUTMAN	Manhattanville College, New York City, ABD
Yrd. Doç. Dr. Can NACAR	Koç Üniversitesi, Türkiye
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	ELIAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan
Dr. Marinos SARIYANNIS	FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan
Dr. Sara Nur YILDIZ	Koç Üniversitesi, Türkiye

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Central and Eastern European Online Library

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: III

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2016

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Yahya Araz

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Farklı Etnik Kökenlerden ve Mezheplerden Hıristiyanlar Arasındaki Evlilikler / Marriages among the Christians of Different Ethnic Origins and Sects in the Late Ottoman Period 1

Stefania Costache

From Ruscuk to Bessarabia: Manuk Bey and the Career of an Ottoman-Russian Middleman at the Beginning of the 19th Century / Ruscuk'dan Besarabya'ya: Manuk Bey ve Bir Osmanlı-Rus Aracısı'nın 19. Yüzyıl Başındaki Kariyeri 23

Siren Bora

İzmir Beit Hillel Sinagogu'nun Tefila Defteri ve Mustafa Kemal Paşa'ya Hanoten Teşua Duası / The Prayer Notebook of İzmir Beit Hillel and Hanoten Teşua Praying to Mustafa Kemal Paşa 45

Can Nacar

Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin'de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar / Sharing the Economic Pie in a Rising Port City: Rivalry, Conflict and Alliances in the Early 20th Century Mersin 71

Deniz Kılıç

Ziştovi ve Yaş Görüşmeleri Örneği Üzerinden Osmanlı Diplomasisini Okumak / Reading Ottoman Diplomacy over the Examples of Sistovo and Jassy Negotiations 95

Filiz Tütüncü Çağlar

The Historiography of Ottoman Archaeology: A Terra Incognita for Turkish Archaeologists / Osmanlı Arkeolojisinin Tarihi: Arkeologların Kazmadığı Topraklar 109

TERCÜMELER / TRANSLATIONS

Silvart Malhasyan & Aysel Yıldız

Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk
Mirzayan Bey / An Ottoman Money-Dealer in the Eyes of A Priest:
Manuk Mirzayan, the Sarraf of Alemdar Mustafa Paşa 123

DEĞERLENDİRME / REVIEW ARTICLE

Gürol Pehlivan

Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım Dresden ve Vatikan
Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi Kitabı Üzerine Ergün Veren'in
Yazısına Cevap 173

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Yasin Özdemir

Nicolas Monceau, *Généralions démocrates: Les élites turques et le pouvoir*, Paris:
Éditions Dalloz, 2007, XVIII+615 shf., ISBN: 9782247076499 183

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE FARKLI ETNİK KÖKENLERDEN VE MEZHEPLERDEN HİRİSTİYANLAR ARASINDAKİ EVLİLİKLER*

Yahya Araz**

Öz

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklere değinmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı'nın yönetimi altında yaşayan Hıristiyan cemaatler, imparatorluğun son yüzyılında milliyetçilik ve yoğun misyonerlik faaliyetlerine karşı kendilerini yeniden tanımlama ihtiyacını hissettiler. Özellikle misyonerlik faaliyetleri var olan cemaatsel yapıların parçalanmasına ve yeni cemaatlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Misyonerlik faaliyetleri özellikle Ermeni cemaatini derinden etkiledi. 1850'lere gelindiğinde Ermeni cemaati Gregoryenler, Katolikler ve Protestanlar arasında üçe bölünmüştü. Cemaatler, böyle bir ortamda cemaatsel bütünlüklerini ve kimliklerini korumak için birbirlerine karşı katı ve kıskanç bir tutum takındılar. Bunun gündelik yaşama yansımaları son derece acı hikâyelerin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Yaşanan sorunlar farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasında yapılan evliliklerde belirgin bir şekilde görülebilir. Böyle evlilikler cemaatsel sınırların aşındırılması olarak görülecek cemaatler, bu evlilikleri engellemek için her türlü baskı aracını kullanacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan cemaatler, misyonerlik faaliyetleri, milliyetçilik, cemaatler arası evlilikler

Marriages among the Christians of Different Ethnic Origins and Sects in the Late Ottoman Period

Abstract

This Study aims to touch on Marriages among Christians of different ethnic origins or sects in the Late Ottoman Empire. Christian communities living under the Ottoman rule felt the need to redefine themselves against nationalism and intense missionary activities in the last century of the empire. Especially missionary activities led to disintegration of existing communal structures and the emergence of new communities. Particularly

* Makalenin ilk versiyonu XVII. Türk Tarih Kongresi'ne (15-17 Eylül 2014, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı*, Buca – İzmir / Türkiye, yahya.araz@deu.edu.tr

the Armenian community was deeply affected by these activities. When it came to 1850s Armenian community was divided among the Gregorian, Catholics and Protestants into three parts. Communities, in such an atmosphere, had rigid and jealous attitude against each other to protect their communal integrity and identity. Its reflection in everyday life would lead to emerge of extremely painful stories. The problems experienced can be observed clearly in marriages among the Christians of different ethnic origins or sects. Such marriages will be seen as eroding of communal boundaries and communities will use all kinds of pressure to prevent these marriages.

Keywords: Ottoman Empire, Christian communities, missionary activities, nationalism, inter-communal marriages

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında yaşayan farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyan cemaatler ve topluluklar, imparatorluğun son dönemlerini etnik ve mezhepsel farklılıkların zeminini oluşturduğu bir sürtüşme ve kavgayla geçirdiler. Etnik ve mezhepsel aidiyetlerin tehditler karşısında tahkim edilmeye ihtiyaç duyduğu bu dönemde, cemaatlerin birbirlerine dokunabildikleri toplumsal yaşamın çeşitli alanları, onların ayrılıklarını ve krizlerini derinleştiren araçlara dönüştü. Ahmed Cevdet Paşa, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarında Ermeni cemaati ile mezhep değiştirip Katolik mezhebine geçen Ermeniler arasındaki gerginliğin ileri boyutlara ulaştığını anlatmak için ölümler üzerinden giriştikleri kavgaya göndermede bulunmaktadır. Devlet tarafından "millet" olarak tanınacakları tarihlere kadar Katolik Ermenilerin müstakil kiliseleri ve mezarlıkları yoktu. Ermeniler, Katolik olduğunu düşündükleri kişilerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkıyorlardı. Ahmed Cevdet, birçok yerde tamamen bu nedenlerle, Katolik Ermeni ölümlerinin "meydanda kalıp taaffün" ettiğini yazmıştır. Onun çok iyi tespit ettiği üzere Ermeniler, bu şekilde hareket ederek Katolik Ermenileri "tahkir" ediyor, onları ölen her insanın son yolculuğunda hak ettiği cenaze ve defin merasiminden yoksun bırakıyorlardı.¹ Yapılan, mezhep değiştirip "yoldan çıkanlara" ve onlarla birlikte olanlara verilen bir karşılıktı sadece.

Etnik ve mezhepsel farklılıkların yol açtığı sürtüşme ve kavgalar, cemaat mensuplarını üzen ve yoran sonuçlar üretebiliyordu. Günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan Osmanlı Dimetoka'sında Bulgarlar ve Rumlar arasında ölen bir Bulgar çocuğunun defni konusunda yaşanan sorun üzerine Bulgarların, 13 Kasım 1897'de Adliye Nezâreti'ne yazdıkları dilekçede, kişilerin ölümle birlikte artık yaşayanların birbirlerine karşı giriştikleri kavga ve mücadeleden "azade" oldukları dokunaklı bir şekilde anlatılmaktadır. Onlara göre, tam da bu nedenle, "terk-i

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1891/1892, s. 9.

dağdağa-i cihân eden” kişilere reva görülen muamele hiç yakışık almazdı. Sorun Rumların, aynı mezhepten olmasına karşın ölen bir Bulgar çocuğunun kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri mezarlığa gömülmesine karşı çıkmasından kaynaklanmıştı.² Oysa bir kuşak önce yani sorunu çıkaranların babaları, Bulgar ya da Rum, aynı mezarlığa gömülüyordu. Etnik bir mesele küçük bir çocuğu bir mezar yerinden mahrum edecek, ailesini de tarifsiz acılar içinde bırakacaktır. Ne var ki yatacak bir mezar yerinden mahrum edilmeye çalışılan bir çocuğun yakınları tarafından yükseltilecek feryatlar, cemaatlerin, kolektif kimliklerini güçlendirmek ve hâkimiyet alanlarının sınırlarını daha belirgin hale getirmek için hiçbir fırsatı kaçırmadıkları bir dünyada, hak ettiği karşılığı alamadan yitip gidebiliyordu.

Ahmed Cevdet Paşa'nın farklı mezheplerden Ermeniler arasındaki sorunlara ilişkin olarak aktardıkları ile Bulgarlar ve Rumların ölmüş bir çocuğun gömülmesi üzerinden ürettikleri mezarlık tartışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz-yüz elli yılına yayılan cemaatler arası sorunların sebepleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu iki örnek iki olgunun, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, bu dönemde yaşanan etnik ve mezhepsel kırılmaların anlaşılmasında kullanılabilecek işlevsel araçlar olduklarını ima etmektedir. Misyonerlik faaliyetleri etkinliğini imparatorluğun Asya, milliyetçilik ise Avrupa topraklarında daha belirgin bir şekilde hissettirecektir. Mezarlıklar ve evlilikler gibi cemaat mensuplarının birleşmesini ve bir araya gelmesini sağlayan mekânlar ve gelişmeler, misyonerliğin ve milliyetçiliğin katkı sağladığı yarınmalar sayesinde, cemaatlerin kendilerini diğerlerinden ayırmak için kullandıkları araçlara dönüşecektir. Misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gündelik yaşamda farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasına yol açacaktır.

19. yüzyılın ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında yaşayan farklı etnik ve mezhepsel kökenlerden cemaatler ve topluluklar arasındaki ilişkiler, elli hatta otuz yıl öncesinden oldukça farklıydı. İmparatorluğun erken dönemlerinden itibaren oluşturulan ve 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren cemaatsel yapı, dönemin gelişmeleri karşısında çözülüp yeniden tanımlanıyordu. Bu döneme kadar imparatorluğun gayrimüslim tebaasıyla ilişkileri, etnik farklılıkları genellikle göz ardı eden üç cemaatsel/dinsel yapı üzerinden kurulmuştu. Rum Ortodoks Patrikliği, Rumlar başta olmak üzere Ortodoks mezhebinden ancak farklı etnik kökenlerden olan birçok topluluğu temsil etmekteydi. Ermeni Patrikliği, Ermenilerin yanında Ortadoğu coğrafyasının kadim Hıristiyan topluluklarını temsil etme yetkisine sahipti. Musevi topluluklar ise gevşek bir bağla Hahambaşılık tarafından temsil ediliyorlardı.³ Bu yapıya, 19. yüzyılın ilk yarısında iki yeni cemaat

² BOA, ŞD: 1925/13 (1 Teşrinisani 1313/13 Kasım 1897). Metin içinde kısaltılarak kullanılan arşiv kaynaklarının eksiksiz künyelerine kaynaklar kısmında yer verilmiştir.

³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatsel yapılar çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Yapılan çalışmalar değerlendirilen ve konu hakkındaki farklı görüşleri tartışan bir çalışma için bkz. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

eklendi. Önce Katolik ardından Protestan misyonerlerin uzun, sabırlı ve inatçı çabaları sonrasında, elbette kendilerini himaye eden devletlerin de büyük desteklerini alarak, Katolikler 1830'da, Protestanlar da 1850'de devlet tarafından resmi olarak tanınan "millet" statüsüne sahip cemaatler olarak ortaya çıktılar.⁴

Sorun Musevi topluluklardan ziyade Hıristiyan cemaatlerle ilgiliydi. Misyonerlerin, imparatorluğun Hıristiyan toplulukları arasındaki faaliyetleri dini ve dünyevi yaşamı etkileyen önemli kimlik sorunlarına yol açtı.⁵ Yeni ortaya çıkan Katolik ve Protestan cemaat mensuplarının kendileri olmasa da anneleri, babaları yukarıda ifade edilen kadim cemaatsel kimlikleriyle var olmuş, yaşamış ve ölmüşlerdi. Bu anne ve babaların çocukları önce misyonerlerin büyük fedakârlıklar ve sarsılmaz bir inançla yağdırdıkları muazzam çabaları, daha sonra da sayıları arttıkça birbirlerini etkilemeleri sayesinde Katolikleşmeye ya da Protestanlaşmaya başlayacaklardır. Süreç çok hızlı ilerlemiyordu ancak var olan cemaatsel yapıyı tehdit edici görünüyordu.⁶ Bunun farkına erken tarihlerde varılacaktır.

Rum ve Ermeni cemaatlerini yönetenler, 19. yüzyıla gelmeden çok önce, Katolik misyonerlerin kendi cemaatleri arasındaki faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlamışlardı. Bu faaliyetleri engelleme çabalarına devletin de katkı sunmasını bekliyorlardı. Yazdıkları dilekçelerde devletten, misyonerlerin faaliyetlerini engellemesini, Osmanlı coğrafyasında Hıristiyanlar arasında gezmelerinin yasaklanmasını ve mezhep değiştirenlerin sürülmesini istiyorlardı.⁷ Hem bu dilekçelerle istenenlerden hem de kendi çabalarıyla ürettikleri çözümlerden cemaatlerin, ilerleyen dönemlerde misyonerlerin faaliyetlerine ve bu faaliyetler sonrasında Katolikleşen ya da Protestanlaşan kişilere karşı izleyecekleri tutumun ipuçlarını edinmek mümkündür. Devlet, şikâyetlere bağlı olarak, 17. yüzyıldan cemaatin resmi olarak tanınacağı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar verdiği emirlerde, Katolik misyonerlerin sürülmelerini ya da buldukları yerlerin dışında dolaşmalarının yasaklanmasını, Katolik propagandası yapan kitapların basıldığı matbaaların kapatılmasını emrediyordu. Emirlerin ve yasakların sert dilinden de anlaşılacağı üzere devlet, Ermeni cemaatinin de arzuları doğrultusunda, Katolik ve ileride Protestan misyonerlerin yürüttükleri faaliyetleri birlik ve beraberliği yok eden

⁴ Katolik ve Protestan misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri için bkz. Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, (çev. Cemile Erdek), Küre Yayınları, İstanbul 2009; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

⁵ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 120-121.

⁶ Aslında Protestan ve Katoliklerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusları her zaman sınırlı kalmıştır. Mesela 1897'de Katolikler nüfusun % 0.64'ünü (120,479), Protestanlar % 0.24'ünü (44,630) oluşturuyorlardı. Bu rakamlar Arap vilayetlerini kapsamamaktadır. Bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, c. 2, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara 2003, s. 50.

⁷ Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 21-22, 32-33, 161-163.

ve “ihtilâl”e sebep olan bir “fesâd” olarak görmekteydi. 18. yüzyılın ilk yarısında bir Osmanlı tarihçisi, misyonerlerin faaliyetleri sonrasında mezhep değiştirip Katolikleşen Ermenileri hastalığa yakalanmış kişiler olarak tasvir etmekte tereddüt göstermemiştir. Bu hastalık, Batı’dan gelmiş olmasının işareti olarak, yazarın tanımlamasıyla, “illet-i frengi” idi.⁸

Kelimelere yansıyan sertliğe karşın devlet, Gayrimüslim cemaatler arasındaki sorunlara karışmaya pek istekli değildi. Sorunlarını kendi aralarında çözmelerini onlara karışmaya tercih ediyordu. Gönülsüz müdahaleler ancak şikâyet söz konusu olduğunda ya da kamu düzeni zarar gördüğünde gerçekleşiyordu. Tehdidi doğrudan hissedenler gayrimüslim cemaatler özellikle de Ermenilerdi. Katolikliği daha sonra Protestanlığı Rumlar arasında yayma girişimleri pek başarılı olamadı. Misyonerler, bu durumu “görünen o ki, Rum Ortodokslar arasında ruhlarını kurtuluşa erdirmek isteyen pek fazla insan yoktu[r]” şeklinde yorumlayarak⁹ faaliyetlerini Ermenilere ve coğrafyanın en eski Hıristiyan topluluklarından olan Süryani, Asuri, Keldani ve Maruni cemaatlerine yönelttiler. Misyonerlerin bu topluluklar arasındaki faaliyetleri, uzun vadede cemaatsel yapıların parçalanması ve devletin meşruyetinin altının oyulmasıyla sonuçlanacaktır.¹⁰

Ermeniler arasında, Katolikliğe ya da Protestanlığa geçenleri cezalandırma girişimleri zaman zaman toplumsal dışlanmanın da ötesine geçerek tahkir ve küçük düşürmeye dönüştü. Patriklerin ve diğer cemaat önderlerinin öncülüğünde, Katolik ya da Protestan olanlarla iletişim kurulması, iş yapılması, onlara kefil olunması engellenmeye çalışılıyordu. Afroz edip cemaatin nezdinde itibar kaybına uğratmak da bir baskı yolu olarak kullanılıyordu. Katolik ve Protestanlara yönelik baskılar su ve ekmek vermemeye, sokaklardan geçerken üzerlerine tükürülmeye, pis sular atılmaya ve taşlanmaya kadar varmaktaydı.¹¹ 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına giren ve büyük çoğunluğu "American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM/BOARD)"¹² adındaki Amerikan misyoner örgütüne bağlı misyonerler, misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Ermenileri ve diğer Hıristiyan cemaatler arasında yarattığı huzursuzluğun ve bunun yol açtığı karışıklıkların canlı tanıkları olacaklardır.

⁸ Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizâde*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1865, s. 314-315.

⁹ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (çev. Devrim Evcı), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 195.

¹⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 147-173.

¹¹ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s. IX-XIV, 1-20; E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or, Memoirs of Rev. William Goodell*, Robert Carter and Brothers, New York 1877, s. 309-310; Jeremy Salt, “Trouble Wherever They Went: American Missionaries in Anatolia and Ottoman Syria in the Nineteenth Century”, *The Muslim World*, c. 92, (2002), s. 287-313.

¹² Bkz. Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, s. 15-16.

Baskılar, Ermeni cemaatinin parçalanmasının önüne geçmekte yetersiz kaldı. 19. yüzyılın ilk yarısı tamamlandığında Ermeniler arasında fiili olarak yaşanan bölünme resmi olarak da tamamlanmıştı. Ermeni cemaatinden iki yeni cemaat daha, Katolik ve Protestan cemaatleri, ortaya çıkmıştı. Birbirleriyle uğraşmayı kimliklerinin koruyucu ve güçlendirici aracı olarak gören, aynı dili konuşan ancak farklı mezhepsel bağlılıklara sahip üç Ermeni cemaati¹³ Süryani, Asuri ve Keldani cemaatlerinden Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler de "millet" statüsüne kavuşan Katolik Ermeni ve Protestan Ermeni cemaatlerine eklemenecektir.

Misyonerlik faaliyetleri, imparatorluğun Asya topraklarında mezhepsel yarılmalara yol açmış ve var olan farklılıkları derinleştirmişti. Burada ilişkiler önemli oranda mezhepsel aidiyetler üzerinden kuruluyordu. Oysa imparatorluğun Avrupa topraklarında aynı mezhebe/inanca mensubiyet bir arada olmak ve kalmak için yeterli olmaktan uzaktı. Büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebine mensup Balkan halkları, milliyetçiliğin etkisi altında bu coğrafyada yaşayan insanların yaşamlarını zorlaştıracak kanlı mücadelelere giriştiler.¹⁴ Balkan halkları, özerklik ya da bağımsızlıklarının yanında kendi dillerinde ibadet edebilecekleri ve din görevlilerini kendilerinin seçebilecekleri bir "milli kilise" üzerinde ısrarla duruyorlardı.¹⁵ Patrikhane, "Sırların, Romenlerin imparatorluktan hukuki veya fiili kopuşuyla otorite alanını yitiriyordu. Şimdi Tanzimat'ın getirdiği dini tolerans ulusalcılıkla birleşince, henüz imparatorluğun uyruğu olan Bulgarlar üzerindeki kontrolünü de kaybetmişti."¹⁶ Rum Patrikhanesi ve onun "Helenleştirme" tehdidine karşı verdikleri mücadele Bulgarların ulusal bilinçlenmesinde ve kimliklerinin oluşumunda önemli bir yere sahip oldu.¹⁷ Bulgarlar, Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir kilise oluşturmak için büyük mücadelelere giriştiler. Rum Patrikhanesi'nin gücünü kıracak ve kendilerine destek sağlayacak farklı yolları denemekte tereddüt göstermediler. Bu süreçte Bulgarların, az olmakla birlikte, bir kısmı Katolikliğe geçip küçük bir Bulgar Katolik cemaati oluşturdular.¹⁸ Nihayet devlet, 1870'te Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına onay verdi. Böylece Bulgarlara ait yeni bir Ortodoks kilisesi oluşmuş

¹³ Ermeni Gregoryen cemaati genellikle Ermeni cemaati olarak nitelendirilmekteydi. Makalede de bu şekilde kullanılmıştır. Protestanlaşan ya da Katolikleşen Ermeniler de Ermenilikten çıkmış/dönmüş kabul ediliyorlardı. Kişiler kendilerini Ermeni (Gregoryen), Protestan ve Katolik olarak tanımlarlardı. Bkz. Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London 1891, s. 146; Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 123.

¹⁴ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, c. 1, (çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç), Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 202.

¹⁵ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, s. 373-374.

¹⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 119.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çev. Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 107.

¹⁸ Katolik Rum ve Bulgarlar için bkz. Elçin Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

oluyordu.¹⁹ Devlet, burada yaşayan topluluklara kiliselerini seçme şansı tanıyordu. Bulgarların büyük çoğunluğu, beklenene göre, kendi ulusal kiliselerini seçti. Ancak bu her zaman böyle değildi. Bulgarca konuşan toplulukların bir kısmı Patrikhane'den ayrılmadılar. Diğer taraftan Rumca konuşan bazı topluluklar da Bulgar kilisesine bağlanmayı seçti.²⁰ "Milli kilise"lerin oluşması aynı mezhepten ancak farklı etnik kökenlerden insanların birlikte yaşadıkları, komşu oldukları Makedonya gibi coğrafyalarda sorunları çözmek yerine daha karmaşık hale getirdi.

Hem misyonerlik faaliyetleri hem de milliyetçilik hareketleri, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Hıristiyan cemaatlerin ve toplulukların parçalanmasına ve kendilerini yeniden tanımlamalarına yol açtı. Etnik ve mezhepsel bölünmeler sıradan insanların yaşamlarını zorlaştıran şiddetli rekabetler ve kıskançlıklar üretip din adamları arasında yetki sorunları ortaya çıkardı. Cemaatler, bu süreçte, mensuplarının yaşamlarını sıkı bir şekilde kontrol etmeye, onların diğer cemaatlere mensup kişilerle ilişkilerini düzenlemeye daha doğrusu engellenmeye çalışacaktır. Bunu yapmak cemaatsel kimliği ayakta tutmanın ve güçlendirmenin bir aracıydı. Ancak farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden Hıristiyanların birbirlerine dokunabildikleri bir alan olarak, bu makalenin konusu olan, cemaatler arası evlilikler bunu yapmanın çok kolay olmadığını ortaya koymaktadır. Cemaatler, mensuplarının diğer cemaatlerden kişilerle evlenmesini ya da evli kalmasını cemaatsel birliğe yönelik bir tehdit olarak algılayacak ve böyle ilişkilere şiddetli bir tepki verecektir. Bu makale, imparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklerden yola çıkarak, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, hem tek tek kişilerin yaşamlarına hem de cemaatler arası ilişkilere nasıl yansımalarını anlamayı denemektedir.

Etnik ve Mezhepsel Sürtüşmelerin Gölgesinde Evlenmek

Osmanlı İmparatorluğu'nda ruhani liderlerin atanma beratlarında, nikâh ve bununla ilgili konularda tam yetkili oldukları özellikle belirtiliyordu. Evlilikler üzerindeki yetkileri ruhani liderlere, cemaatlerine mensup kişileri bir arada tutma ve kontrol etme imkânı sunuyordu. Ruhani liderler, maddi ve manevi yönleri bulunan bu ayrıcalıklarının sahiplenecek ve misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sorunlara karşı sıkı bir şekilde savunacaktır. 19. yüzyılda yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri ve buna bağlı olarak birçok kişinin mezhep değiştirmesi, Hıristiyan cemaatler arasında her zaman bir gerginlik alanı olarak var olmuş olan evlilik meselesinin²¹ daha belirgin bir sorun olarak ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Nikâh konusundaki yetki ruhani liderlere verildiği için 1830'da Katolik, 1850'de de Protestan cemaatinin devlet tarafından tanınmasından önce bu mezheplere geçenler nikâhlarının yeni

¹⁹ Süreç için bkz. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası*, s. 101-108.

²⁰ Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 135-136.

²¹ Robert Anhegger, "Bir Hıristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, sy. 47, (Kasım 1987), s. 18.

mezheplerinin gereklerine uygun bir şekilde kıyılması konusunda zorluklar yaşayacaktır. Bu yöndeki başvuruları reddediliyor, ruhani liderlerin izni dışında nikâh kıymaya teşebbüs edenler aforoz ediliyorlardı.²² Buna karşın Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler gizli bir şekilde nikâhlanıyor, bu konuda kendilerine yardımcı olabilecek din görevlileri bulmaya çalışıyordu. Bu şekilde kıyılan her nikâh ruhani liderlerin cemaat üzerindeki kontrolünü zayıflatıyordu. Cemaatler, böyle girişimleri geleneklerine aykırı buluyor, bu şekilde kıyılan nikâhların geçersiz sayılması, nikâhları kıyanların cezalandırılması ve bunların tekrarlanmaması konusunda gerekli tedbirlerin alınması için devlete başvuruyorlardı. Mensuplarının evlilikleri hususunda aynı hassasiyeti “millet” olarak tanınmalarından sonra Katoliklerin ve Protestanların ruhani liderleri de gösterecektir. Devlet, başvurular karşısında verdiği emirlerde, ruhani liderlerin evlilikler konusundaki yetkilerini sürekli bir şekilde yeniden teyit ediyordu.²³

Hıristiyan cemaatler ve topluluklar arasında etnik ve mezhepsel ayrılıkların temelini oluşturup evlilik ilişkilerini bir çatışma alanına dönüştüren anlaşmazlıklar, yaygın olarak, üç farklı şekilde kendini gösterecektir. Bunlardan birincisi ve en yaygın olanı, aynı etnik kökenlerden fakat farklı mezheplerden Hıristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Bu hususta Ermenilerin mezhepsel bölünmelerinden kaynaklanan sorunlar başı çekiyor, Süryaniler ve Asuriler gibi daha küçük cemaatler onları takip ediyordu. Rumeli coğrafyasında mezhep farklılıklarından kaynaklanan sorunlar son derece azdı. Ancak evlilikler, küçük bir cemaate sahip Katolik Bulgarlar ile Ortodoks Bulgarlar ve Katolik ya da Protestan mezhebine geçen Rumlar ile Ortodoks Rumlar arasında da bir sorun alanıydı. İkincisi, farklı etnik kökenlerden ancak aynı mezheplerden cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Aynı mezhepten olmalarına karşın Rumlar ve Bulgarlar arasında, yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı çıkan anlaşmazlıklar iki cemaatin mensuplarını yaralayan sonuçlar üretecektir. Üçüncüsü, farklı etnik köken ve mezheplerden cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Bunların bir kısmı, misyonerlerin faaliyetlerinden ya da milliyetçilikten bağımsız olarak, çeşitli önyargılara dayanan kadim sorunlardı. Mesela Rumlar ve Ermeniler arasında,

²² Protestanlara, “millet” olarak tanınmalarından birkaç yıl önce, 1846 tarihinde, kilise kurma ve evlilikleri kendi mezheplerinin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleştirme izin verilecektir. Misyonerler, hem bu gelişmeleri hem de imparatorluğun farklı coğrafyalarında Protestan mezhebinin gereklerine uygun bir şekilde kıyılan ilk nikâhları büyük bir sevinçle anlatırlar. Bkz. David Brewer Eddy, *What Next in Turkey Glimpses of the American Board's in the Near East*, The American Board, Boston 1913, s. 70-71; William E. Strong, *The Story of the American Board an Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s. 105-106; Prime, *Forty Years in the Turkish Empire*, s. 327; *The Missionary Herald*, c. XLIV/sy. 5, (Mayıs 1848), s. 164; c. XLVII/sy. 3, (Mart 1851), s. 75.

²³ Beydilli, II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830), s. 113-114, 124-125, 260-261; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 245-250. Ayrıca BOA, İE.DH: 13/1241 (20 Ramazan 1111/11 Mart 1700); BOA, C.ADL: 9/577 (24 Şevval 1208/25 Mayıs 1794); BOA, A.DVN: 2/52 (20 Cemaziyelahir 1259/18 Temmuz 1843); BOA, A.DVN: 37/23 (5 Recep 1264/7 Haziran 1848); BOA, A.DVN.MHM: 8/13 (29 Muharrem 1266/15 Aralık 1849).

Anadolu gibi birbirleriyle temas ettikleri coğrafyalarda, bu önyargıları yansıtan anlaşmazlıklar yaşanabiliyordu.²⁴

Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler kendilerini resmi olarak temsil edecek otoritelerin yokluğunda, engellemelere karşı koymakta zorluklar yaşıyorlardı. Ancak yine de hem kendi aralarında hem de eski mezheplerinden kişilerle evlenip yaşamlarına devam etmekten geri durmuyorlardı. ABCFM'nin yayın organı "The Missionary Herald"²⁵ bir kısmı pahalıya mal olmuş böyle evliliklere örnekler sunmaktadır. Bunlardan biri Suriye'de Rum Ortodoks kilisesini bırakıp Protestanlığa geçen genç bir gümüşçüyle ilgilidir. Gümüşçü, mezhep değiştirmeden önce sevdiği bir kızla nişanlanacaktır. Ancak akrabalarının ve kilisenin uyarılarıyla hareket eden kızın annesi, gümüşçüye, eski mezhebine geri dönmedikçe kızını kendisine vermeyeceği mesajını iletacaktır. Gümüşçünün, nişanlısından vazgeçmek pahasına, yeni mezhebenden vazgeçmemesi ilişkinin bir süreliğine kesilmesine sebep olacaktır. Kızın annesi daha sonra fikrini değiştirecek kızının, mezhep konusundaki isteklerinin karşılanması şartıyla, gümüşçüyle evlenmesine onay verecektir.²⁶

ABCFM'nin yayın organı, Rum Ortodoks kilisesinin karşı çıktığı böyle bir evliliğin gerçekleşmiş olmasının doğurduğu tepkiler hakkında ayrıntı sunmamıştır. Ancak başka örnekler üzerinden bunu tahmin etmek güç değildir. Aynı yayın organında, Trabzon'da eşi ve çocukları Protestanlığı kabul etmiş Ermeni bir kadının, 1845 tarihinde ölmesinden sonra gömülmesi hususunda yaşanan gerginliklere yer verilmiştir. Ermeni cemaati, ailesi yeni mezheplerini yani Protestanlığı bırakmadığı müddetçe, ölen kadının mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkacaktır. Ailenin ve Protestan misyonerlerin girişimleri ve valiliğe yaptıkları başvurular, cemaatin fikrini değiştirmeye yetmeyecektir. Kadının cenazesi, iki gün bekletildikten sonra, Ermenilerin hakaretleri altında taşınacak ve geleneklere aykırı bir şekilde bir Müslüman çiftliğinin kenarına gömülecektir.²⁷ Ermeni cemaati, kendilerinden olmasına karşın ölen kadını, sınırları aşmış Protestanlığı kabul etmiş biriyle evlendiği ya da evliliğini devam ettirdiği için ritüellere uygun bir cenaze merasiminden ve mezar yerinden mahrum bırakacak, geride kalan ailesini de aşağılayarak cezalandıracaktır.

Protestan misyonerlerin üzülmeye ancak Protestanlığa geçen kişilere boyun eğdirilemediği için gurur duyarak aktardıkları bu gerginlikler, evlilikler konusunda yaşanan anlaşmazlıkların, Protestan cemaatinin devlet tarafından henüz resmi

²⁴ 19. yüzyılda İstanbul'da, evde kalmış "genç ve güzel" olmayan bir Rum kızına talip olan bir Ermeni'nin, sırf Ermeni olmasından dolayı, reddedilmesinin ilginç bir hikâyesi için bkz. Alexander Van Millingen, *Konstantinapolis İstanbul*, (çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003, s. 166.

²⁵ Bu yayın organı Osmanlılar tarafından dikkatle takip ediliyordu. Bkz. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 163.

²⁶ *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 1, (Ocak 1845), s. 19.

²⁷ *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845), s. 298-300.

olarak tanınmadığı, bu nedenle cemaat mensuplarının ihtiyaçlarını karşılayacak ayrı bir kilisenin ve mezarlıkların olmadığı ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu durumda mezhep değiştirenler ya da farklı mezheplere mensup kişilerle evlenenler cemaatten dışlanmak, göç etmek ve öldüklerinde bir mezar yerinden mahrum bırakılmak gibi sert yaptırımları göze alarak hareket etmek zorundaydılar. Katolik ve Protestan cemaatlerinin “millet” statüsüne kavuşmalarından sonra bir güç dengesi oluşmaya başlayacak, farklı mezheplerden kişiler arasındaki evlilikler cemaat içi bir meseleden cemaatler arası bir soruna dönüşecektir.

Evlilikler üzerinden yaşanan tartışmalar dönemin cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilerin ana motiflerindendi. Farklı etnik kökenlerden ya da mezhepsel mensubiyetlerden kişiler arasındaki evliliklerin iki temel boyutu bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi evliliği yapan ya da yapmak isteyen kişilerle, ikincisi ise bu kişilerin mensup olduğu cemaatler ve cemaatlerin temsil ettiği kolektif kimlikle ilgilidir. Tek tek kişilerle kolektif kimliğin tezahürü olarak cemaatlerin istek ve beklentileri çoğunlukla farklıydı. Sıradan insanlar, farklı mezheplerden ya da etnik kökenlerden olmalarına karşın toplumsal yaşamda sürekli karşılaşıyor ortak bir dünyada yaşıyorlardı. Misyonerlerin yoğun çabaları, farklı mezhepler arasında bölünmüş ailelerin ya da akrabaların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.²⁸ Aile ve akrabalık bağları, mezhepsel yarılmaların iyice derinleştiği bir dönemde kişilerin, her şeye rağmen, ilişkilerini sürdürmelerini sağlayabiliyor, farklı mezheplerden aile mensuplarını uzlaşmaya zorluyordu. Protestan misyonerler bunun canlı tanıkları olacaktır. 1850'lerin sonlarında Urfa'dan aktardıklarına göre, biri yirmi iki diğeri yirmi beş yaşında evli iki kardeş Ermeni cemaatini bırakıp Protestan mezhebine geçecektir. Oğullarının mezhep değiştirmelerine öfkelenen baba onları, hiçbir şey vermeden evden kovacaktır. Eşleri de mezhep değiştirmiş kocalarıyla yaşamaktansa ölmeyi yeğlediklerini söyleyerek onları reddedecektir. Protestan misyonerlerin bir süre misafir edeceği iki kardeş gerginliğin yatışmasıyla birlikte çeşitli şartlar altında evlerine geri döneceklerdir. Buna göre, ne kendileri ne de babaları altmış gün boyunca Ermeni ya da Protestan ayinlerine katılmayacaktı. Muhtemelen baba ile çocukları mezhepsel mensubiyetleri üzerinden gerginlikler yaşamaya devam edeceklerdi.²⁹ Ancak akrabalık bağları kişilerin, mezhepsel aidiyetlerinden taviz verip bir arada kalmalarını ve ilişkilerini devam ettirmelerini sağlayabiliyordu.

Eşlerden mezhep değiştirip Katolik ya da Protestan mezhebine geçenler genellikle erkekler oluyordu. Mezhep farklılığına rağmen evlilik devam edebiliyor, eşlerin mensup olduğu mezheplerdeki insanlar da zamanla buna alışabiliyordu. 1857'de Sivas'ta birkaç ay önce Ermeni mezhebini bırakıp Protestanlığa geçen Taşçı Mardiros adındaki birinin eşini kaybettikten sonra, onun nereye gömüleceği hususunda Protestan ve Ermeni cemaatleri arasında çıkan tartışmaya dâhil olan tanıdıklar, kadının Ermeni, kocasının ise Protestan olmasının anlaşılabilir olduğunu

²⁸ Armayis P. Vartooguan, *Armenia's Ordeal. A Sketch of the Main Features of the History of Armenia*, New York 1896, s. 37.

²⁹ *The Missionary Herald*, c. LIV/sy. 11, (Kasım 1858), s. 349.

“ve hatta el-yevm mahalle-i mezbûrede zevci Protestan ve zevcesi Ermeniye olarak bir şahsın dahi mevcut bulunduğunu” şeklindeki sözlerle anlatacaklardır.³⁰ Aynı kayıttan anlaşılacağı üzere eşler, evlilik yaşamı devam ederken farklı mezheplerden olmanın yükünü taşıyor, birbirlerine bağlı buldukları mezhebi telkin ediyor ya da cemaatleri bunu onlar adına yapıyordu. Telkinleri yapanlar genellikle mezhep değiştirenler ve onların yeni girdikleri cemaatleri oluyordu. Protestanlar da Mardiros’un ölüm döşegindeki eşine, ruhunun selameti için, böyle telkinlerde bulunacaktır.

Ne var ki eşlerden birinin mezhep değiştirdiği her evlilik devam etmiyordu. Böyle vakalar cemaatlerin, kendilerini mensuplarına hatırlattığı ve bunun üzerinden cemaatsel birliklerini güçlendirmeye çalıştıkları mücadele alanlarına dönüşebiliyordu. 1849’da Antep’te Protestan mezhebine geçen Kara Kırkor, eşiyile, Ermeni cemaatinin de dâhil olduğu büyük sorunlar yaşayacak ve ondan ayrılmak zorunda kalacaktır. Ermeni cemaatinden olan eşi, yetkililere sunduğu dilekçede mezhep değiştiren kocasını kesinlikle istemediğini dokunaklı sözlerle anlatacaktır. Kadın, Kara Kırkor’u istemediğini, “bizim ayinimizden çıkub Protestan milletine dâhil olmağla kendisini bir dürlü istemem” diye yazarak anlatacak, eşine geri dönmeye zorladığı takdirde kendisini “telef” edeceğini belirtecektir. Ölümü eşine dönmeye yeğliyor, “Allah ve Resul aşkına” Kara Kırkor’un elinden kurtarılmayı diliyordu. Onun kurtarılmaktan (“halâs”) kastettiği Kara Kırkor’a dönmeye zorlanmamasıydı.

Elbette böyle vakalar eşlerin, cemaatsel bağlılıklarıyla ve ailelerinin duruma nasıl tepki gösterdikleriyle birlikte düşünülmelidir. Kara Kırkor, “zevcesinin yine mezheb-i atîkinde kalmak üzere kendüye teslim” edilmesini isteyip inançlarına karışmayacağına söz verirken, Ermeni cemaati buna karşı çıkacaktır. Ermeni cemaati, yazdıkları dilekçede, etraflarında yeni “peyda” olmaya başlayan Protestanlara duydukları öfkeyi anlatacak ve “ayinimizden dışarı olan milletlere kız verilmemesine yed-i fakîrânelerimizde şevket-meâb efendim hazretlerinden fermân-ı hümâyûn vardır” şeklinde devam ederek, kadının mezhep değiştiren kocasına verilmesine kesinlikle karşı olduklarını belirteceklerdir.³¹ Kadınlar da mezhep değiştiren kocalarını istemeyebilirdi. Ancak olayın büyümesine ve ayrılıkla sonuçlanmasına sebep olan çoğunlukla cemaatlerin böyle vakalar üzerinden güç devşirmeye çalışan inatlaşmasıydı. Nihai olarak evli bir kadının karar verirken düşünmek zorunda olduğu çocukları ve kocası olmadan nasıl geçinebileceğiyle ilgili kaygıları olabiliyordu.³²

Evli olanların aksine, henüz evlenmemiş erkek ya da kızların mezhep değiştirmeleri daha kolay gerçekleşiyordu. Evlenmek isteyenler, zaman zaman

³⁰ BOA, HR.MKT: 183/48 (9 Recep 1273/5 Mart 1857). Benzer bir başka olay için bkz. BOA, HR.MKT: 145/43 (2 Ramazan 1272/7 Mayıs 1856).

³¹ BOA, A.MKT: 178/31 (7 Rebiülâhır 1265/2 Mart 1849).

³² *The Missionary Herald*, c. LI/sy. 5, (Mayıs 1855), s. 138-139.

ailelerinin desteğini arkalarına alarak³³ mezhep değiştirmekten ya da bu farklılığı göz ardı etmekten çekinmiyorlardı. Böyle vakalar karşısında sesini yükselten cemaatler, yapılanın geleneklerine aykırı olduğunu iddia edip devleti müdahale etmeye davet ediyorlardı. Şikâyetlere bağlı olarak yapılan soruşturmalar, genellikle, evlenmek isteyen ya da henüz evlenmiş çiftlerden birinin diğerinin mezhebine geçtiğini ortaya çıkarıyordu. Şikâyete konu olan kişiler, eski cemaatleri bunu kabullenmese de, mezhep değiştirdiklerini, bu nedenle eski mezhepleri ve cemaatleriyle ilişkileri kalmadığını ilan ediyorlardı. Böyle durumlar, zaman zaman yaralanmalara yol açan kavgalara sebep oluyor³⁴ ancak gerginlikler zamanla yatışıyordu. Konuyla ilgili kayıtlarda belirtildiği üzere olayları çıkaranlar, büyük bir ihtimalle cemaati yönlendirenlerin de görünmez desteğini alan, “ayak takımından” kişiler oluyordu.³⁵ Ne olursa olsun mezhep değiştirerek evlenmek isteyen bir kız ya da erkeğe kimse karışmıyordu. 1847’de Saruhan vilayetine bağlı Turgutlu’da bir Ermeni kızının “Rum milletine ittibâ” ederek bir Rum ile evlenmesinden sonra iki cemaat arasında çıkan gerginliğe devletin üretmeye çalıştığı çözüm, mezhep değiştirmeye her ne kadar sıcak bakılmasa da, kızın “aklı başında” olup özgür iradesiyle seçimini yaptığı, bundan dolayı duruma müdahale etmek için herhangi bir gerekçe olmadığı şeklinde olacaktır.³⁶

Mezhep değiştirmek, verilen sözlerin ve yapılan akitlerin bozulmasına sebep oluyor, çeşitli bağlılıkların yükünden kurtulmanın aracına dönüşebiliyordu. Birbirine düşmanlık besleyen farklı mezheplerin varlığı, evlenmek isteyenlerin hareket alanlarını genişletiyordu. Kişiler bunu mezhepsel sınırları, dayatmaları ve engelleri aşmak için kullanıyorlardı. İkisi de Bulgar Ortodoks cemaatine mensup Velikole adındaki bir kız ile eski nişanlısı Gorki’nin yapmaya çalıştıkları tam olarak buydu. Velikole, ikinci nişanını bozup eski nişanlısı Gorki ile evlenmek istediğinde, Bulgar Ortodoks kilisesi kendilerine engel çıkaracak ve nikâhlarını kıymayacaktır. Bağlı buldukları kilisenin kendilerine çıkardığı engeli aşmaya çalışan Velikole ve Gorki, Selanik’teki Bulgar Katolik Despotu’na başvurup nikâhlarının kıyılmasını sağlayacaklardır. Katolik mezhebine geçmişlerdi. Artık Ortodoks mezhebenden oldukları, bu nedenle, yapılan nikâhın geçerli olmadığı yolundaki şikâyetlerin hiçbir değeri yoktu.³⁷

Nişanlıların ya da evlilerin ikisinin mezhep değiştirmesinin ortaya çıkarabileceği sorunların üstesinden gelmek nispeten kolaydı. Oysa nişanlılardan ya

³³ Manisa’da on yedi yaşındaki Rum kızı Eleni’nin, Protestan mektebinde öğretmenlik yapan Simon ile evlenmesinin yarattığı tepkileri takip eden soruşturmalar, Eleni’nin ablası ve dayısının Protestanlığa önceden geçtiğini, babasının da evliliğe rıza göstermiş olduğunu ortaya çıkaracaktır. Bkz. BOA, DH.MKT: 1235/89 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908).

³⁴ Bkz. BOA, DH.TMIK.M: 29/38 (7 Şevval 1314/11 Mart 1897).

³⁵ BOA, DH.MKT: 1235/89 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908).

³⁶ BOA, MVL: 10/47 (27 Safer 1263/17 Şubat 1847).

³⁷ BOA, BEO: 287/21483 (21 Rebiülâhîr 1311/1 Kasım 1893). Ayrıca BOA, TFR.I.U.M: 18/1799 (28 Rebiülâhîr 1325/10 Haziran 1907).

da evlilerden birisinin mezhep değiştirmesi, tarafların yıllarını harcayacağı tartışma ve sürtüşmelere yol açabilmekteydi. 1850'lerde Musul'da Süryani Yakubi cemaatine mensup bir ailenin, aynı cemaatten biriyle nişanlı olan kızlarıyla birlikte Süryani Katolik cemaatine geçmesinin yarattığı ihtilaflar, Süryani Katolik, Süryani Yakubi, Ermeni ve Keldani cemaat temsilcilerinin müdahil olduğu ya da görüşlerine başvurulduğu Hıristiyanlığın nikâh usulleriyle ilgili dinsel bir tartışmaya dönüşecektir. Ailesi kızlarını, yeni cemaatlerinden birisiyle evlendirmek istiyorlardı. Yakubiler, kızın mezhep değiştirmeden önce kendi cemaatlerinden biriyle nikâhlandığını iddia ediyor, Katolikler ise bunu reddediyorlardı. Musul Mutasarrıfı'nın İstanbul'a yazdığı bilgilendirme yazısında, tarafların iddiaları, sundukları dilekçelerle birlikte dillendiriliyor meselenin, cemaatlerin İstanbul'da bağlı bulunduğu patrikliklere havale edilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu. Bu doğrultuda, Ermeni ve Katolik patrikliklerine yazılan tezkerelerde, konuyla ilgili nasıl bir yol takip edilmesinin gerektiği sorulacaktır. Katolik Patriği'nin 14 Mayıs 1859'da Bâb-ı Âli'ye verdiği cevapta, Hıristiyan mezheplerindeki nişan ve nikâh usulleri özetlenecek, mezhep değiştiren kızın Yakubi erkekle olduğu iddia edilen nikâhının bir söz bağından ibaret olduğunu anlatılacaktır. Patriğe göre, yapılması gereken, kızın Keldani, Yakubi, Katolik ve Ermeni cemaat temsilcilerinin de hazır bulunacağı bir ortamda Musul Mutasarrıfı tarafından çağrılarak kime varmak istediğinin sorulmasıydı. İstanbul'dan mutasarrıfa gönderilen emirde de bu görüş benimsenecek, eğer gerçekten kız ile Yakubi erkek arasında nikâh vuku bulmamış ise, Katolik Patriği'nin önerdiği yolun takip edilmesi istenecektir.³⁸

Musul'daki mezhep değiştirme ve nişan meselesinin birkaç cemaatin müdahil olduğu bir tartışma alanına dönüşmesi, önemli oranda, kızın mezhep değiştirmeden önce Süryani Yakubi cemaatinden biriyle nikâhlı olduğuna yönelik iddialardı. Osmanlı memurlarının tabiriyle "ihtilâf-ı efkâra" sebep olan böyle olaylar, farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel mensubiyetlerden kişiler arasındaki evliliklerin sorunlu bir alanına işaret etmektedir.³⁹ 1859'da Konya'da Ermeni cemaatinden evli

³⁸ Yalnızca yazışmaları birkaç ayı alan bu ilginç olay için bkz. BOA, HR.MKT: 285/4 (1275/1859) ve BOA, HR.MKT: 299/60 (1275-1276/1859). Benzer başka olaylar için bkz. BOA, BEO: 151/11311 (20 Recep 1310/7 Şubat 1893); BOA, MVL: 567/41 (19 Safer 1284/22 Haziran 1867).

³⁹ Artvin'de İstefan adlı birinin mezhep değiştirmeden önce nişanlı mı yoksa evli mi olduğuna yönelik tartışmalar, Ermeni ve Katolik Ermeni cemaatleri arasında uzun bir süre devam edecektir. İstefan, mezhep değiştirip Katolik cemaatinden Ermeni cemaatine geçmişti. Onun mezhep değiştirmesini içinden çıkılmaz hale getiren mezhep değiştirdikten sonra Ermeni cemaatinden bir kıza evlenmesiydi. Katolik cemaati onun mezhep değiştirmeden önce evli olduğunu, bu nedenle yeniden evlenmesinin mümkün olmadığını, Ermeni cemaati ise sadece nişanlı olduğunu, bu yüzden evlenmesinde bir sakınca bulunmadığını ileri sürecektir. Katolik cemaati, hem İstefan'ı hem de geçersiz olduğunu düşündükleri nikâhı kıyan Ermeni papazı Trabzon valisine şikâyet edecektir. Kışın ortasında Trabzon'a çağrılan İstefan, burada harcadığı bir aylık zaman ve çektiği zahmetler bir yana, on iki bin kuruşa yakın bir masraf yapacaktır. Meblağın yüksekliği, nikâh kıyılması hususunda ona yardımcı olanların da Trabzon'a çağrılmış olmasıyla ilgilidir. Bkz. BOA, HR.MKT: 239/60 (27 Ramazan 1274/11 Mayıs 1858) ve BOA, HR.MKT: 258/88 (19 Recep 1274/5 Mart 1858).

bir kadının “Rum mezhebine” geçmeye karar verip bunu vilayet meclisinde ve iki cemaatin temsilcilerinin önünde ıkrar etmesi, Rum ve Ermeni cemaatlerini yorucu bir tartışmaya sürükleyecektir. Rum cemaati, mezhep değıştiren kadının, kendi geleneklerine uygun bir şekilde, yeniden vaftiz edilmek üzere kendilerine teslim edilmesini istiyordu. Kadının “Ermeni ayinince icra edilmiş olan nikâhı Rumlar nazarında münfesi hukmünde[ydi].” Oysa Ermeniler, yeni bir vaftizin gerekliliğine inanmadıkları gibi “tebdil-i mezheble fesh-i nikâh olunamayacağı[n]” savunuyorlardı.⁴⁰ Devlet memurlarının “ihtilâf-ı efkâr”dan kastettikleri tam olarak buydu. Olayın nasıl geliştiğini bilmek maalesef mümkün değildir. Bununla birlikte benzer sorunlardan boşanmayla sonuçlandığını tahmin etmek güç değildir.

Kimliklerin yeniden tanımlanıp inşa edildiği bir dönemde, kendilerini mensuplarının birliğini korumakla yükümlü gören cemaatler, bunu sağlamak için, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde katı bir tutum takınmaktan çekinmiyorlardı. Mezhepler arası geçişlerin yaygın olduğu Osmanlı'nın son dönemlerinde, cemaate mensup kişilerin gözetim altında bulundurulması ve kiminle ilişki kuracaklarına dikkat edilmesi, cemaatsel birliğin sağlanması ve ayakta kalması adına bir zorunluluk olarak görülüyordu. Ruhani liderler, iki tarafın da aynı mezhepten olmasına karşın, istemleri dışında gerçekleşen ya da kontrol edemeyeceklerini düşündükleri evliliklere dahi karşı çıkabiliyorlardı.⁴¹ Bununla birlikte mezhepler arasındaki rekabet, kişilerin manevra alanlarını genişletiyor ve çeşitli baskılara karşın, istediklerine ulaşmayı kolaylaştırıyordu. Evlenmek için mezhep değıştirenlerin varlığı ya da farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasındaki evlilikler, kişilerin yaşamını düzenlemeye çalışmanın karşılık bulmasının pek kolay olmadığını göstermektedir. Kişilerin iç içe yaşadığı bir dünyada, kişiler arası ilişkileri etnik ya da mezhepsel sınırlar üzerinden tanımlamak ve düzenlemeye çalışmak ancak bir dereceye kadar mümkün olabiliyordu. Cemaatlerin, mezhep değıştirerek evlenmek isteyenlere karışmaya hakkı yoktu. Böyle durumlarda ortaya çıkan gerginlikler, yukarıda ifade edildiği gibi, olayın tarafı olanların hangi mezhepten olduklarını ilan etmesiyle birlikte yatışmaya başlıyordu. Bununla birlikte kişilerin mezhepsel aidiyetlerini ilan etmeleri sorunların bittiği anlamına gelmiyordu. Cemaatin kolektif kimliği, yaşanan hayal kırıklıklarını hafızasında saklıyor, zamanı geldiğinde etnik ve mezhepsel sınırları aşanlara hatırlatıyor, acı bir ders olmak üzere, bir cezalandırma aracı olarak kullanıyordu. Herhalde farklı mezheplere mensup evli çiftlerden birinin ölümü sonrasında yaşanan mezarlık sorunları, sınırları aşanları cezalandırmanın en iyi örneklerini oluşturmaktadır. Ölümle birlikte bekledikleri fırsatın geldiğini düşünen cemaatler,

⁴⁰ BOA, HR.MKT: 312/27 (1276/1859). Aynı özelliklere sahip başka bir olayda Ermeni bir erkek “Rum mezhebine” geçecek ve Rum kızla evlenecektir. Bkz. BOA, HR. MKT. 265/22 (10 Rebiülahir 1275/17 Kasım 1858).

⁴¹ Ayşe Ozil, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire A Study of Communal Relations in Anatolia*, Routledge, London-New York 2013, s. 103-104.

kendi mezheplerinden olmalarına karşın, eşleri farklı bir mezhepten olan kişilerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıkabiliyorlardı.⁴²

Büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebinden ancak farklı etnik kökenlerden toplulukların yaşadığı Rumeli coğrafyasında, evlilikler üzerinden yaşanan sorunlar daha karmaşıktı. Burada tümü Ortodoks mezhebine mensup kiliseler arasında yetki sorunları yaşanmaktaydı. Bir Bulgar erkeği ile bir Rum kızı evlenmeye karar verdiklerinde nikâhları nerede kıyılmalıydı? Bulgar kilisesinde mi yoksa Rum kilisesinde mi? Bulgar bir papazın kıydığı bir nikâhı Rum bir papaz feshedebilir miydi? Her iki taraf da Ortodoks değil miydi? Soruları uzatmak mümkündür. Ne var ki cevaplarını vermek kolay değildir. Üsküp'e bağlı Koçana kazasının kaymakamı tarafından 2 Şubat 1908'de İstanbul'a gönderilen bir telgrafta bu soruların bir kısmına cevap aranacaktır. Hasan adındaki kaymakam, Eksarhane'ye bağlı Bele köyünden bir kız ile Patrikhane'ye bağlı Noviça köyünden bir delikanlının evlenmeye karar verdiklerini ancak nikâhın nerede ve kimin tarafından kıyılacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşandığını anlatıyordu. Bulgar din adamları, nikâhın kızın oturduğu köyün kilisesi tarafından kıyılmasının ayinlerinin bir gereği olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak Eksarhane'ye bağlı bir köye Patrikhane'ye mensup bir papazın girişine de köylülerin "kat'iyyen muhalefet edecekleri" açıktı. Kaymakam, kendi başına çözemediği bu sorunu İstanbul'a iletip nikâhın hangi kilisenin papazı tarafından kıyılmasının daha uygun olacağını soruyordu. Gönderdiği telgrafın altına, sorduğu sorulara cevap olarak iletilmek üzere alınan notlarda, erkeğin Patrikhane'ye mensup olmasından dolayı, nikâhın da aynı kiliseye mensup din adamları tarafından kıyılmasının uygun olacağı yazılmıştır.⁴³ Devlet memurlarının aldıkları kararların, düşmanlık duygusuyla beslenen ve birbirlerinin işine karışmaktan çok hoşlanan Bulgar ve Rum din adamlarını tam anlamıyla tatmin etmesi mümkün değildi.⁴⁴

Milli kiliselerin oluşmasıyla birlikte Rumeli'de Rum ve Bulgar kiliseleri arasında düşmanlığa varan amansız bir rekabet ortaya çıkmıştır. Evliliklerin de bir parçasını oluşturduğu bu rekabet, sıradan insanların yaşamlarına çoğunlukla sorun olarak yansımaktaydı.⁴⁵ Aynı mezhepten olmaları Eksarhane ve Patrikhane'ye bağlı kişiler arasındaki evliliklerin mezhepsel gereklilikler üzerinden tartışılmasına engel oluyordu. İki kilisenin de Ortodoks olması birinin kıydığı nikâha diğersinin müdahale edebilmesine zemin oluşturuyordu. 28 Mayıs 1907'de Adliye ve Mezâhip Nezâreti'nden Rumeli Vilayetleri Müfettişliği'ne (Rumeli vilâyât-ı şâhânesi müfettişiyet-i celilesine) gönderilen yazıda, Rum ve Bulgarların Ortodoks mezhebinden olmasının yer yer birbirlerinin nikâhlarına karışmalarına sebep olduğu

⁴² *The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845), s. 298-300; BOA, HR.MKT: 183/48 (9 Recep 1273/5 Mart 1857); BOA, HR.MKT: 145/43 (2 Ramazan 1272/7 Mayıs 1856).

⁴³ BOA, TFR.I.KV: 188/18770 (29 Zilhicce 1325/2 Şubat 1908).

⁴⁴ BOA, DH.MKT: 2146/106 (27 Recep 1316/11 Aralık 1898).

⁴⁵ BOA, TFR.I.KV: 120/11984 (26 Muharrem 1324/22 Mart 1906) ve BOA, TFR.I.KV: 130/12906 (21 Rebiülahir 1324/14 Haziran 1906).

belirtilmektedir. Bu yazı, Bulgar kilisesinin kıydığı bir nikâhın yıllar sonra Rum kilisesi tarafından feshedilip, kadının başka birisine nikâhlanmasının ortaya çıkardığı sorunların bir ürünüydü. Yazıda, yukarıda sorulan sorular tekrarlanıyor ancak taraflardan birini küstürme ihtimali olan bu gibi karmaşık durumlar karşısında, “idâre-i maslahata himem” gösterilmesinin en uygun yol olacağı anlatılıyordu.⁴⁶

Cemaat içi ve cemaatler arası sorunların karmaşıklığı ve bir türlü çözüme kavuşturulamaması devletin hakemliğini ve müdahalesini gerektiriyordu. Bunu olayların tarafı olan kişiler ve ruhani liderler de talep ediyordu. Ne var ki devlet, cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilere müdahale etmeye istekli değildi. Devletin tüm kademelerindeki memurlar, cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilere ve gerginliklere müdahale etmemeyi farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden topluluklar arasındaki tarafsızlığın bir gereği olarak ilke edinmişti. Mağdur olduğunu düşünen ya da isteklerini devlet eliyle gerçekleştirmeyi uman taraflar, devletin müdahale etmesini istiyorlardı. Öyle ki taşrada, böyle sorunları cemaatlerin kendi iç meselesi olarak görüp müdahale etmekten ısrarla kaçınan devlet memurlarıyla, tam tersini isteyen cemaat liderleri arasında ilginç tartışmalar meydana gelmiyor değildi. Yerel yetkililerin olaylara müdahale konusundaki isteksizliği ihmalkârlık ve tarafgirlik olarak görülebiliyordu. Dini liderler, tamamen bu nedenlerle, yerel yetkilileri suçlayıcı bir dil kullanmaktan çekinmiyorlardı.⁴⁷

Devletin, cemaat içi ve cemaatler arası sorunlara müdahale etmek ve ilişkileri düzenlemek konusundaki isteksizliği, geleneksel olarak buna yatkın olmamasının dışında, anlaşılabilir rasyonel nedenlere dayanmaktaydı. Evlilikler konusunda “idâre-i maslahata” başvurulmasının en azından birkaç sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi devletin, cemaatlere eşit mesafede durma isteği ve zorunluluğuyla ilgiliydi. Yukarıda kendisinden bahsedilen Musullu nişanlı bir kızın ailesiyle birlikte Süryani Katolik cemaatine geçmesi ve bu cemaatten birisiyle evlendirilmek istenmesinin, Süryani Katolik ve Süryani Yakubi cemaatleri arasında yarattığı gerginliği İstanbul’a aktaran Musul Mutasarrıfı kızın, devletin müdahalesiyle bir cemaate verilmesinin diğerinin memnuniyetsizliğine ve “bir takım kıl u kâl[e]” sebep olacağını çok güzel bir şekilde anlatmıştır. Ona göre, sorunun taşradaki cemaatlerin İstanbul’da bağlı bulunduğu patrikliklere havale edilmesi daha uygun olacaktı.⁴⁸ Devlet memurları, böyle durumlarda taraflardan birinin lehine atacakları adımların sorunu çözmediği gibi cemaatlerin hamisi konumundaki devletlerin de müdahalesine sebep olabileceğini iyi biliyorlardı.⁴⁹ Bu da müdahale etmek konusundaki isteksizliğin ikinci sebebinin oluşturmaktaydı. Sorunlar, yabancıların müdahalelerine yol açmadan, cemaatlerin kendi içinde hızlı bir şekilde

⁴⁶ BOA, TFR.I.UM: 18/1799 (15 Rebiülahir 1325/28 Mayıs 1907).

⁴⁷ Bkz. BOA, BEO: 151/1131 (20 Recep 1310/7 Şubat 1893).

⁴⁸ BOA, HR. MKT: 285/4 (19 Recep 1275/22 Şubat 1859).

⁴⁹ Bunun için şu çalışmaya bakmak konuyla ilgili bir fikir edinmeye yetecektir: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2004.

çözülmesi, kamu düzenini tehdit edecek hale gelmemeliydi. Kamu düzeni tehlikeye girdiğinde müdahale kaçınılmaz oluyordu. 1897'de Midyat'ta Süryani Kadım bir kızın Süryani Protestan bir erkeğe nikâhlanmasından sonra iki cemaat arasında çıkan olaylarda üç kişi yaralanmıştır. Yerel yetkililer, olaya müdahale edip kalabalığı dağıtmış ve olaylardan sorumlu tutulan on bir kişiyi tutuklamıştır.⁵⁰

Üçüncüsü, farklı etnik kökenlerden ve mezheplerden Hıristiyanlar arasındaki evliliklerin, nihai olarak, dini bir mesele olmasıyla ilgiliydi. Her cemaat kendi mezhepsel doğruları çerçevesinde hareket ediyor ve bunu dayatmaya çalışıyordu. Nikâhın hangi şartları gerektirdiği, hangi durumlarda fesh edilebileceği ve mezhep değiştirmenin var olan bir evlilik bağını nasıl etkilediği gibi konuyla ilgili soru ve sorunlar cemaatlerin kendi aralarında anlaşarak çözebilecekleri meselelerdi. Devlet memurlarının yapması gereken, bu tartışmaların bir parçası olmaktan ziyade, konuyla ilgili bir şikâyete verilen cevapta belirtildiği üzere, "nesâyih" ile yetinmekti.⁵¹

Bununla birlikte evliliklerin ürettiği bazı sorunlar "nesâyih[ten]" daha fazlasının yapılmasını zorunlu kılıyordu. Evli kişilerin mezhep değiştirmesi kadınları ve çocukları mağdur edebiliyordu. Evlilik bağından kurtulmak arzusuyla mezhep değiştirenler vardı. Bunun ne kadar yaygın olduğunu bilmek mümkün değildir. Ancak bu durumdan etkilenen kadın ve çocuklarla ilgili yazışmalar sorunun, devletin ve cemaatlerin dikkatini çekecek boyutlarda olduğuna işaret etmektedir. Kadın ve çocuklara dokunan vakalar devletin de ilgisini çekiyordu. 1858'de Rum ve Ermeni patrikliklerine gönderilen bir tezkerede, "terk-i evlâd ve 'iyâl arzusuyla tebdil-i mezheb idecek" kişilere dikkat edilmesinin kadın ve çocukların sefil olmaması için ne kadar mühim olduğu hatırlatılmıştır. Devlet, "terk-i mezhep" edecek kişilerin niyetlerinin araştırılmasını talep ediyordu. Kişilerin mezhep değiştirmesine onay verilmeden önce, terk etmek istediği karısı ve çocukları için nafaka tahsis edildiği takdirde sorunun aşılacağına inanılıyor, bunun patriklikler tarafından yapılması bekleniyordu.⁵² Devletin çağrısı, nişanlı ya da evli kişiler için mezhep değiştirmenin bireylerin kendisini aşan etkilerine göndermede bulunmaktadır.

Mezhepler arası geçişlerin ve etnik sorunların doğurduğu karmaşayı fırsata çevirmeye çalışanlar vardı. Devlet, böyle kişilere izin verilmemesi gerektiğini düşünüyordu. Miras meselesi bu hususta ön plana çıkıyordu. Farklı etnik kökenlerden ya da mezheplerden kişilerle evli akrabalarını ya da onların eşlerini mirastan mahrum etmek isteyenler, dönemin gergin iklimini, arzularını gerçekleştirmenin meşru bir zemini ve bahanesi olarak kullanmaya çok hevesliydi. 20. yüzyılın başında Manastırlı dul bir kadın, böyle bir sorunla mücadele etmek

⁵⁰ Bkz. BOA, DH.TMIK.M: 29/38 (7 Şevval 1314/11 Mart 1897).

⁵¹ BOA, DH.MKT: 2146/106 (27 Recep 1316/11 Aralık 1898).

⁵² BOA, HR.MKT: 227/74 (28 Cemaziyülahir 1274/13 Şubat 1858); BOA, HR.MKT: 265/22 (10 Rebiülâhîr 1275/17 Kasım 1858); BOA, HR.MKT: 275/98 (5 Recep 1275/8 Şubat 1859); BOA, HR.MKT: 276/29 (9 Recep 1275/12 Şubat 1859).

zorunda kalacaktır. Akrabaları tarafından ölen kocasının mirasından mahrum edilmek isteniyordu. Kostantina adındaki bu kadın, Rumeli Müfettişliği'ne yazdığı dilekçede, kocasının akrabalarından şikâyetçi olacak ve onları kocasından miras kalan evi kendisinden almaya çalışmakla suçlayacaktır. Kocasının akrabalarına göre, Kostantina ölen kocasının "taht-ı nikâhında" değildi. Bu nedenle ona mirasçı sayılamazdı. Kostantina'nın anlattığına göre ise, nikâhlarını kıyan papaz "evvelce Rum papası iken şimdiki halde Ulah papaslığına tahvil-i memuriyet" etmişti. Papazın Ulah kilisesine geçmeyi tercih etmiş olması, kocasının akrabaları ve Rum kilisesi için nikâhın geçersizliğini iddia etme fırsatını sunuyordu.⁵³ Amaç kadını evinden yoksun bırakmaktır. Devletin, çocuklar ve Kostantina gibi mağdur edilen ya da edilmek istenen kadınlar için yaptığı "ihtiyatlı" müdahalelerin pratikte ne kadar karşılık bulduğunu tespit etmek son derece güçtür.

Sonuç

Evlilikler gibi imparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden Hıristiyan topluluklar ve cemaatler arasında sorun üreten ilişki alanlarına yoğunlaşmak, cemaatler arası ilişkilerin anlaşılmasına ve genel olarak Osmanlı tarihyazımına birkaç açıdan önemli katkılar sağlayabilir. Evlilik gibi sorun alanlarını çalışmak, farklı etnik kökenlerden ve mezhepsel aidiyetlerden insanlar arasındaki ilişkileri yalnızca Müslüman ya da Hıristiyan gibi üst kimlikler üzerinden anlatmaya çalışmanın ne kadar yetersiz olduğunu göstermektedir. Toplumsal ilişkilerin şekil almasında ve sürdürülmesinde Müslüman ya da Hıristiyan üst kimliğinin önemi yabana atılmamalıdır. Ancak bu tanımlamaların alt kimlikleri, çeşitliliği ve kimlikler arasındaki geçişleri görmezden gelmeye yol açabilecek homojenleştirici yanının da farkında olunmalıdır. Böyle bir tehlikeyi görmezlikten gelmek, makalede kendisinden bahsedilen somut ve son derece yakıcı sorunların önemsiz görülmesi ve Müslim-gayrimüslim karşıtlığı gibi daha "büyük" ve "önemli" görülen sorunlara feda edilmesi sonucunu doğuracaktır.

İmparatorluğun son dönemlerinde evlilikler üzerinden yaşanan sorunlar, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçiliğin, farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden sıradan insanların gündelik yaşamlarına ve cemaatler arası ilişkilere nasıl yansıdığına anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Sıradan insanlar, misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gibi ilişkilerin yeniden tanımlanmasına sebep olan gelişmelerin yarattığı kavganın kurbanı olabiliyorlardı. Birçok kişi kendisini, etnik ve mezhepsel farklılıkların yol açtığı kavga ve inatlaşmanın ortasında bulup trajik hikâyelerin bir parçası olabiliyordu. Ancak aynı kişiler, bu gelişmeleri hareket

⁵³ BOA, TFR.I.ŞKT: 92/9148 (26 Cemaziyülevvel 1324/18 Temmuz 1906). Rum cemaatinden bir erkek ile Ermeni Katolik cemaatinden bir kadın arasındaki nikâh meselesi ve bunun mirasla ilgili boyutlarına dair benzer bir olay için bkz. BOA, BEO: 1312/98359 (12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899); 1329/99625 (15 Safer 1317/25 Haziran 1899); 1339/100355 (2 Rebiülahir 1317/10 Ağustos 1899); 1369/102656 (6 Cemaziyülevvel 1317/12 Eylül 1899); 1473/110457 (19 Zilhicce 1317/20 Nisan 1900).

alanlarını genişleten, ve özellikle, mezhepsel sınırları ve dayatmaları aşmalarını kolaylaştıran gelişmeler olarak da görebiliyorlardı. Mezhepsel sınırları ve dayatmaları yapmayı arzu ettikleri evliliklerine engel olarak gören kişiler, kabul görüp hoş karşılanacakları yeni bir tercihte bulunmaktan çekinmiyorlardı. Böyle kişiler, arzu ettiklerine ulaşmak için, mezhepler arası rekabetin kendilerine sunabileceği imkânların tümünü kullanıyorlardı.

İmparatorluğun son dönemlerinde farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerin zeminini oluşturduğu gerginlikler cemaatsel sınırların aşınmasına katkı sağlayacaktır. Farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasında yapılan evlilikler ya da evlenmek için mezhep değiştirenlerin varlığı bunun pratikteki yansımalarından biri olacaktır. Cemaatlerin, sınırları aşmaya çalışanlara yönelik sert tedbirlerinden ve cezalandırma girişimlerinden beklenen cemaatsel birliğin sağlanmasıydı. Ne var ki bunun tam tersi oluyordu. Farklı mezheplerden kişilerle evlendikleri ya da evli kalmaya devam ettikleri için öldüklerinde dini kurallara uygun bir cenaze merasiminden ve mezar yerinden mahrum edilmek gibi inananlar için son derece incitici ve ürkütücü tedbirlere ve cezalandırma girişimlerine karşın kişiler, evlenmek üzere ya da daha başka sebeplerle mezhep değiştirmekten vazgeçmiyorlardı. Katolik ve Protestan cemaatlerinin "millet" statüsünü kazanması mezhep değiştirmeyi daha az korkutucu kılacaktır. Diğer taraftan, Rumeli'de Ortodoks kilisesinin milliyetçiliğin etkisi altında bölünmesi, aynı mezhepten ancak farklı etnik aidiyetlerden din adamları arasında yetki sorunlarına yol açacaktır. Yetki sorunları, Eksarhane'ye bağlı bir din adamının kıydığı nikâhın Patrikhane'ye bağlı bir adamı tarafından feshedilmesi (ya da tam tersi) gibi inatlaşmalar doğuracaktır. Farklı etnik ve mezhepsel aidiyetlerden kişiler arasındaki evlilikler, misyonerlik faaliyetleri ve milliyetçilik gibi gelişmelerin etkisi altında kalan cemaatlerin, geleneksel yapılarının aşındığını ve kendilerini yeniden tanımlamak zorunda kaldıklarını göstermektedir.

Anadolu'da özellikle Ermeniler arasında evliliklerden kaynaklanan sorunlar, 19. yüzyılın son çeyreğinde azalma eğilimi gösterecektir. Bunun iki temel nedeni bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde üç Ermeni cemaati arasında bir denge oluşmuş olmasıydı. Önce Katoliklerin ardından da Protestanların cemaatleşme ve "millet" olarak tanınma süreçleri sancılı olacaktır. Ancak zaman geçtikçe cemaatlerin birbirlerine yönelik tehditleri azalacak ve tahammülün sınırları genişleyecektir. Bundan daha önemli olan ikincisi, ulusal bilinçlenme ve imparatorluğun son dönemlerinde yaşanan gelişmelerin farklı mezheplerden Ermenileri birbirlerine yaklaştıracak olmasıyla ilgilidir. Devlet ile Ermeniler ya da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan sorunlar farklı mezheplerden Ermenilerin arasındaki problem alanlarının ikincil plana düşmesi sonucunu doğuracaktır. Rumeli'de ise etnik kimliklerin tetiklediği ayrılıkların artarak devam etmesi, farklı etnik kökenden ancak aynı mezhepten kişiler arasındaki evliliklerin bir sorun alanı olarak varlığını devam ettirmesi sonucunu doğuracaktır.

Son olarak, farklı etnik ya da mezhepsel kökenlerden Hıristiyanların, evlilikler gibi birbirlerine dokunabildikleri ilişki alanları üzerinden yaptıkları incitici

mücadeleyi okuyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, cemaatlerin birlikte var olma zemininin gündend güne kaybolduğu düşüncesine kapılacaktır. Bu, kısmen doğru olan bir düşüncedir. Çünkü aynı dönemlerde bu kavga ve sürtüşmelerin anlamsız olduğunu düşünenlerin sayısı da az değildi. Ne var ki sertlik yanlılarının katı ve tehdit edici tutumu, mutedil tavırların ön plana çıkmasına engel oluyordu. Vartan Paşa'nın 19. yüzyılın ilk yarısında, mezhep farklılığından dolayı birbirlerine kavuşamayan biri Ermeni diğeri Katolik Ermeni iki gencin acıklı hikâyesini anlattığı romanında, mezhep farklılığını ve bunun kişilerin evlenmesine engel oluşturduğu fikrini anlamsız ve cahilce bulunlar vardı. Ancak bunların sesi, Ermeni kızı Akabi'ye alaka gösterip âşık olan Katolik Ermeni Hagop'un, "şeytanın kucağından" kurtarılması seferberliği arasında yitip gidecektir.⁵⁴

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrâk Odası Evrâkı (BEO): 151/11311; 287/21483; 1312/98359; 1329/99625; 1339/100355; 1369/102656; 1473/110457.

Cevdet Adliye (C.ADL): 9/577.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1235/89; 2146/106.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat (DH.TMIK.M): 29/38.

Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR.MKT): 183/48; 145/43; 312/27; 239/60; 258/88; 265/22; 275/98; 276/29; 285/4; 299/60; 265/22; 227/74.

İbnülemin Dâhiliye (İE.DH): 13/1241.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL): 10/47; 567/41.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrâkı (TFR.IKV): 188/18770; 120/11984; 130/12906.

Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT): 92/9148.

Rumeli Müfettişliği Umûm Evrâkı (TFR.I.UM): 18/1799.

Sadâret Divanı Kalemi Evrâkı (A.DVN): 2/52; 37/23.

Sadâret Divanı Mühimme Evrâkı (A.DVN.MHM): 8/13.

Sadâret Mektubî Kalemi Evrâkı (A.MKT): 178/31.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD): 1925/13.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, Matba'a-i Osmaniye, İstanbul 1891/1892.

Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Anhegger, Robert, "Bir Hristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, sy. 47, (Kasım 1987), s. 17-20.

⁵⁴ Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi İlk Türkçe Roman (1851)*, (haz. A. Tietze), Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 79.

- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (çev. Devrim Evcı), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Barkley, Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London 1891.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, c. 2, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara 2003.
- Beydilli, Kemal, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.
- Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarib-i Çelebizâde*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1865.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Eddy, David Brewer, *What Next in Turkey Glimpses of the American Board's in the Near East*, The American Board, Boston 1913.
- Frazece, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, (çev. Cemile Erdek), Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, c. 1, (çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşım Koç), Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Karpat, Kemal H., *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (çev. Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Macar, Elçin, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2004.
- Ozil, Ayşe, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire A Study of Communal Relations in Anatolia*, Routledge, London-New York 2013.
- Prime, E. D. G., *Forty Years in the Turkish Empire or, Memoirs of Rev. William Goodell*, Robert Carter and Brothers, New York 1877.
- Salt, Jeremy, "Trouble Wherever They Went: American Missionaries in Anatolia and Ottoman Syria in the Nineteenth Century", *The Muslim World*, c. 92, (2002), s. 287-313.
- Strong, William E., *The Story of the American Board an Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- The Missionary Herald*, c. XLI/sy. 1, (Ocak 1845); c. XLI/sy. 9, (Eylül 1845); c. XLIV/sy. 5, (Mayıs 1848); c. XLVII/sy. 3, (Mart 1851); c. LI/sy. 5, (Mayıs 1855); c. LIV/sy. 11, (Kasım 1858).

- Van Millingen, Alexander, *Kostantinapolis İstanbul*, (çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003.
- Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi İlk Türkçe Roman (1851)*, (haz. A. Tietze), Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.
- Vartooguian, Armayis P., *Armenia's Ordeal. A Sketch of the Main Features of the History of Armenia*, New York 1896.

FROM RUSCUK TO BESSARABIA: MANUK BEY AND THE CAREER OF AN OTTOMAN-RUSSIAN MIDDLEMAN AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Stefania Costache*

Abstract

The life and political career of Manuk Mirzayan (d. 1817), the Armenian money-lender and acolyte of Mustapha Pasha Bairaktar, the ayan of Ruscuk, presents a good case of study of a Ottoman-Russian middleman of the early 19th century Balkans. As a product of the complicated internal and international problems of the Ottoman Balkans, he aptly managed to survive amongst the conflict between two empires and even benefited from the international conflicts as a middleman. By tracing his activities from Ruscuk to Bessarabia, this paper argues that Manuk's decisions can be considered as strategies to improve his status and secure his life in an environment about which he could only speculate but which clearly favored agents who could cater to the competing interests of different empires and political factions.

Keywords: Manuk Mirzayan, Balkans, Russia, Ottoman Empire

Ruscuk'dan Besarabya'ya: Manuk Bey ve Bir Osmanlı-Rus Aracısı'nın 19. Yüzyıl Başındaki Kariyeri

Öz

Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın sarraf ve yardımcısı olan Ermeni Manuk Mirzayan'ın (ö. 1817), hayatı ve siyasi kariyeri 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Rus bir arabulucunun stratejilerini anlamak açısından çok iyi bir örnek sunar. Aynı dönemin Osmanlı Balkanlarının karmaşık iç ve dış denge ve problemlerinin bir ürünü olan Manuk Bey, iki imparatorluk arasındaki çekişmelerde kurnaz bir şekilde ayakta kalmayı becermekle kalmamış, bir aracı olarak bu çekişmelerden faydalanmayı da bilmiştir. Ruscuk'tan Besarabya'ya kadar uzanan hayat hikayesini takip eden bu çalışmada spekülasyon ve öngörülerıyla hareket edebileceği ve iki imparatorluğun çatışan çıkarlarına hizmet eden aracı ve ajanların avantajlı olduğu bu karmaşık ortamda Manuk Bey'in statüsünü yükseltme ve ayakta kalma stratejileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Manuk Mirzayan, Balkanlar, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu

* Dr., *DSSC Centre, Faculty of Science and Engineering, University of Groningen, AG Groningen / Netherlands, s.costache@rug.nl*

The first decade of the 19th century was particularly tumultuous for Ottoman elites in Constantinople as well as in the Balkans, and it was full of promise for enterprising middlemen in Ottoman politics and international negotiations. Factionalization and intervention of local power holders in Ottoman central politics paralleled and sometimes echoed the volatile state of international politics during the Napoleonic wars. Between 1800 and 1812, the Constantinopolitan politics witnessed the deposition of Selim III, a Janissary rebellion, the rise and fall of prominent Muslim and Christian Phanariot bureaucrats, a protracted war with Russia and unfavorable international alignments. At the same time, the Balkan lands saw the rise and fall of *ayans* such as Pasvanoglu and Mustapha Pacha Bairaktar, and a Russian offensive and occupation of the Danubian Principalities, the borderland with the Habsburg and Russian Empires that was offered as a sinecure to the Phanariot officials.¹

However, such a hazardous environment fueled, if only briefly, the rise to significant political and diplomatic prominence of lower-rank agents of power such as Manuk Bey Mirzayan, the Armenian money-lender and acolyte of Mustapha Pasha Bairaktar, the *ayan* of Ruscuk. The death of Alemdar Mustapha Pacha and the Janissary revolt of 1808, which left the *ayan*'s supporters in disarray, did not hinder Manuk's political ambitions. Manuk Bey moved to Bucharest, in Wallachia, where he owned extensive land estates and the title of "cup bearer" (*sakî*). From 1809 until 1817, the year of his death, Manuk Bey deployed a tireless and complicated diplomatic and political activity that makes it difficult to identify his loyalties and ambitions. He was involved in the Russian plans of permanent occupation of the Principalities and the Ottoman-Russian peace negotiations from 1809 until 1813. He was in touch with Mustapha Pacha's old companions who had fled to Russia and with Ottoman bureaucrats in Constantinople. He also kept interfering with the administration of Wallachia and Moldavia and became a detractor of the local rulers on account of their alleged violation of the Ottoman-Russian peace treaty of 1812, which set limitations to the Ottoman administration of these borderland principalities by Constantinopolitan Phanariot officials.²

How can we explain the relative longevity of Manuk's activity and his transition from one imperial service to another at a time when the vagaries of international politics and political turmoil in the Ottoman Empire brought the downfall of major Ottoman powerholders? As response, in this paper I argue that the seemingly dangerous environment of diplomatic intrigues of the 1800s expose two parallel trends that allowed a skillful Ottoman-Christian fixer to acquire new honors and importance. On the one hand the protracted nature of the Napoleonic

¹ For more details on the period, see Aysel Yıldız, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolutions*, (forthcoming, IB Tauris: 2017); Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in The Age of Revolutions* (Stanford: California, 2016).

² Gheorge Bezviconi, *Manuc Bei*, (Chişinău: 1938); Stefan Ionescu, *Manuc Bei, Zaraf si diplomat la inceputul secolului al XIX-lea*, (Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976).

wars and the instability of alliances during the period facilitated the rise of informers and middlemen in the diplomatic service embassies and consulates of most European states.³ By welcoming diplomatic overtures from different parties involved in the wars at a time of domestic political turmoil the Ottoman Empire gave a chance to such middlemen to offer their espionage and mediation services. In parallel, Ottoman Christian officials became more deeply involved in international politics by virtue of their own activity as diplomatic agents and thanks to the international visibility that the status of Christian elites in the Ottoman Empire acquired during the period.⁴ This trend was catalyzed by the international discussions that Russia instigated about the political privileges of the Danubian principalities.

To explain Manuk Bey's strategies and discern his long-term plans, I will closely survey the local and international context in which these individuals were acting. In 1812, the Russian-Ottoman Peace Treaty was signed, Napoleon invaded Russia, and Ioannis Karadzas, an enemy of Mustapha Pasha Bairaktar and a versatile diplomat with Russian and French connections⁵ was appointed the prince of Wallachia.⁶ In response to these events and to the repression against the old associates of Mustapha Pacha, Manuk changed his strategy and allegiance and tried to secure an official position in the Russian administration.

The primary sources that I utilize to detail Manuk's life between 1809 and 1817 are mostly letters with Russian officials, Wallachian and Moldavian *boyars* and runaway Ottoman officials, and his will. These documents were deposited at the Museum of History of Bucharest, the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, the Central State Historical Archive of Leningrad (now the Central State Historical Archive of St. Petersburg) and the Central State Archive of the Armenian Soviet at Yerevan. For this study I will use the copies and translations which are available in the Archival Fund H.Dj. Siruni at the National Archives of Romania in Bucharest, no. 1464, 1466-1469. Between 1957 and 1960, Hagop Djololian Siruni, a famous Romanian-Armenian historian, conducted a vast

³ Keith Hamilton and Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: its evolution, theory and administration* (New York: Routledge, 2011), pp. 74-75; *The Diplomat's World: A Cultural History of Diplomacy 1815-1914*, ed. by Markus Mosslang and Torsten Rlotte, (New York: Oxford University Press, 2008), pp. 349-350; Veniamin Ciobanu, "Înființarea consulatelor străine în Principatele Dunărene," in *Istoria românilor*, ed. by Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, vol. 6, Bucharest, 2002, pp. 642-652.

⁴ Stefania Costache, "The Ottoman-Russian-Habsburg Information Networks and the Negotiation of Ottoman Affairs on the Danube (1800s-1820s)," *Revista istorică* XXVI/3-4 (2015), pp. 251-253

⁵ Anatolii F. Miller, *Mustapha Pacha Bairakdar*, (Bucharest: Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, 1975), p. 199; I.C. Karadja, "Corespondența lui Capodistria cu Ioan Caragea Vodă," *Revista Istorică*, 7-9 (1921), p. 182.

⁶ Armand Goșu, *La Troisième Coalition Antinapoléonienne et la Sublime Porte: 1805*, (Istanbul: Isis, 2003), pp. 52-59.

research project about Manuk, during which he reproduced and translated documents from the above-mentioned archives.⁷

I. International context

Attempting to navigate the shifting politics of the Napoleonic wars (the Second, Third and Fourth Coalition), the Ottoman diplomacy committed to conflicting agreements with France and Russia that later offered the pretext for international involvement in the rule over Ottoman Christians and transformed its future into an international bargaining chip. As this paper will later argue, the accumulation of precedents and requirements offered the background for skillful mediators such as Manuk Bey to build their reputation and aspire to a career transferable between empires.

After an initial rapprochement to France, which resulted in the appointment of pro-French Phanariot officials to the rule of the Danubian Principalities, by 1802 the Ottoman Porte committed to issue a *batt-i-serif* that confirmed Russia's claim to intercede on behalf of these borderlands.⁸ The Russian-Ottoman relations were further delineated in 1805 with a treaty that declared France as the common enemy and which granted Russian warships access through the Black Sea to the Mediterranean. The Russian version of the treaty contained several secret articles according to which a Russian army corps were to be stationed in Wallachia and Moldavia, on the shores of the Danube and the Ottoman Empire committed to grant Christians in the empire religious freedom and the application of the same laws as for the Muslims. The last secret article proposed by the Russians also provided that the Russian tsar should receive intercession right on behalf of the Christian religious leaders in matters involving the community.⁹ After long meetings between the Ottoman delegates including the minister of the interior Ismet Bey, the succeeding ministers of Foreign Affairs Mahmud Raif and Ahmed Vasif and the dragoman of the Russian embassy Joseph Fonton and the Russian ambassador Italinsky, none of the secret stipulations were included in the ratified treaty.¹⁰ The only concession that the Russian delegation could obtain from the Ottomans was, at the behest of the prince of Wallachia Constantin Ypsilanti, the creation of a local army in Wallachia, to oppose the raids of the *ayan* of Vidin, Pasvan-oglu.¹¹

⁷ Vartan Arachelian, *Munca unui savant armean in Romania*, (Bucharest: Biblioteca Bucurestilor, 2008), pp. 44-45.

⁸ Veniamin Ciobanu, «Principatele si Problema Orientală», *Istoria Romanilor*, Academia Romana, vol. 6, p. 624.

⁹ Gosu, *La Troisieme Coalition*, p. 14.

¹⁰ Gosu, *La Troisieme Coalition*, pp. 27-30

¹¹ Gosu, *La Troisieme Coalition*, p. 32

The apparent improvement in Russian-Ottoman relations came to an end once the Porte responded to Napoleon's overtures following his victory in the War of the Third Coalition. However, the stipulations of the previous Russian-Ottoman treaties would continue to constrict the international options available to the Porte.¹² Following assiduous lobby by French diplomats, such as the general Horace Sebastiani who was serving as an ambassador to Constantinople, the Porte moved to cancel the privileges acknowledged to Russia in the treaties, open the straits to the French military ships, and replace the pro-Russian with pro-French Phanariot rulers in Wallachia and Moldavia. Scarlat Kallimaki and Alexander Soutzo took the thrones of Moldavia and Wallachia from Alexander Morouzi and Constantin Ypsilanti respectively.¹³

Russia accused the Porte of not complying with its demands concerning the defense of Wallachia against the raids of the rebellious *ayan* of Vidin Pasvan-oglu, the opening of the Straights to the Russians ships and the break of the relations with France. Russia thus threatened to occupy the Danubian principalities. As the Porte responded by declaring war on 15/27 December 1806, Russia occupied Moldavia and Wallachia. From his stronghold in Ruscuk, Mustafa Pacha Bairaktar, Manuk Bey's patron, assumed the defense of the Danube frontline.

The occasion for agents such as Manuk to assume a prominent role appeared thanks to the combination of such international dynamics and Ottoman domestic changes. By 1807 the Ottoman Empire's international situation further weakened with the rapprochement between Russia and France through the Treaty of Tilsit in the context of the wars of the Fourth Coalition. While the treaty appeared to advance conditions for a Russian-Ottoman armistice with French oversight, its secret articles envisioned the partition of the Ottoman Empire. The disclosure of these secret articles irrevocably damaged the possibility of a Russian-Ottoman armistice.¹⁴ However, the violent deposition of Selim III in Constantinople (1807) created the conditions for new negotiations between the loyalist Ottoman troops on the Danube, the Russian diplomats and the high-ranking commanders. In need of a respite to march on Constantinople and restore Selim III, Mustafa Pasha Bairaktar entered negotiations with Russian diplomats and generals such as the heads of the Russian army General Michelson and the field marshal Prozorovski.¹⁵ These negotiations, about which the factions in power in Constantinople were only partially aware,¹⁶ were conducted with the mediation of Manuk Bey. The discussions concerned the possibility for the principalities to remain under the Ottoman authority while also being under Russian influence. The

¹² Ciobanu, «Principatele si Problema Orientală», p. 626.

¹³ Ciobanu, «Principatele si Problema Orientală», p. 626.

¹⁴ Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar*, p. 199

¹⁵ Ionescu, *Manuc Bei*, p. 82

¹⁶ DANIC, Fond Siruni, 1464, ff. 67-68

same documents also suggest Russia's willingness to answer Mustafa Bairaktar's propositions and negotiate with the Ottomans without French mediation.

Manuk Bey continued to mediate the peace negotiations even after Bairaktar's death in clashes with Janissaries following his march on Constantinople and instatement of sultan Mahmud II. The peace between the Ottomans and the Russians continued to be one of the main preoccupations for Manuk, the Russian consuls, ambassador and ministry of foreign affairs during the years following the deposition of Mustafa IV, the enthronement of Mahmud II and Mustafa Bairaktar's death in 1808. New factors complicated the international situation and by 1812 both the Russian and Ottoman Empires were ready to conclude peace. Russian diplomacy felt more pressured in this respect as Napoleon prepared for the invasion of Russia. The Porte, in its turn, was pressured to transfer more territories to the ambitious governor of Egypt Mehmet Ali. The Treaty was finally signed in May 1812 in Bucharest. It stipulated that Russia evacuated Wallachia and Moldavia and acquired the stripe of land at the east of Moldavia, on the left side of the Pruth River. Wallachia had been tax-exempt for two years. The Ottoman Porte finally recognized the autonomy of Serbia. In exchange, the Ottoman Empire was returned several fortresses in the Caucasus.¹⁷

II. Political and Military Events Before 1812

After Mustapha Pasha's death, his former associates and counsellors Manuk Bey and Köse Ahmed Efendi, who assumed the *ayanlık* of Ruscuk and leadership of the Ottoman troops on the Danube, found themselves in mortal danger.¹⁸ The factionalization that plagued Ottoman politics and threatened Manuk's and Ahmed Efendi's life was also reflected at the level of the Ottoman diplomatic approach to the conflict with Russia. On the one hand, Ahmed Efendi strove to lead the negotiations with Russia and continue the discussions from where they had been left at the death of Bairaktar. A Russian consular report from December 10th informs that Manuk arrived from Ruscuk to Bucharest to ask for peace on behalf of the Ruscuk *ayan*, Ahmed Efendi, provided that the Principalities were left under Ottoman suzerainty.¹⁹ The French consul, in his turn, suspected that Köse Ahmed was in charge of the negotiations with the Russians at that moment.²⁰ On the other hand, another diplomatic direction was being developed at Constantinople, which was less accommodating to the Russians' demands. Just as Manuk suspected that the pro-French faction gained more influence in the imperial capital, Ahmed Efendi was sentenced to death. In this context, Manuk sought to secure his life by

¹⁷ Matthew Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: a study in international relations*, MacMillan 1966.

¹⁸ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 5

¹⁹ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 9.

²⁰ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 10.

tightening his own relations with the Russians but without placing himself in complete and definitive Russian service. From this ambiguous position, he also attempted to negotiate advantageous conditions for his associates in charge of the Ottoman troops on the Danube, who tried to escape death sentences by taking refuge to Russia.

Manuk had been granted Russian protection since 1805²¹ but in December 1808 he met with the Russian consul Luca Chirico to negotiate his collaboration with the Russians. Chirico wanted to secure Manuk's mediation and services as an informant while also creating the proof that he was passing under Russian control. He offered him a pension, allegedly to compensate for the material losses after Mustapha Pasha's death, which Manuk refused.²² He was, however, striving to receive the Order of Saint Anna in second class, a Russian knighthood order, which the Russians offered on condition that he would resettle in occupied Wallachia.²³ However, Manuk was not willing to comply with this condition. Manuk emphasized that after an "ungrateful nation", the Ottoman Empire, rewarded his loyal and painstaking works with anguish and with only the title of dragoman, he was willing to offer his services to the sole "nation" that took upon itself the protection of the Christians in the Ottoman Empire. But while he pledged that he would acquit himself of this duty while still being on the right shore of the Danube, he was not specific about the moment when he would relocate to Wallachia to continue his services for the Russians.²⁴ In what concerns the Order, Manuk assumed an apparently indifferent position and claimed that it was a reward due to him for his past services, promised by Mustapha Pasha, and not a gift to secure his future service. In fact, when the Russian tsar sent the Order of Saint Anna to Constantinople months before, the award was to be given to one of the Ottoman subjects of Greek Orthodox confession but not to someone in particular. The tsar thus responded to the Sultan Mustapha IV who had awarded a Russian officer with an Ottoman distinction.²⁵

Few weeks later, Manuk left Ruscuk and crossed the Danube to Wallachia for fear that if Ahmed Efendi died, Ruscuk would fall into chaos.²⁶ He tried to convince Abdullah Ramiz Pacha, the former grand admiral (kapudan pasha), to follow him to the Russian side, but the pasha refused, hoping that a counter revolution would take place in the Empire.²⁷ In January 1809, the Russian consul Chirico entreated Manuk to convince Ahmed Efendi to abandon the fortresses of Ismail and Giurgiu to the Russians, but Manuk refused this attempt for fear that

²¹ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 15.

²² DANIC, Fond Siruni 1464, f. 112.

²³ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 125.

²⁴ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 112.

²⁵ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 125.

²⁶ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 139.

²⁷ DANIC, Fond Siruni 1464, f. 139.

his family left in Ruscuk might suffer from the Ottomans' reappraisals. Manuk thus insisted that his service should be kept secret and the Russians create the impression that he was still devoted to the Porte.²⁸ Concerning the two Danubian fortresses, Manuk pointed out that Ahmed Efendi had left them defenseless, using the troops against the insurgents supporting the Janissaries. All Ottoman troops there, which would try to resist the Russian offensive, would be useless without Ahmed Efendi's leadership.²⁹

When Manuk fled to Wallachia, the Ottoman *ayans* rallied at Ruscuk to decide about sending a delegation headed by Manuk to the Russian camp and ask for peace based on the conditions decided during the negotiations with Mustapha Pacha Bairaktar.³⁰ At the same time, a delegation of representatives of the Porte was awaited on the shores of the Danube to contact with the Russians. In February 1809, the Porte revoked the *ayan* Köse Ahmed Efendi from his office and condemned him to death.³¹ After this order of removal and Manuk's instances, Ahmed Efendi crossed together with Ramiz Pacha, Memis Aga, the *ayan* of Tarnovo, Inge Bey, the navy commander, and the cashier of the Capudan Pasa, the Danube to Wallachia and demanded shelter from the Russians in March 1809. The conditions that the Russian general and senator of the Russian administration of Wallachia Michael Miloradovic asked from Ahmed Efendi, so as to let him flee to Wallachia, was a matter Manuk had to negotiate skillfully. Miloradovic demanded that Ahmed Efendi deliver Giurgiu without a fight.³² Manuk replied that the inhabitants of Ruscuk, the fortress across the Danube from Giurgiu, were aware of Ahmed Efendi's Russian sympathies and that any sign indicative of Ahmed's plan to desert would have mobilized the population. He suggested, in exchange, that the Russian armies cross the Danube in four points, advance into the Balkans and implement the Russian administration in the occupied lands. Manuk argued that it was only through a fast Russian advancement and spread of the Russian administration that the Muslim population of the Balkans would not have united to resist the Russians. Manuk also denied that he had ever promised that Ahmed would deliver Giurgiu before the Russian troops occupied Ruscuk.³³

Manuk used all his persuasion to facilitate Ahmed's flight to the Russian occupied Wallachia, without conceding to Russian demands such as the request that Ahmed should leave the fortress of Giurgiu defenseless. The plan of a Russian "forceful" advancement in the Balkans, which he proposed to Miloradovic, appears gratuitous since for this plan to succeed, fortresses such as Ahmed's needed to be disarmed. Nevertheless, Manuk emphasized that welcoming Ahmed

²⁸ DANIC, Fond Siruni 1466, f. 27.

²⁹ DANIC, Fond Siruni 1466, f. 23.

³⁰ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 27.

³¹ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 10.

³² DANIC, Fond Siruni 1466, f. 28.

³³ DANIC, Fond Siruni 1466, f. 30.

Efendi was a wise decision in itself, as Ahmed was stronger than all the other Ottoman commanders, who also happened to be his adversaries. In April 1809, Alexander Langeron, a general in the Russian army, claimed that Ahmed Efendi had weakened Giurgiu's defense before fleeing to Wallachia, for fear that when Bosniak-Aga, another Ottoman official, received the vizier's mandate to take over Ahmed Efendi's territory, he would destroy all those who had been loyal to Mustapha Pasha.³⁴ Nevertheless, with a weakened defense or not, Giurgiu did not capitulate to the Russian assault.³⁵

The hostilities continued at the same time that Manuk negotiated with Russia both on behalf of his friends as well as for the Porte. In February 1809, an Ottoman delegation led by Mehmed Seid Ghalib, the Reis-Efendi (the minister of foreign affairs), traveled to Bucharest and to Iassy, to continue the discussions with the Russians.³⁶ The Russian-Ottoman negotiations from February 1809 failed. Ghalib Efendi refused any territorial concession, having the reassurance of the recently-concluded Treaty of Dardanelles between the Ottomans and the English, which obliged the Britain to protect the integrity of the Ottoman state against the French, by means of its fleet and weapon-supply to the Porte.³⁷ Manuk, in his turn, continued to mediate and host Russian-Ottoman negotiations in his house in Bucharest.³⁸

While in Wallachia, Manuk expanded his business and developed new connections with the local boyars.³⁹ The country's assembly offered him tax exemptions for land estates in the vicinity of Bucharest, in exchange for the "patriotism" he repeatedly showed when lending money to Wallachia's treasury.⁴⁰ He kept an active correspondence with Ahmed Efendi and Mehmet Memis who wrote to him from Russia to request money and to send letters to their families.⁴¹ He also maintained contact with Pehlivan Pasha who had been defeated and captured at Bazarcic and was held prisoner in Moldavia. At the same time Manuk developed ties with Ghalib Efendi, the Ottoman diplomatic delegate. Invoices from March 1809 show that Manuk lent money to Ghalib Efendi.⁴² As late as 1817 the Ottoman delegate still owed significant sums of money to Manuk.⁴³ In parallel, he also pleaded with the Russian consul Kiriko and the Russian general Bagration, to be awarded a new Russian distinction. The reasons that Kiriko and Bagration

³⁴ DANIC, Fond Siruni 1466, f. 32.

³⁵ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", ff. 11-12.

³⁶ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 12.

³⁷ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 13.

³⁸ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey" f. 14.

³⁹ *Documente turcesti*, vol. III, p. 262.

⁴⁰ DANIC, Fond Siruni 1466, ff. 44-45.

⁴¹ *Documente turcesti*, vol. III, pp. 264-266, 269-273.

⁴² DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 13.

⁴³ DANIC, Fond Siruni, no. 1468, f. 24.

invoked, when suggesting the tsar to award Manuk a new medal, were the material losses Manuk incurred when he fled to Wallachia to serve the Russian army and the fact that Mustapha Bairaktar did not attack thanks to Manuk's efforts.⁴⁴ In May 1810, Manuk finally received the Order of Saint Vladimir in third class from Tsar Alexander I.⁴⁵

In May 1810, the Ottoman and the Russian diplomats met again. Despite their defeats in battle, the Ottomans continued demanding the restitution of Wallachia and Moldavia. Russia proposed, in exchange, the drawing of the border on the Danube and autonomy for Serbia. As the French promised the Ottomans the re-acquisition of the principalities and of the Crimea in case they did not end the war, the Ottoman-Russian discussions bore no result.⁴⁶ However, from June until September 1810, in parallel with the war, the Ottomans continued to send delegates to Manuk, to negotiate the peace with the Russians. The Russian army took over Silistra, which Pehlivan Pasha had successfully defended earlier.

During this period Manuk Bey first contacted the prince Hovakim Lazarian in Saint Petersburg, the descendant of an Armenian wealthy owner of an iron factory, who was well connected with the Russian government.⁴⁷ In a letter dated November 24th 1810, Manuk narrated his life story to Lazarian. The way in which he described his rising prominence near Tersenikli-oglu and Mustapha Pasha and in Wallachia, his diplomatic service and his difficulties after Mustapha's death deserves particular attention. Manuk evoked his loyal service to the sultan, at the side of Tersenikli-oglu and Mustapha Bairaktar, just as he emphasized the services he offered to the Russian army when it crossed into Wallachia. Manuk did not notice anything treacherous in his activity but argued instead that his services were portrayed as such by the envious "Westerners," implying the French, who sought to pit the Ottoman people against the Russians and against Manuk as a serviceman for the Russians.

Manuk claimed that he became involved in state affairs at the time of the signing of the peace between the Ottomans, the Russians and the Habsburgs in 1787, when he became *sabinci*. He was involved in tax-farming and thus became acquainted with Tersinikli-oglu. Tersinikli administered his lands with the help of Manuk, Mustapha Pasha and Ahmed Efendi "not completely independently from the Ottoman sultan, but as supreme governor and prince in submission to the sultan [...] thus serving the government."⁴⁸ Manuk further alleged that he facilitated the elimination of the bandits, possibly of Pasvan-oglu, who were devastating Wallachia. For his help, the Wallachian ruler offered him an office in

⁴⁴ DANIC, Fond Siruni 1466, ff. 47, 52.

⁴⁵ DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 19.

⁴⁶ Academia Romana, Istorio Romanilor, vol. VI, p. 628.

⁴⁷ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 106.

⁴⁸ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 69.

the country's administration and lands in a country where foreigners and especially Armenians could not own land.⁴⁹

Manuk did not seem troubled by the contradictions in his narrative of loyalty to both the Ottoman and the Russian Empires, as he narrated his alleged involvement in the Deed of Agreement (*Sened-i İttifak*) of 1808 as well as the way he sabotaged the Ottoman forces and *ayans* by escaping to Wallachia. As justification, Manuk argued that the death of Mustafa Pasha also spelled the end of the Deed of Agreement, which had been designed to end the abuses "in administration and the Ottoman army."⁵⁰ Therefore, he continued, some "unlawful usurpers" managed to come to power in the imperial capital. For him, this new state elite betrayed the state interests and sabotaged the ongoing reforms and thus released him from any commitment to a political entity that had then become "illegitimate". By escaping to Wallachia he vowed to exact revenge and destroyed his properties at the south of the Danube. Resettling in Wallachia, Manuk expected to be compensated by the Russian treasury for these losses. He also demanded to keep his rank and to receive a pension. Given the ungrateful treatment he received from the Porte, in contrast to the generosity that the tsar bestowed on his servants and the mercy he has shown to the Armenian kin, he offered his services to the Russian empire.⁵¹

Manuk's afore-mentioned letter offers a glimpse at the way in which he sought to position himself favorably in three contexts, emphasizes his abilities and achievements in service and avoids suspicions of treachery, which would have damaged his credibility as a serviceman for either empire. One such context was that of the recent relations between the Ottomans and the Russians, which had oscillated between hesitant peace and war, another was that of him in the Ottoman service and lastly – of him in the Russian service. Manuk sought to demonstrate that his performance in the Ottoman service was faultless and loyal to the Ottoman state and the sultan. He also emphasized his participation to the pact of *ayans* (*Sened-i İttifak*), which was also meant to strengthen the empire and put down the rebellions. Simultaneously, he emphasized the assistance he provided to the Russian armies in their campaign to Moldavia, with no mention that the service he carried for both Ottomans and Russians was contradictory. Similarly to the time when he pursued the Russian Order of Saint Anna while in Ottoman service, Manuk again pressed for keeping the rank he had acquired from one Empire when being under the authority of the other.

After General Kutuzov reputed important new victories against the Ottoman troops towards the end of 1811, the vizier demanded the armistice and

⁴⁹ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 70.

⁵⁰ DANIC, Fond Siruni, 1466, (ACISL, fond 880, opis 5, dos. 7, f. 76-83. fotocopia MIB, no. 46521 (7101/57)), f. 72.

⁵¹ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 73.

offered the Russians the territory on the left side of the river Siret in Moldavia. Even as Kutuzov accepted the proposition, the vizier changed his offer and proposed a border on the Pruth River. An Ottoman delegation arrived in Bucharest in December 1811 to restart peace negotiations. As they still opposed the proposal of territorial concession up to the Siret River, the Russians entrusted Manuk with the mission to expound to Mehmed Seid Ghalib the plans of division of the Ottoman Empire, which the Western Powers were setting up and which the Ottomans could counter by immediately concluding peace with the Russians⁵². Ghalib Efendi was suspicious and argued that Russia was equally interested in the Empire's division. In response, Manuk noticed that in the eventuality of such a division, Russia would receive a share far less important than the shares that the other powers would claim.⁵³ Given the increasingly unavoidable war with France, the Russian diplomacy sought, throughout 1811, to conclude the war with the Ottoman Empire and proposed a number of plans that the Ottomans repeatedly countered. The Russian diplomats' became even more restless at the news, provided by Manuk, that Ghalib Efendi had been informed about the imminence of the Russian-French war.⁵⁴ The discussions around a peace treaty started anew in Bucharest, at the beginning of 1812. The Peace Treaty was ratified one day before Napoleon invaded Russia, on June 11th 1812. It confirmed the Ottoman suzerainty over the Principalities, the setting of the Russian-Ottoman border on the Pruth River, navigation rights for Russia on the Danube and autonomy for Serbia.⁵⁵

From 1809 until 1812 Manuk invested his efforts in rescuing himself from the persecutors of those who had been associated with Mustapha Pasha. He escaped to Wallachia, which was at the time under Russian occupation, but he did not bring his family from Ruscuk. The choice of Wallachia as a refuge was not random. As the land was occupied by the Russian troops, Manuk was out of the immediate threat from the Ottomans. At the same time, as Wallachia was officially a territory under Ottoman suzerainty, even under Russian occupation, Manuk could not have been formally accused of treachery and of siding with the enemy. It is probable that Manuk chose to flee to Wallachia with the hope that the Ottomans would finally concede this land to the Russians. In this event, he would have been well established in the province as he had started to develop his business there by acquiring land, lending money to the country's assembly and renting a salt mine. Some Ottoman officials also speculated that Manuk hoped that Wallachia would remain to the Russians, for fear that in case it did not and he returned at the Porte, his life would have been in danger.⁵⁶ Moreover, the fact that he sought to retrieve

⁵² DANIC, Fond Siruni, "Articole privind Manuk Bey", f. 19.

⁵³ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 89.

⁵⁴ DANIC, Fond Siruni, 1466, f. 93.

⁵⁵ Academia Romana, *Istoria Romanilor*, p. 629.

⁵⁶ *Documente turcesti*, vol. III, p. 280.

his family and bring them to Wallachia can indicate that Manuk ultimately decided to end his service to the Ottomans and relocate under Russian authority.

However, just as it is possible that Manuk already prepared to break his ties with the Ottomans, it is also possible that he thought it was wise to secure his standing with the Russian administration, while he still hoped for a new change of the Ottoman ruling circles. He maintained correspondence with the remaining of Mustapha Pasha's collaborators, some of which had fled to Russia. He also continued his service for the Ottoman diplomats, mediating the peace negotiations and emphasizing that the "circumstances" forced him to move to Wallachia.

III. After 1812

After the conclusion of the Ottoman-Russian peace in May 1812, and a series of events that suggested a new configuration of the political circles in Wallachia and at Constantinople. Manuk changed his strategy and actively pursued an office in the Russian administration. The peace treaty confirmed the Ottomans' suzerainty over Wallachia and Moldavia, set the Ottoman-Russian border on the Pruth River, thus assigning the eastern region of Moldavia, known as Bessarabia, to Russia, and recognized the autonomy of Serbia. For eighteen months after the conclusion of the treaty, Moldavians could relocate in the Ottoman or the Russian territory. Until 1818, the Russian administration conducted censuses for the land owners and nobles in Bessarabia. Between 1818 and 1812, the assemblies of the nobles selected a few from among themselves for official duty in Bessarabia.⁵⁷

Important events also took place in Wallachia and at Constantinople. In September 1812 Ioannis Karadzas, an associate of the Halet Efendi who had been the enemy of Mustafa Pasha Bairaktar became prince of Wallachia, and in October and November the dragomans Dimitrios and Panaiotis Morouzi were executed under the accusation of treachery. In October, Ghalib effendi, the head of the Ottoman diplomacy, prepared a meeting in Bucharest between Pehlivan Pasha, Ahmed Efendi and Ramiz Pasha on the one hand, and Bosniak Aga, the new *ayan* of Ruscuk on the other, to solve their disagreement, and to reinstate them to the former positions. But in March 1813, Ioannis Karadzas and Mahmud Aga, the *delilbaş* who had accompanied him to Wallachia upon his appointment as a prince, executed Ramiz Pasha on his way to Bucharest. Karadzas informed the foreign consuls that the execution was carried at the sultan's order. This sudden turn of events indicated that Manuk, Pehlivan Pasha and Ahmed Efendi still had strong enemies at Constantinople and in Wallachia. Also following the warning of the former prince of Moldavia Alexander Hangerli that Ioannis Karadzas had plans to eliminate him, in April 1813 Manuk escaped to Sibiu, in Habsburg Transylvania. For the next two months, Manuk wrote letters to the kehaya Ahmed Amis, in

⁵⁷ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru. Actele Comisiei pentru cercetarea docum nobilimii din Basarabia la 1821*, (București: Tritonic, 2004, pp. 5-8.

which he explained that Ioannis Karadzas' persecutions forced him to leave. Manuk also explained that in all his official correspondence he repeatedly stressed that he was planning to relocate in Russia so as to mislead his enemies.⁵⁸ Contrary to the general suspicion that he intended to flee to Russia, Manuk argued that in fact he postponed as much as possible the departure with the pretext that he had business to take care of in Wallachia. If he disclosed his true intentions, Russia would have denied him protection and then he would have been at the mercy of his enemies.⁵⁹ In the meantime, the Russian Minister of Foreign Affairs intervened to facilitate Manuk's stay in Transylvania, and ordered Italinsky to make sure that Manuk could keep his possessions and his family would be allowed to follow him.⁶⁰ In July 1813, Manuk became Russian citizen. He also made his option for being in Russian service clearer.

In the following years Manuk intensified his efforts at obtaining rank and recognition in the Russian Empire but changed his narrative. Whereas earlier he had tried to gain Russian appreciation by extolling his service both to Russia and the Ottoman Empire, by 1813 he referred mostly to his Russian service in the context of the mounting French menace. His escape from Wallachia under Karadza was depicted as the only means to survive the rise to power in Constantinople of the pro-French faction to which Ioannis Karadza and Halet Efendi belonged, and even Napoleon's request for his assassination.⁶¹ The rise of Ioannis Karadza and Halet Efendi was indeed followed by the execution of Ramiz Pacha and of Dimitrios Moruzi. However, Manuk's indictment of Karadza is also an exaggeration. Karadzas did not only serve the French, but also served the Russians, as his correspondence with Russian Minister of Foreign Affairs Capodistria after 1817 suggests⁶² and Manuk implies after 1814.

Manuk attempted to strengthen his case also using more outlandish claims. In a letter dated August 1813 to prince Lazarian in Saint Petersburg, Manuk requested reparations from the Russian state for the pending confiscation by the Ottomans of the lands he had purchased in Wallachia by justifying that his refuge in the province was the only means to escape Napoleon's order to Halet Efendi and Karadza for his execution. Napoleon allegedly began to detest Manuk when he succeeded to conclude the Russian-Ottoman and the agreement of the border on the Pruth River, which upset Napoleon's plans in the East.⁶³ But given the failure of the French campaign in Russia, the French faction in Constantinople lost its influence. Manuk further explained that the confiscation of his lands had no legal

⁵⁸ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 125.

⁵⁹ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 125.

⁶⁰ DANIC, Fond Siruni 1466, f. 9.

⁶¹ Halet Efendi had served as Ottoman ambassador in France and supported a pro-French line of action at Constantinople until the French-Russian Treaty of Tilsit.

⁶² Karadja, "Corespondenta lui Capodistria", p. 182.

⁶³ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 130.

justification as his defection from the Ottoman Empire was not an act of treason. As the Ottomans could not declare him a traitor, Manuk emphasized that his lands should not be confiscated.⁶⁴

After numerous insistences to the Russian ambassador Italinski,⁶⁵ at the beginning of 1814 Manuk succeeded to have his requests partially fulfilled. His family finally arrived in Russia and the Porte allowed him to sell his land estates in Wallachia.⁶⁶ Finally, Manuk announced Prince Lazarian about his intention of settling at Chisinau, in Bessarabia, the land newly acquired by Russia.⁶⁷ He continued to write and counsel his friend Ahmed Efendi, who was willing to return to Constantinople or move to Egypt, and become part of the Ottoman governor Mehmet Ali's retinue.

A new challenge to the Ottoman Empire, the daring territorial claims of Egypt's governor Mehmet Ali, fueled interest among the Western Powers as well as Russia while it provided Manuk with a new opportunity to pursue advancement in Russian service by claiming diplomatic acumen. Serving his new endeavor was his acquaintance with Ahmed Efendi who considered entering Mehmet Ali's entourage. By 1814 Mehmet Ali had consolidated his power was claiming Damascus and Aleppo for himself. Ahmed Efendi, Manuk's old acquaintance, considered the possibility of returning to Constantinople or entering Mehmet Ali's service and sent a certain Salih Aga to test the reaction of the Porte and Egyptian governor to such a possibility. According to Salih, both the Porte and Mehmet Ali showed themselves receptive to Ahmed Efendi's overtures.⁶⁸ Advising Ahmed Efendi to be suspicious of Salih Aga, Manuk used these reports about the situation in Egypt to show to the Russian authorities that he was familiar with the intricacies of the new configuration of interests in the reporting about the situation in Egypt to claim knowledge of the new point of interest in international politics. The dispute between Mehmet Ali and the Porte captured Manuk's interest for the next two years.

In 1815, as the Allies defeated Napoleon, the Porte feared that the division of the Ottoman Empire would reemerge in the European Powers' plans. As Manuk related to the new Russian Minister of Foreign Affairs Capodistria, based on what he had found out from Ahmed Efendi, Mehmet Ali aimed at ruling over and protecting two of Islam's sacred places, and thus become *padisah* a title that the Ottoman sultans exerted. Noticing the efforts of Great Britain to improve its relations with the Vali of Egypt, Manuk suggested in 1816 that Russia establishes contact with Mehmet Ali. In this fashion, Manuk speculated that the British trade

⁶⁴ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 135.

⁶⁵ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 144.

⁶⁶ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 161.

⁶⁷ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 170.

⁶⁸ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 147.

through the Egyptian ports would be hindered and the supply of Istanbul could be delayed.⁶⁹

It is in this context that in August 1815 Manuk finally left the lands of the Habsburg Crown, to relocate in Bessarabia and to attempt to become a Russian official. A month before his departure Manuk wrote his testament at Brasov. The document relegated most of the fortune and the protection of the entire family to Murat, his eldest son, who was placed in the tutorship of Asadur Avedian until his majority. The legacy was transmitted on male line, under the condition that the heirs properly endowed their female relatives and married exclusively Armenian women, i.e. followers of the Armenian Apostolic Church of the Holy See at Etchmiadzin.⁷⁰ Manuk also entrusted his descendents with the construction of a school for poor Armenian children, where the students were supposed to learn Armenian and the language of that time's government.⁷¹ Manuk signed his testament as Grand Dragoman of the Ottoman Empire, "current state advisor of the Russian Empire" and "Knight in Third Class of the Vladimir Order."⁷² He also made it executable under the "all powerful and all merciful master of all Russians."⁷³ Manuk obviously wanted to secure his family's possessions and keep it united by ties revolving around economic interest and Armenian Christian confession. He also wanted to inaugurate a tradition of imperial service for the members of his family and for other members of the Armenian community, as the endowment for an Armenian school teaching the government's language or his urging that his sons learn the European chanceries' languages suggests.

Relocated in Bessarabia, Manuk invested his efforts in building a city "at his own expense" at Reni, which would have demonstrated his ability as a Russian imperial administrator. Manuk planned to develop a multi-confessional town at Reni, on lands that he had purchased in Bessarabia, to show that he delivered exquisite civil service and thus gain a noble rank in the province. After Russia received Bessarabia, between 1816 and 1821, a series of censuses and assemblies recorded the major landowners and nobles present in the province in 1812 and compiled lists of names for rank confirmation.⁷⁴ Noble rank in Bessarabia was the result of entitlement by the sovereign, of special military merits or civil service, immigrant nobility and titled nobility. In the end, the registers of Bessarabian nobles of 1821 recorded Manuk Bey and Ahmed Efendi as nobles.⁷⁵

⁶⁹ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 68.

⁷⁰ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 189.

⁷¹ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 185.

⁷² DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 190.

⁷³ DANIC, Fond Siruni, no. 1466, f. 190.

⁷⁴ Bezviconi, *Boterimea Moldovei*, pp. 7-8.

⁷⁵ Bezviconi, *Boterimea Moldovei*, pp. 13, 43-44.

Manuk purchased land in Besarabia, at the confluence of Pruth River with the Danube, in the district of Tomarova that had been an issue of litigation between the Ottoman and the Habsburg Empires. When the Habsburgs acquired Bukovina, a region to the North West of Moldavia, they also took control over the monasteries therein, which claimed land possessions in Moldavia and Besarabia. Whereas the Porte agreed to the ownership over lands in Moldavia, and bought the lands from the monasteries, it declined the rights over some of the lands in Besarabia. The Habsburgs sold some of the monasteries' lands to Moldavian nobles from whom they were purchased by Manuk.⁷⁶ As Besarabia entered Russian suzerainty, Manuk became familiar with the legal details of the litigation and took upon himself to purchase this land at his own expense, and create a port-city named Alexandropol. He also bought the land estate of Hancesti, in the vicinity, from where to bring the wood necessary to his urban plan.⁷⁷ In exchange, Manuk demanded tax exemptions from the tsar for his land estates.⁷⁸ The town was meant to be a settlement where Manuk and old "compatriots" of his from Ruscuk and relatives would have settled.⁷⁹ It was also supposed to show Manuk's utility to his new "motherland".⁸⁰ Although Manuk did not demand money for his enterprise, he wrote the tsar to be granted the crown lands surrounding Reni for posterity, in addition to those he had already purchased.⁸¹ In what concerned the peasants who lived on the land, locals and immigrants from the Ottoman provinces, Manuk suggested that since they could continue living on the property, as his tenants.⁸²

The town was meant to have an autonomous government, on the model of other Armenian and Greek towns in the Russian Empire. Subject to the governor of Besarabia, the leading institution of the town would have been the magistrate, chosen by the inhabitants from among any of the Christian confessions. He was in charge of the distribution of justice and of taxation. However, his aides were supposed to be imperial civil servants, whose service at Reni could earn higher ranks in the imperial administration. Also, the appeal court for all decisions of the magistrate would have been the governor of Besarabia. The quarantine service of the town would have been regulated and staffed by the Russian state. The town's inhabitants would have been spared the imperial capitation tax, all taxation being levied from the trade and transit through the port city.

⁷⁶ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 35.

⁷⁷ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 43.

⁷⁸ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 43.

⁷⁹ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 42.

⁸⁰ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 51.

⁸¹ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 44.

⁸² DANIC, Fond Siruni, no.1467, f. 44.

The town was open to settlement by followers all Christian confessions⁸³ and Muslims too, provided they pledged loyalty to the Tsar.⁸⁴ Manuk considered that Muslims would have been encouraged to settle at Reni by Manuk's and Ahmed Efendi's presence and by the promise of freedom of religion⁸⁵ Manuk emphasized the benefits of welcoming Muslim colonists to Reni. Not only were they skillful craftsmen in leather, a trade yet undeveloped in the south of Russia, but their settlement would have brought a political advantage too: showing good will to Muslim colonists would have countered the Ottoman propaganda against Russia.⁸⁶ Manuk took upon himself to carry several measures of urban planning at his expense. He promised that with the help of an engineer sent by the Tsar, he would build stone houses at the center of the city, two Christian churches, one Greek Orthodox and the other Armenian, and two schools in their proximity. In one of them the students would have learnt Russian and Greek, and in the other one, Russian and Armenian. Finally, Manuk emphasized the economic advantages of a port-city at Reni. Not only the city would have helped the trade of Bessarabia and transformed it into a prosperous province, but it would have also regulated trade and undermined the smuggling on the lower course of the Danube.⁸⁷

Manuk also endeavored to preserve his involvement in the Russian-Ottoman relations with respect to the Danubian Principalities. Beginning with 1816, he vehemently accused the Porte and the appointed princes Scarlat Callimachi and Ioannis Karadzas of unlawful taxation and spoliation of Wallachia and Moldavia, in violation of the peace treaty regulations that stipulated the principalities' exemption from taxation for two years. Manuk conducted an entire investigation, contacting the old treasurers of Wallachia and Moldavia, some of whom were local nobles disgruntled with the princes' rule, and asking for the treasury reports. He also asked other local nobles to provide data about the excessive taxation for the previous four years, to verify the reports provided by the treasurers. He even circulated a list of twenty four questions concerning the taxes that had been levied without reason, the artificial increases of the taxes and the differences in the prices of the wares to be delivered to Constantinople, which were meant to ensure the princes an additional income.⁸⁸

Manuk's involvement in the case of unlawful taxation of Moldavia and Wallachia reveals several important aspects related to Manuk's new ambitions, the Russian speculations about the political factions in Constantinople, and the possible dissensions in the ranks of the Russian diplomatic corps in Constantinople and Bucharest. In a lengthy correspondence with Minister

⁸³ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 46.

⁸⁴ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 49.

⁸⁵ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 49.

⁸⁶ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 49.

⁸⁷ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 50.

⁸⁸ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, ff. 90-91, 116-121.

Capodistria, Manuk emphasized that the Russian authorities needed to be concerned with the abuses that the Phanariot rulers, in agreement with the Porte, committed in the principalities in violation of the treaty. Manuk argued that by trespassing the provisions of the peace treaty, the Porte made it possible for the Russian government to impose its own conditions. In this respect, Manuk suggested that Russia demanded the recalculation of the taxes for the previous four years, and damages for the sums levied illegally, the temporary placement of Moldavia under Russian sovereignty or the cession to Russia of the territory between the Rivers Siret and Prut. Manuk carefully proposed that Moldavia, if acquired temporarily by Russia or the land between Siret and Prut be placed under the authority of a wise and skillful man who could make them prosperous and useful to the empire. Even though Manuk did not specifically propose a name for this administrative job, it is plausible that he meant himself,⁸⁹ especially as he had bought large domains in the proximity, in view of building the city of Reni.

Another reason for which Manuk might have followed so persistently the question of the abusive taxation could have been his personal conflict with Ioannis Karadzas and Halet Efendi, Karadzas' patron in Constantinople. Indicative is the fact that Manuk did not build a case so much against Scarlat Callimaki, the prince of Moldavia, as he did against Karadzas. Manuk alleged that the taxes that Karadzas had extorted from Wallachia were meant to help Halet Efendi to control all the imperial ministers and the sultan himself, even as he was not a minister anymore. If Halet Efendi, who was a supporter of the French and the British, was deprived of the financial means to exert influence, then the Ottoman diplomacy would become pro-Russian. However, just as Manuk strove to show the advantages of eliminating Karadzas from the throne of Wallachia and how to stripe a political Ottoman faction of its power, Karadzas himself had acquaintances among the Russian diplomats at Constantinople. Manuk came to warn Capodistria that the Fontons, the Russian dragomans in the Ottoman capital, could not be trusted. At the same time, Baron Stroganoff, the Russian Ambassador in Constantinople, wrote to Manuk to attention him that he was heeding falsified information from untrustworthy people.⁹⁰ In the end, however, Karadzas succeeded to ingratiate himself to the Russian representatives, as his lengthy correspondence with Capodistria from 1817, concerning the renewal of his appointment as prince of Wallachia, shows.⁹¹

The letters between Manuk and Stroganof about the finances of Wallachia continued until the Manuk's death. On June 20th, 1817, Manuk died at his land estate at Hancesti, during the feast organized for several Russian officers. The circumstances of his death were considered suspicious. Although still young and

⁸⁹ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, ff. 65-66.

⁹⁰ DANIC, Fond Siruni, no. 1467, f. 165.

⁹¹ Karadja, "Corespondenta lui Capodistria", pp. 183-187.

apparently healthy, Manuk suffered a crisis at a time when his family doctor was not at Hancesti. The available accounts do not support a definitive conclusion on this matter. His body was buried near the Armenian Church in Kishinev.

His intention of placing himself and his family in the ranks of Russian imperial administration and to act as an enlightened reformist materialized only partially. Manuk's daughters married Russian officials of Armenian confession, and his eldest son, Ioan Murat - the daughter of a Russian general of Armenian descent. Their offspring scattered around Europe as they married into various European noble families.⁹² Through a letter from 1820, Russian Minister Capodistria informed Manuk's widow that the Russian crown declined Manuk's plan to build a city, Alexandropol, at Reni. Moreover, the Crown acquired the Bessarabian lands that used to belong to monasteries in Bukovina and denied any particular claim, Manuk's included, to them. The widow received a twenty years tax exemption for the land estate at Hancesti⁹³.

Concluding remarks

This paper retraces Manuk's life and activities from his flight from Ruscuk, after the death of his patron Mustapha Pasha Bairaktar, to his temporary stay in Wallachia, settlement in Bessarabia and death at Hancesti. I did not analyze Manuk's activity between 1809 and 1817 as pre-determined by his ambition to acquire a certain position in the Russian administration. Instead, I interpreted his decisions as strategies to improve his status and secure his life in an environment about which he could only speculate but which clearly favored agents who could cater to the competing interests of different empires and political factions.. Factors in this environment were the political strife at Constantinople, the Russian foreign policy and the different plans of the Russian diplomats and the changing alliances and the rising unpredictability involved in the Napoleonic wars.

From 1809 until 1812 all these factors had repercussions on the Russian-Ottoman war, the discussions concerning the occupied Wallachia and Moldavia and the fate of the former allies of Mustapha Pasha Bairaktar. Manuk took advantage of the favoring position as a mediator, which lacked to other Ottoman Friends of Ruscuk who were deserting officers under pending death penalty, to improve his status with the Ottoman Porte and also prepare an alternative – his entrance into Russian service. After 1812, as the Ottoman-Russian peace was concluded and some of those in charge of the negotiations were executed while the throne of Wallachia was occupied by Ioannis Karadzas who was in the entourage of Mustapha Bairaktar's enemies, Manuk chose to serve the Russian Empire. Similarly to the time when he served Mustapha Pasha and the Empire and accumulated titles such as that cup bearer in Wallachia and dragoman, after 1812

⁹² Bezviconi, *Boterimea Moldovei*, pp. 43-44.

⁹³ DANIC, Fond Siruni, no. 1469, f. 5.

he invested his efforts into rising in the Russian service in Bessarabia. Despite the adventurous character of his life, Manuk strove for a stable administrative career.

Bibliography

- Archival Fund H.Dj. Siruni at the National Archives of Romania in Bucharest, no. 1464, 1466-1469. (DANIC)
- Academia Romana, *Istoria Romanilor*, vol. 6, (Bucharest: Editura Enciclopedica, 2003).
- Arachelian, V., *Munca unui savant armean in Romania*, (Bucharest: Biblioteca Bucurestilor, 2008).
- Bezviconi, G., *Boierimea Moldovei dintre Prut si Nistru. Actele Comisiei pentru cercetarea docum nobilimii din Basarabia la 1821*, (Bucuresti: Tritonic, 2004).
- Ciobanu, V., "Înființarea consulatelor străine în Principatele Dunărene," *Istoria românilor*, ed. by Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, vol. 6, (Bucharest, 2002), pp. 642–652.
- Costache, S. "The Ottoman-Russian-Habsburg Information Networks and the Negotiation of Ottoman Affairs on the Danube (1800s-1820s)," *Revista istorică* XXVI/3-4 (2015), pp. 249-79.
- Goșu, A., *La Troisième Coalition Antinapoléonienne et la Sublime Porte: 1805*, (Istanbul: Isis, 2003).
- Hamilton, K. and Langhorne, R., *The Practice of Diplomacy: its evolution, theory and administration*, (New York: Routledge, 2011).
- Ionescu, S., *Manuc Bei, Zaraf si diplomat la inceputul secolului al XIX-lea*, (Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976).
- Karadja, I.C., "Corespondența lui Capodistria cu Ioan Caragea Vodă," *Revista Istorică* 7, no. 7-9 (1921), pp. 181-89.
- Miller, Anatolii F., *Mustapha Pacha Bairaktar*, (Bucharest: Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, 1975).
- Mustafa A. Mehmet, *Documente turcesti privind istoria Romaniei, 1791-1812*, vol. III, (Bucharest: Editura Academiei RS România, 1976-1986).
- The Diplomat's World: A Cultural History of Diplomacy 1815-1914*, editors Markus Mosslang și Torsten Rlotte, (New York: Oxford University Press, 2008).

İZMİR BEİT HİLLEL SİNAGOGU'NUN TEFİLA DEFTERİ VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA HANOTEN TEŞUA DUASI

Siren Bora*

Öz

İzmir Beit Hillel Sinagogu, Hahambaşı Hayim Palaçi'nin sinagogu olarak tanınır. Günümüzde restore edilerek Rav Palaçi Anı Evi'ne dönüştürülen bu yapıda Beit Hillel'e ait İbranice Hanoten Teşua Tefila'sının(Duasının) yer aldığı bir defterin fotokopisi sergilenmektedir. Defterin aslı, Jerusalem Central Archives for The History of The Jewish People'dadır. Tamamen Tora kaynaklı ve Yahudiliğe özgü bir dua olan bu Tefila, Mustafa Kemal Paşa'ya kurtuluşu ve başarıyı dileyerek başlamaktadır. Tefila Defteri'nin yazım ve kullanım tarihi ise, muhtemelen 1922 ya da 1923'tür. İzmir ve İstanbul Yahudi cemaatleri, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra da, bu duayı okumaya devam etmişlerdir. İsrail Devleti'nin kuruluşu, söz konusu ritüelde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarihten günümüze dek; Birinci Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ten Onikinci Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a değin her Cumhurbaşkanı için, Hanoten Teşua Tefilasını okunmuştur. Halen de okunmaya devam etmektedir. Hâlbuki Avrupa kentlerindeki pek çok Yahudi topluluğunun, ya bu eski duayı kapsamlı bir şekilde yeniden yazdığı ya da tamamen çöpe attığı bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İzmir Yahudileri, Beit Hillel Sinagogu, Tefila Defteri, Hanoten Teşua Tefilasını, Mustafa Kemal Paşa

The Prayer Notebook of İzmir Beit Hillel and Hanoten Teşua Praying to Mustafa Kemal Paşa

Abstract

İzmir Beit Hillel Synagogue is known as the synagogue of Chief Rabbi Hayim Palachi. Today in this building restored into Rav Palachi Memorial House, a copy of a notebook belonging to Beit Hillel, which contains the Hanoten Teshua Tefilah (prayer) in Hebrew is exhibited. The original of the notebook is in The Central Archives for the History of the Jewish People in Jerusalem. This Tefilah, which is completely Torah originated and a specific Jewish prayer starts by wishing success and salvation to Mustafa Kemal Pasha. The date the Tefila Notebook was written and used is probably 1922 or 1923. The Jewish communities in Izmir and Istanbul have continued to

* Dr., *Yerel Araştırmacı*, İzmir / Türkiye, spo629510@gmail.com

preserve and read this prayer in the Republic of Turkey, which was established after the collapse of the Ottoman Empire. The establishment of the State of Israel did not lead to any change in this ritual. From the date the Republic of Turkey was established until the present day; from the First President Mustafa Kemal Atatürk to the Twelfth President Recep Tayyip Erdoğan, for every President, Hanotene Teshua Prayer has been read and continues to be read. Where as it is known that, many Jewish communities in European cities have either rewritten this old prayer extensively or have completely destroyed it.

Keywords: The Jews of İzmir, Beit Hillel Synagogue, The Tefila Notebook, The Prayer of Hanoten Teşua, Mustafa Kemal Pasha

Giriş

Sinagog sözcüğü, Grekçe synagoge'den gelir. Anlamı toplanma yeridir. Hem bir mekânı hem de o mekânın cemaatini ifade eder. Türkçe'de havra olarak da tanınan sinagogun İbranice'deki karşılıkları, hevra (birlik), Beit Hatefila (dua evi), Beit HaKnisset (toplantı evi) ve Beit HaMidraş'tır (eğitim evidir)¹. Yukarıda saydığım her tanımlama ile ilintili olan etkinlik; yani cemaat olma durumu, dua etme, toplanma ve eğitim, aynı zamanda sinagogun farklı işlevlerini yansıtmaktadır.

Osmanlı döneminde, kökenlerine² göre farklı cemaatler (kehalim) halinde organize olan Yahudilerin cemaat merkezi, sinagoglardır. Hatta her sinagog etrafında, ayrı bir mahalle oluşmakta; bu yerleşim alanı, mekânın merkezinde yer alan sinagogun adıyla genellikle anılmaktadır. Öte yandan her sinagogun defterine kayıtlı üyeleri mevcuttur. Bu üyeler, sinagogların yahidleridir. Hangi sinagogun defterine kayıtlı iseler, o sinagogun cemaatini oluştururlar. Dolayısıyla, dini ibadet ya da toplantı amacıyla başka bir sinagoga gitmezler.

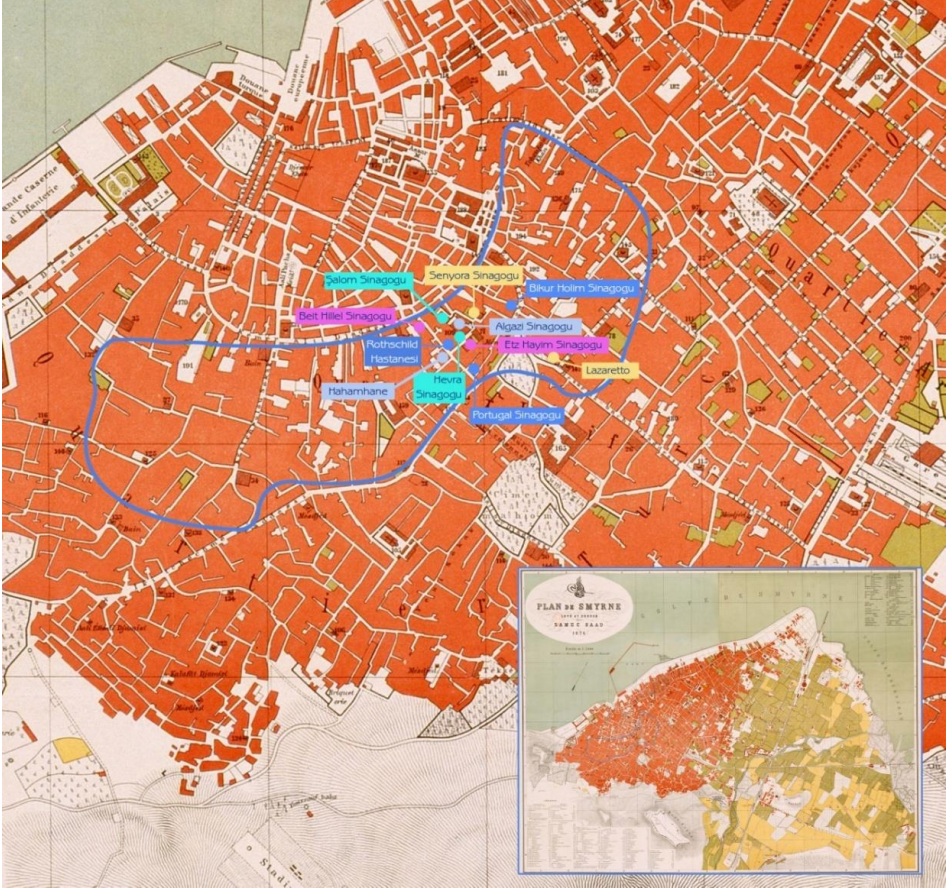
Sinagogların birinci işlevi, Şabat ve bayram günleri Tora'nın okunmasıdır. Aslında Tora'nın okunması, ibadetin odağıdır. Bu işlevinin yanı sıra sinagoglar, düğün, Bar Mitzva³, dini ve bayram törenlerinin yapıldığı sosyal ve kültürel etkinlik merkezleri olarak da öne çıkarlar.

¹ İnci Türkoğlu, "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, sayı 112, Nisan 2003, 10.

² Köken sözcüğü ile kastedilen; Yahudilerin İzmir'e göç ederken ayrıldıkları kentlerdir. Bu kentler, Tire, Manisa, Selanik, Tsafet, Ankara, İstanbul, Mora, Rodos, Marsilya, Livorno gibi pek çok çeşitlilik göstermektedir. Öte yandan İzmir Yahudileri Romaniot, Mizrahi, Karayim, Sefaradim ve Aşkenazim gibi farklı orijinlere sahiptir. Kısacası İzmir Yahudileri uzun bir süre homojen bir yapıya sahip olmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İşleri*, İzmir Nisan 2015, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi yay., 17-19.

³ Bar Mitzva, 13 yaşında bir erkek çocuğun yetişkinliğe geçme ve ibadet topluluğuna kabul edilme törenidir. Yusuf Besalél, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1(A-J), İstanbul Mayıs 2001, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. yay., 95-97.

Beit Hillel Sinagogu

Mavi renkle çizilmiş sınırlar içerisinde kalan bölge, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir Camii Atık Mahallesi'nin yaklaşık olarak kapladığı alandır. Hahambaşı, Efrati mahallelerinin tamamı ile Çavez, Bene İsrail mahallelerinin bir kısmı bu sınırlar içerisinde kalmıştır. Lamec Saad tarafından hazırlanan 1876 Plan de Smyrne üzerinde tarafımızdan çizim yapılmıştır. Lamec Saad Haritası için kaynak: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi.

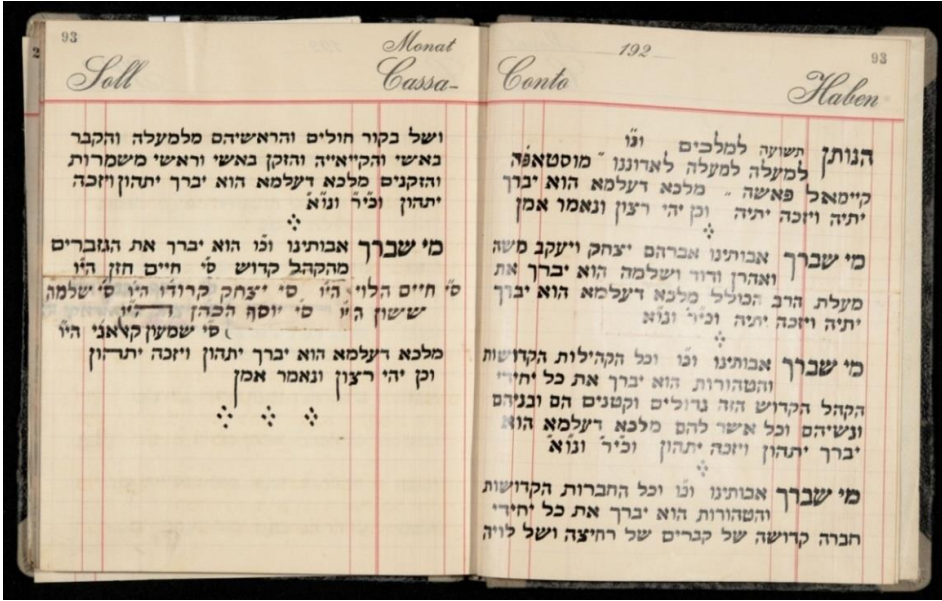
Beit Hillel, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Eliezer Hillel Behor (Behar) Menuah tarafından yeşiva(din akademisi) olarak kuruldu. İlk yıllarda iki Rabiye sahipti. Biri Rabi Baruh Kalomiti, diğeri ise 1820-1830 yıllarında burada eğitim veren ve 1838 yılında ölen Rabi David Amado'ydu. Romanya (Bükreş) kökenli zengin ve hayırsever bir Yahudi olan Eliezer Hillel oldukça girişimci bir yapıya sahipti. 1841 tarihli büyük İzmir yangınında kül olan Beit Hillel'i tekrar inşa ettirirken, yangından etkilenen *Beit Yaakov Ribi* ile Avraham Matsliyah'a ait olan *Beit Avraham*'ın tamir ettirilip yenilenmesine katkıda bulundu. Ayrıca, Hayim Palaç'i'nin kitaplarının sayısız

kez sponsoru olan Eliezer Hillel Behor (Behar) Menuah, 28 Sivan 5622'de (26 Haziran 1862'de) İzmir'de öldü⁴.

Beit Hillel yeşivasının ne zamandan itibaren sadece ibadet mekânı olarak kullanılmaya başladığına ilişkin bilgiye sahip değiliz. Bu değişiklik, büyük bir olasılıkla 20. yüzyılın başlarında olsa gerek.

Beit Hillel Sinagogu'nun Tefila Defteri

Aşağıda ilk iki sayfasının (ilk varacağının) fotoğrafını verdiğimiz Tefila Defteri⁵, Beit Hillel Sinagogu'na aittir. Tarihsizdir. Toplam 40 sayfa olan bu defterin son 19 sayfası boştur. Bu sayfalarda herhangi küçük bir not dahi mevcut değildir. Baştan itibaren 21 sayfa ise, son derece düzgün bir İbranice ile kaleme alınmış olan “*Hanoten Teşua Tefilası*”na ayrılmıştır. Bu tefila, Hanoten Teşua LaMelahim ile başlayan ve krallara(hükümdarlara ya da devlet başkanlarına) kurtuluş getiren bir duadır. Referans kaynağı ise Tora'dır. Aslında Beit Hillel Sinagogu'na ait Tefila Defteri'nin ilk sayfalarıdır. Defter, sağdaki ilk sayfa(varak 93a) ile başlamaktadır. Bu sayfada, ikinci ve üçüncü satırlarda **מוסטאפה קיימאל פאשה (Mustafa Kemal Paşa)**'nın adı mevcuttur.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, *Habambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, İzmir Eylül 2016, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Pirıştina Kent Arşivi ve Müzesi yay., 118.

⁵ Central Archives for The History of The Jewish People Jerusalem, *İzmir Tr/İz Beit Hillel no 306*. Arşiv envanterinde, 306 numara ile gösterilen bu deftere ilişkin verilen tarih 1930'lu yıllardır.

Tora'da, hükümdarlara ve hükümetlere dua etme fikrini barındıran pek çok pasuk(ayet) mevcuttur. Bu pasuklardan biri, Yeremya 29:7'dir⁶. Pasuk'ta şöyle denilmektedir: *"Ve sizi sürmüş olduğum şebirin selametini arayın, ve onun için RABBE dua edin, çünkü onun selametiyle siz de selamet bulursunuz"*. Bir diğer pasuk ise, Tekvin 47:7'dir⁷: *"Ve Yusuf Babası Yakubu içeri getirdi ve kendisini Firavunun karşısında durdurdu ve Yakub Firavuna hayırdua etti"*. Ayrıca Tefila, yine Tora'dan Mezmur 144:10 ile başlamaktadır⁸: *"Krallara kurtuluş veren, kulu Davud'u kötülük kalcından kurtaran sensin"*. Ve yüceltmeye, yükseltmeye ilişkin iyi dilekler içeren dualarla devam etmektedir.

Beit Hillel Sinagogu'nun Hanoten Teşua Tefila Defteri'nde Anılan İsimler

Beit Hillel Sinagogu'na ait Hanoten Teşua Tefila Defteri 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 5 paragraf halinde yazılmıştır. Birinci paragraf, Mustafa Kemal Paşa'ya dua ile başlamaktadır. Bu kısmın çevirisini aşağıda veriyoruz:

İBRANİCE:

"Ha noten Teşua lamelabim (vego) lemala lemala le adeynu Mustafa Kemal Paşa malaka de alma uyevareh yethe ve yizke yethe ve ken yehi ratson ve nomar amen".

TÜRKÇE:

"Hükümdarlara kurtuluş bahşeden ve (devamı) Efendimiz Mustafa Kemal Paşa'yı yücelere yükselere yüceltsin evrenin hükümdarı onu bereketlendirsın ve onu muvaffak etsin ve (Tanrının) iradesi böyle olsun ve Amin diyelim".

İkinci paragrafta; *"Babamız Avraham İtshak ve Yaakov Moşe ve Aharon ve David ve Şlomo evrenin hükümdarı onu bereketlendirsın ve onu muvaffak etsin ve (Tanrının) iradesi böyle olsun ve Amin diyelim"* yazılmıştır.

Üçüncü paragraf, bütün sinagogların ve Beit Hillel Sinagogu'nun büyük ve küçük tüm üyelerinin oğulları ve eşlerine ayrılmıştır. Onlara da *"evrenin hükümdarı onu bereketlendirsın ve onu muvaffak etsin ve (Tanrının) iradesi böyle olsun ve Amin diyelim"* dileklerinde bulunmaktadır.

Dördüncü paragraf İzmir Yahudi Cemaati'nin yardım kurumları ve Mezarlıklar Kurumu ile bu kurumların üyeleri için duaya ayrılmıştır.

Beşinci paragrafta ise, Beit Hillel Sinagogu'nun yönetim kurulu üyelerine dua ile devam edilmektedir.

Defterin ikinci bölümünü, sayfa 3'ten 7'ye kadar olan sayfalar (90a ile 89b arasındaki varaklar) oluşturmaktadır. Bu bölümde uzun bir isim listesi mevcuttur. Liste, İzmir Yahudi Cemaati'nin yetiştirdiği ünlü Ravların adları ile başlamakta ve

⁶ *Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Abit*, İstanbul 1988, Kitabı Mukaddes Şirketi yay., 752.

⁷ *Kitabı Mukaddes*, 49.

⁸ *Kitabı Mukaddes*, 625.

muhtemelen Beit Hillel Sinagogu'na maddi, manevi katkıda bulunan kişilerin adları ile devam etmektedir. Bu bölüme, Hahambaşı Rav Yosef Eskapa'nın adıyla başlanılmıştır. Sonra yazarının adı verilmeden Knesset Hagdola adlı kitabın adı verilmiştir⁹. Duanın devamında sadece kitap adları yazılarak anılan Ravlardan saptayabildiklerim; Avraham Eben Ezra, Hayim Modai, Eliyahu Hazan, Hayim İtshak Algazi, Refael Avraham Leon, Hayim Binyamin Pontromoli, Hayim Palaçi'dir. Sonra liste, Binyamin Yadid, Aharon Kadoş, Rehamim Ariye Avraham Hakohen, Hayim Yosef Hakohen, Esterula oğlu Yosef Palaçi, Ben Tsiyon Çikurel, Avraham Çikurel, Şlomo David Palaçi, Moşe Haba Kohen, Behor Yehuda Palaçi, Nesim Şlomo Palaçi'nin adları ile devam etmiştir. Listenin sonuna ise Beit Hillel Yeşiva'sının kurucusu olan *Elyezer Hillel Behor Menuah*'ın adı ilave edilmiştir.

Defterin üçüncü bölümünü, sayfa 8'den 14'e kadar olan sayfalar (88a ile 85a arasındaki varaklar) oluşturmaktadır. Bu sayfalarda, Beit Hillel Sinagogu cemaatinden olup, önceki yıllarda vefat eden erkeklerin adlarına yer verilmiştir. Bölüme, "*Aşre iş yere et HaAdonay bemitzvotav*" (O ne mutlu adamdır ki; Tanrıdan korkar ve emirlerini yerine getirir) başlığı ile başlanmıştır. Bu cümle, Davud'un Mezmurları'ndan alıntıdır¹⁰. Erkek adlarının listesi aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Şimuel Palaçi	Behor Mihael Matzliyah
Binyamin Palaçi	Moşe Matzliyah
Behor Aharon Palaçi	Yaakov Ancel
HaBehor Gabriel Palaçi	David Rozelyas
Şemtov Melamed	Mordehay Bar Eliya
Şimon Kalaçi	Moreno Bar Eşliya
Hayim Kalaçi	İtshak Bar Eliya
Avraham Kalaçi	Danyel Asayas
Yeuda Kalaçi	Sabetay Ben Sinyor
Avraham Hazan	Şimuel Ben Sinyor
Yeuda Anado	David Ben Sinyor
Eliya Hakohen	Eliya Kadranel
Şlomo BenGiat	Moşe Valansi ben Mazal Tov
Binyamin Bar Natan	Mordehay Aruşas
Yaakov Bar Natan	Şimuel Aruşas
Aharon Bar Natan	Avraham Taragan
Şimuel Abuav	Danyel Bar Simon Tov
İtshak Abuav	HaBehor Nesim Palaçi
Behor Şimuel Abuav ben Şasbona	Behor Yaakov Halevi
İtshak Şemaya	Avraham Halevi

⁹ Kitabın yazarı İzmir'in ünlü Ravlarından Rav Hayim Benveniste'dir.

¹⁰ *Kitabı Mukaddes*, Mezmur 1:1, 540.

Avraham Roziyu	HaBehor Hayim Halevi ben Rosa
Yaakov Roziyu	Elyezer Pirpinyal ben Perla
David Alaluf	David Hayim
Refael Esterugo	Behor Avraham Meşulam ben Malka
Şlomo Dov Aşkenazi	Hayim Matzliyah
Çelebi Yeşua Ventura	Şemtov Nahum
Moşe Ventura	Refael Elboker
Çelebi Sabetay Gabay	HaBehor Moşe Refael Matzrial
Yosef Avramito	Moşe Kalderon
Yeuda Talyas	Avraham Asayas
Şlomo Avramito	Morenu Gabriel Mişael

Bu adlardan bir bölümünün önüne, o kişinin genç ya da yaşlı öldüğüne ilişkin bilgi eklenmiştir. Yukarıdaki adlar arasında, sadece Şimuel Palaçi'nin "*bayaşî?*" yani çok yaşlı iken vefat ettiği belirtilmektedir. Çok genç yaşta vefat edenler ise, Avraham Halevi, Şemtov Nahum, Moşe Refael Matzriel ve Avraham Asayas'tır. Onların genç yaşta öldüklerini ifade etmek için kullanılan sözcük, "*haniftar bekitsur şanin*"dir (ömrü kısa oldu). Ayrıca, sadece Perla'nın oğlu Elyezer Pirpinyal için "*Ateret Raşi Mar Avî*" (Başımızın Tacı Hocamız) tanımlaması yapılmıştır. Tefila Defteri'nin 15., 16. ve 17. sayfaları boş bırakılmıştır. Muhtemelen ilerde vefat edecek olanların adlarının yazılabilmesi için boş sayfa ayrılmış olmalıdır.

Defter 18. sayfadan(68a'dan) itibaren tekrar başlayıp 21. sayfada (67b'de) sona ermektedir. Bu bölüm Tefila Defteri'nin son bölümüdür. Sayfanın başlığı şöyledir: "*Ešet Hayil mi yimtsa verabok mipeninim mibra: şeker haben*" (Faziletli kadını kim bulabilir ve onun değeri incilerin değerinin çok üzerindedir). Bu cümle Süleyman'ın Meselleri 31:10 numaralı pasuk'tan alıntıdır¹¹. Pasuğun altında, sinagog cemaatine mensup olup önceki yıllarda vefat eden kadınların adları verilmiştir. Aşağıdaki tabloda ilgili adları içeren liste yer almaktadır. Listede, sol sırada adları yazılı olan ilk sekiz kişinin "*HaRabani*" yani Rav ailesinden olduğu ayrıca belirtilmiştir:

Kali Kaden	Coya
Esterula	Sultana
Saruta	Zafıra
Coya	Esterula bat Sara
Miryam	Sara bat Ester
Rebeka	Recina Musacı
Mazal Tov	Lea Arditi

¹¹ Pasuk'un devamı şöyledir: "*Çekicilik yalan güzellik ise boştur. Tanrı'dan korkan kadındır övgüye layık olan. Ona ellerinin meyvesinden ver ve yaptıkları onu kapılarda övsün....*". Kitabı Mukaddes, Süleymanın Meselleri 31:10, 657.

Rahel	Luna BenEzra
Ester	Luna
Dudu Zimbul	Miryam Hason
Bulisa	Kaden Saruta Ancel
Coya Vida	Rebeka Bat Esterya
Luna	Rosa bat Ester
Esterula	Mazaltov Kavaliero
Rahel Bat Rosa	Zimbul Kavaliero
Sasbona bat Simha Kaden	Rosa bat Simha
Klara bat Rahel	Perla
Saruta Bat Rahel	
Grasya bat Behora Esterula	
Esterya DiBehor Şem Abuav	

Hanoten Teşua Tefilasının Tarihçesi

Hanoten Teşua Tefila'sının tarihte ilk kez okunmaya başladığı tarihe ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Kimilerine göre, duanın okunmaya başladığı tarih, Büyük İskender dönemidir. Kudüs'teki Süleyman Tapınağı, Yahudilerin Büyük İskender'in Krallığı'nın devamı için dua ettikleri ilk yer olmuştur. Böylece Tapınağın yıkılma riski ortadan kaldırılmıştır. Süleyman Tapınağı, Romalılar Dönemi'nde de, imparatorların esenliği ve imparatorluğun devamı için dua edilen yer niteliğini muhafaza etmiştir. Ta ki, İ.S. 70 yılına dek. Yani İkinci Tapınak Romalılar tarafından yıkılıncaya dek¹². Tapınak yıkıldıktan sonra ise, Yahudi Diasporası yerleştiği her ülkedeki sinagoglarında, sırasıyla hükümdarların ve cemaatlerinin ileri gelenlerinin adlarını anarak, esenlikleri için bayram ve özel günlerinde bu duayı okumaya devam etmişlerdir.

Diğer bir görüş ise, Hanoten Teşua'nın 16. yüzyıl Sefarad Yahudiliğinin ürünü olduğunu iddia etmektedir. Elde, bu görüşü destekleyen el yazması sidur¹³ örnekleri mevcuttur. Ayrıca Hanoten Tefilasının, Sefarad kökenli olduğunu düşündüren bir ipucu vardır. O da, duanın Sefarad ticaret yolları üzerinde yayılmasıdır. Sefarad Yahudilerinin 16. ve 17. yüzyıllardaki sosyal ve ekonomik koşulları, İspanya'dan ve Portekiz'den kovulduktan sonra, yeni bir çevrede yaşamak zorunda kalan yeni neslin kendini güvende hissetmemesi, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Bağlılık ilan eden Hanoten Teşua'nın sidur'a dâhil edilmesi, aristokrat hükümdarların merhametine muhtaç olan diaspora'nın güven

¹² Mitchell First, "Our Prayer for the Government: Ha-Noten Teshuah", <http://nishmablog.blogspot.com.tr/2017/01/our-prayer-for-government-ha-noten.html>, erişim tarihi: 21.05.2017.

¹³ Sidur, Şabat ve hafta arası günlerde okunan duaların tümünün yer aldığı kitaba verilen addır. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3(S-Z), İstanbul Mayıs 2002, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. yay., 592.

hissetmesini sağlamış olmalıdır¹⁴. Nitekim 16. yüzyılda, İzmir'de, Venedik'te ve İngiltere'de bu duaya ilişkin örnekler mevcuttur. Gerçi Kahire Geniza'sında da bu duayla ilgili bulgulara rastlanmıştır. Ancak Hanoten Teşua'nın sidurlarda “düzenli olarak yer alması” geleneğinin başlangıç tarihi, 16. yüzyıl gibi görünmektedir¹⁵.

Osmanlı döneminde Hanoten Teşua Tefilasına ilişkin en erken belge, Sultan Selim dönemine aittir. Kudüs İbrani Üniversitesi'nde bulunan bir sidur'daki Hanoten Teşua Tefilasında *Sultan Selim* adı yer almaktadır. “*Sultan*” kelimesi daha önce kaleme alındığı fikrini akla getiren elyazması duanın sabit bir parçası iken; Selim adı el yazısı ile ayrıca ilave edilmiştir. Selim'in, hangi Selim olduğu bilinmemektedir. Çünkü duada, Selim adının önüne Birinci ya da İkinci tanımlaması ilave edilmemiştir. Tefila'da söz edilen Selim, eğer Sultan Birinci Selim ise, 1512-1520 yılları arasındaki döneme; İkinci Selim ise 1566-1574 yılları arasındaki döneme ait olmalıdır. İbrani Üniversitesi ise bu elyazması siduru 1565-66 olarak tarihlendirmiştir. İkinci Selim Osmanlı İmparatorluğu'nun “*Altın Çağ*”nda sultan olmuş ve Hıristiyanlara, Yahudilere ekonomik, sosyal ayrıcalıklar veren pek çok anlaşmayı yenilemiştir. Joseph Nasi'yi en değerli danışmanlarından biri olarak seçmiş, Sefarad göçmenlerin minnettar kalacağı bir sultan olarak tanınmıştır. Bu yüzden İkinci Selim, Hanoten Tefilasının yer aldığı sidurdaki Sultan Selim adı için uygun bir adaydır¹⁶. O halde, Osmanlı Yahudilerinin Hanoten Teşua Tefilasına ilişkin ilk belge, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır.

Öte yandan, 1660'larda İzmir'de, Hanoten Teşua'nın radikal bir versiyonuna rastlanılmaktadır: “*Rabbimiz ve Mesibimiz, Yakub'un Tanrısının Kutsal Kitabı, Göksel Aslan ve Göksel Kadim, Doğruluk Mesih'i, Kralların Kralı, Sultan Sabbatai Tsevi*”! Gerçi İzmir Yahudi Cemaati, Hanoten Teşua'yı zaten bilmektedir. Fakat burada, Hanoten Teşua yeniden yazılmış izlenimi uyanmaktadır. Eğer bu izlenim doğruysa; yukarıda verdiğimiz Tsevi ile ilgili dua, aynı zamanda Tsevi'ye inananların onun mesih iddialarına olan güveninin bir göstergesi olabilir¹⁷.

Osmanlı kentlerinde Yahudi cemaatleri tarafından genel olarak her Şabat, Aftara'nın ardından Hanoten Teşua Tefilasının okunduğu bilinmektedir. Bayram ve özel günler içerisinde en ayrıcalıklı olan ise, Yom Kipur'dur. İbranice olan Teşua,

¹⁴ Barry Schwartz, “Hanoten Teshua’ The Origin of the Traditional Jewish Prayer for the Government”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 57 (1986), 118.

¹⁵ Barry Schwartz, “Hanoten Teshua’ The Origin of the Traditional Jewish Prayer for the Government”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 57, (1986), 113. Schwartz, Hanoten Tefilasına ilişkin el yazması örneklerden söz ederken bu yazmalara atıfta bulunan Leon de Modena'nın ve Menasseh ben Israel'in adlarını zikretmektedir. Bu konuda bilgi için ayrıca bkz. <https://archive.org/details/menasschbenisra00isragoog> (erişim tarihi: 08.07.2017) ve <http://opensiddur.org/prayers-for/collective-welfare/government/the-prayer-for-the-safety-of-kings-princes-and-commonwealths-as-presented-in-english-translation-by-menasseh-b> (erişim tarihi: 08.07.2017).

¹⁶ Schwartz, 114-115.

¹⁷ Schwartz, 118.

“ישע” “yeša” (eril)¹⁸ yani kurtuluş kökünden türeyen bir sözcüktür¹⁹. Yeša’nın Arapça karşılığı, “felah”tır. Yunanca’da, “Ιησους” Yesus ya da Jesus şeklinde kullanılmaktadır²⁰. Teşua sözcüğünün etimolojik kökenine ilişkin antik İbranice’de üç farklı şekilde kullanımı saptanmıştır: Klasik İncil İbranice’sinde “יהושע”; İkinci Tapınak döneminde Celile Yahudileri tarafından “יהושע”; Kudüs Yahudileri tarafından ise kısaltılarak “ישוע” şeklinde kullanılmıştır²¹.

Günümüzde İstanbul’da ve İzmir’de Hanoten Teşua Tefilas’ının okunuş zamanları farklılık göstermektedir. İstanbul Sinagoglarında her sabah, her Şabat, her Roş Haşana, her Kipur gecesi ve hatta her bayram günü okunurken; İzmir’de sadece Roş Haşana’da ve Kipur gecesi’nde okunmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa’ya Okunan Hanoten Teşua Tefilas’ına İlişkin Değerlendirme

Beit Hillel Sinagogu’nun Hanoten Teşua Tefila Defteri’nin yazım ve kullanım tarihi kayıtlı değildir. Geleneksel bir dua olan Hanoten Teşua’nın yazılış şeklini, okunuş kurallarını ve Türk tarihindeki siyasi gelişmeleri dikkate alarak, defterin tarihine ilişkin bir öngöründe bulunmayı uygun bulduk. Defterin tarihini saptayabilmek amacıyla yaptığımız sorgulamaları ve bulduğumuz yanıtları aşağıda veriyoruz:

1. Hanoten Teşua Tefilas, “Mustafa Kemal Paşa’ya” dua ile başlamaktadır. Duada, Mustafa Kemal’in “Atatürk” soyadı kullanılmamıştır. O halde defter, Soyadı Kanunu’nun yürürlüğe girdiği 24 Kasım 1934 tarihi öncesine ait olmalıdır.

2. Hanoten Teşua Tefilas, geleneksel olarak devlet başkanlarının unvanı anılarak başlar. Mustafa Kemal Paşa’nın adının önüne bir unvan ilave edilmemiştir. Hâlbuki Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanıdır. Eğer defter, Mustafa Kemal’in Cumhurbaşkanı olduğu döneme ait olsaydı, “HaNasi” yani Cumhurbaşkanı tanımlamasının yapılması gerekirdi. Bu tanımlama yapılmadığına göre, defter Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihi öncesine

¹⁸ <http://biblehub.com/hebrew/3467.htm> , erişim tarihi: 08.07.2017.

¹⁹ <http://biblehub.com/hebrew/3468.htm> , erişim tarihi: 08.07.2017.

²⁰ Yesus ya da Jesus, İsa Peygamberdir ve Hıristiyanlar tarafından kurtarıcı İsa şeklinde kullanılmaktadır.

²¹ http://www.abarim-publications.com/Dictionary/y/y-si-ay.html#_WWDeuoTyjIU , erişim tarihi: 08.07.2017. Yeša ve türevi olan sözcüklerin Kitabı Mukaddes Eski Ahit’teki ve Yeni Ahit’teki ayetlerde pek çok kez kullanıldığı görülmektedir. Ezra 2:2, 2:6, 2:36, 2:40, 3:2, 3:8, 3:9, 3:10, 3:18, 4:3, 8:33; Nehemya 3:19, 7:7, 7:11, 7:39, 7:43, 8:7, 8:17, 9:4, 9:5, 11:26, 12:1, 12:7, 12:8, 12:10, 12:24, 12:26; 1. Tarihler 24:11, 2. Tarihler 31:15 ve Aramca’da Ezra 5:2’de kullanılmıştır. [https://infogalactic.com/info/Yeshua_\(name\)](https://infogalactic.com/info/Yeshua_(name)) , erişim tarihi: 08.07.2017. Ayrıca Yeni Ahit’te Matta 1:21’de “Ve bir oğul doğuracaktır; ve onun adını İsa koyacaksınız; çünkü kavmini günahlarından kurtaracak olan odur” şeklinde kullanılmıştır. Kitabı Mukaddes, Matta 1:21, 1.

ait olmalıdır. Yani dua, İstiklal Savaşının sona erdiği tarihten Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen zaman süreci içerisinde okunmuştur.

3. Bu tefila, Mustafa Kemal'e "Paşa" olarak hitap edildiği zaman dilimine ait olmalıdır. Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin başlarında Erzurum'dayken, kendisini İstanbul'a çağırın Saray tarafından 8-9 Temmuz 1919 gecesi, resmi memuriyetine son verilmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti'ne ve Padişah'a, "resmi vazifesiyile beraber askerlik mesleğinden de istifa ettiğini" bildiren bir telgraf göndermiştir. Mustafa Kemal, bu tarihten itibaren herhangi bir rütbeye sahip değildir. Millet Meclisi, 5 Ağustos 1921'de Sakarya Meydan Savaşı'ndan önce, Mustafa Kemal'e üç ay süreyle *Başkomutanlık* yetkilerini vermiştir. Savaşın, 13 Eylül 1921'de kazanılmasından sonra ise, Mustafa Kemal'e aynı meclis tarafından "Mareşal" rütbesi ve "Gazi" unvanı verilmiştir. O halde Mustafa Kemal Paşa'ya okunan Hanoten Teşua Tefilas, muhtemelen 13 Eylül 1921 tarihinden sonraki günlere ait olabilir.

4. Beit Hillel'e ait Tefila Defteri'nin ikinci sayfasının son paragrafında, Beit Hillel Sinagogu Yönetim Kurulu üyelerinin adları yer almaktadır: "Hayim Haşan, Hayim Halevi, İtsbak Krudo, Şlomo Şason, Yosef Hakohen ve Şimon Kalacı". Hayim Halevi'nin ve Yosef Hakohen'in kabirleri, İzmir Gürçeşme Mezarlığı'ndadır. Hayim Halevi'nin ölüm tarihi 06.04.1929; Yosef Hakohen'in ölüm tarihi ise 04.04.1928'dir. Diğer dört yönetim kurulu üyesine ait bir bulguya ulaşamadığımıza göre; muhtemelen aileleriyle birlikte İzmir'den göç etmiş olmalıdırlar. Nitekim Milli Mücadele'den sonra ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir'den ayrılan pek çok Yahudi ailenin varlığı bilinmektedir. Söz konusu iki yönetim kurulu üyesi, Halevi'nin ve Hakohen'in yaşlılık nedeniyle öldüğü varsayımından hareket edecek olursak; bu iki kişinin en son faal olaral çalıştıkları dönem, ölüm tarihlerinden 7-8 yıl, ya da 5-6 yıl öncesi olmalıdır. O halde defterin tarihi, yaklaşık olarak 1922 ile 1923 yılları arasındaki zaman dilimine denk gelmektedir.

5. Bu Tefila Defteri, Beit Hillel Sinagogu'na aittir. Ancak bilinmelidir ki; İzmir kentinde mevcut sinagoglarda izlenen dini ritüeller farklılık göstermez. Başka bir deyişle, Beit Hillel Sinagogu aracılığıyla bize ulaşan bu defterdeki Hanoten Teşua Tefilasına ilişkin yaptığımız yorumlar, aynı zaman diliminde aynı duayı okuduğunu bildiğimiz fakat tefila defterlerine ulaşamadığımız diğer İzmir sinagogları için de geçerlidir.

Sonuç

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesi, azınlıklar arasında meydana gelecek aile hukuku kapsamına giren anlaşmazlıkların, dinsel toplulukların dinlerine ve geleneklerine göre Türk mahkemelerinde çözümlenmesini öngörmekteydi. Azınlık topluluklarının her biri için topluluk üyelerinden temsilcilerin ve hükümet temsilcilerinin katılımıyla bir karma kurul oluşturuldu. Ancak kurulun varlığı, kurulması düşünülen laik, eşitlikçi devlet düzeniyle çelişiyordu. Bu duruma ilk tepki, Karma Kanun Encümeni Komisyonu

üyeleri olan Mişon Ventura ve Kalef Gabay'dan geldi²². Lozan'ın 42. Maddesi'nin Türkiye'nin hâkimiyet hukukunun ihlali anlamına geldiğini ileri sürerek Adliye Vekâleti'ne başvurdular. Ayrıca Türkiye Hahambaşısı Hayim Moşe Becerano'ya bu konuda bilgi verdiler. 15 Eylül 1925'te Yahudi Meclis-i Umumi üyesi 42 kişinin imzasıyla, Türkiye Yahudileri, Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesi'nin birinci ve ikinci paragraflarından feragat ettiklerini Adliye Vekâleti'ne resmen bildirdiler. Onları örnek alan Ermeniler ve Rumlar, Yahudilerden bir süre sonra feragat başvurularını yaptılar²³. Böylece Osmanlı'dan kalma Millet Sistemi tarihe karıştı.

Milli Mücadele sona erdikten sonra, Yahudiler nasıl bir siyasi tutum sergilediler? sorusunun yanıtı, genellikle şu cümle ile başlar: Lozan Konferansı sonrasında, Yahudiler Azınlık haklarından feragat ettiler. Beit Hillel Sinagogu'na ait Hanoten Teşua Tefilası Defteri ise, yukarıdaki sorunun yanıtına ilişkin farklı bir perspektif sunmaktadır. Dolayısıyla, farklı bir olası yanıt da akla getirmektedir: İzmir Yahudileri, Türk Yahudilerinin Azınlık haklarından feragat ettiklerini bildirdikleri 15 Eylül 1925 tarihinden önce, hatta Lozan Konferansı'nın imzalandığı tarihten de önce, Mustafa Kemal Paşa'nın devletin başında olduğunu Hanoten Teşua Tefilasıyla adeta tescil etmişlerdir. Ona olan bağlılıklarını ve sevgilerini bu dua aracılığıyla sergilemişlerdir. Bu öngörü, kanımızca dikkate alınması gereken önemli bir olasılıktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi (İzmir):

İzmir Şer'iye Sicili, cilt 9 sayfa 74/c.

Central Archives for The History of The Jewish People (Jerusalem):

İzmir Tr/İz., Beit Hillel no 306.

Kutsal Kitaplar

Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Abit, İstanbul 1988, Kitabı Mukaddes Şirketi yay.

Kitaplar ve Makaleler

Bali, Rifat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2000, İletişim yay.

Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1(A-J), İstanbul Mayıs 2001, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. yay.

_____, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3(S-Z), İstanbul Mayıs 2002, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. yay.

Bora, Siren, *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Nisan 2015, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi yay.

²² Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İstanbul 1996, İletişim yay., 67.

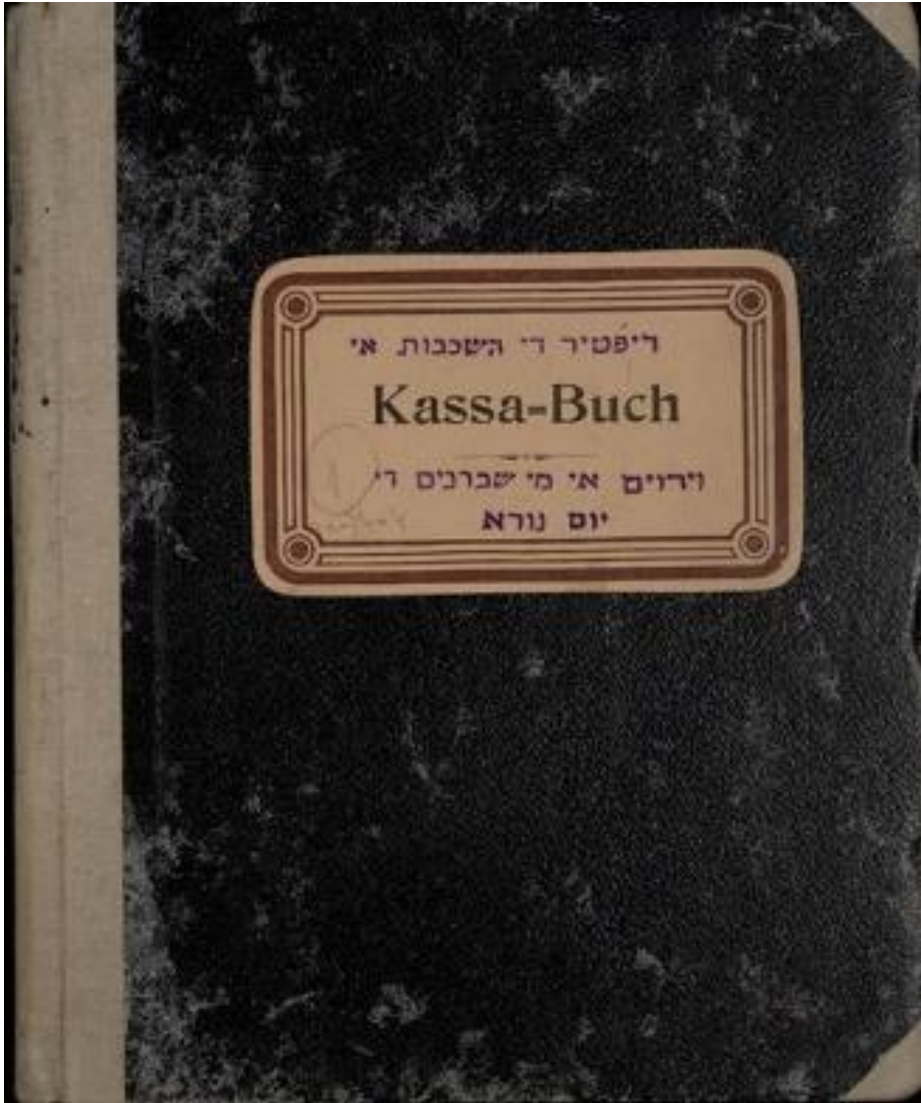
²³ Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2000, İletişim yay., 61-65.

- _____, *Habambaşı Hayim Palaçi (1788-1868) ve İzmir Yahudileri*, İzmir Eylül 2016, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi yay.
- Levi, Avner, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İstanbul 1996, İletişim yay.
- Schwartz, Barry, "Hanoten Teshua' The Origin of the Traditional Jewish Prayer for the Government", *Hebrew Union College Annual*, Vol. 57 (1986), 113-120.
- Serçe, Erkan, "İzmir'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması ve İzmir Mahalleleri", *Kebikeç*, sayı 7-8, Yaz 1999, 155-170.
- Türkoğlu, İnci, "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, sayı 112, Nisan 2003, 10-17.

Dijital Kaynaklar

- First, Mitchell, "Our Prayer for the Government: Ha-Noten Teshuah", <http://nishmablog.blogspot.com.tr/2017/01/our-prayer-for-government-ha-noten.html>, erişim tarihi: 21.05.2017.
- <https://archive.org/details/menassehbenisra00isragoog>, erişim tarihi: 21.05.2017.
- [https://infogalactic.com/info/Yeshua_\(name\)](https://infogalactic.com/info/Yeshua_(name)), erişim tarihi: 08.07.2017.
- <http://biblehub.com/hebrew/3467.htm>, erişim tarihi: 08.07.2017.
- <http://biblehub.com/hebrew/3468.htm>, erişim tarihi: 08.07.2017.
- <https://books.google.com.tr/books?id=m0GaytRMAo8C&pg=PP938&dq=משו>, erişim tarihi: 08.07.2017.
- <http://opensiddur.org/prayers-for/collective-welfare/government/the-prayer-for-the-safety-of-kings-princes-and-commonwealths-as-presented-in-english-translation-by-menasseh-b>, erişim tarihi: 21.05.2017.

EK: Beit Hillel Sinagogu Hanoten Teşua Tefila Defteri'nden Sayfalar

67 Soll	Monat Passa-	Conta	Station
מרים חסון מ"ב	מרת	פירלא מ"ב	מרת
קדין שריתה אנגיל מ"ב	תנערה	גוייא סולטאנה מ"ב	תנערה
בת אישטריאה מ"ב	הנפק"ש	זאפירה מ"ב	ה
רושא בת אסתר מ"ב	ה	אסתרולה בת שרה מ"ב	ה
מזל טוב קאנאליין מ"ב	ה	שרה בת אסתר מ"ב	ה
בת זימבול " מ"ב	ה	ריזנה מוסאג'י מ"ב	ה
רושא בת שמחה מ"ב	ה	כאה ארדיטי מ"ב	תנערה
גראסייה בת כנורה אסתרולה מ"ב	תנערה	כונה זעזוא מ"ב	ה
גוייא בת מרים מ"ב	ה	ריינא מ"ב	ה
אישטריאה די כנור ש אבות מ"ב			

Soll

מֵב	אֶמְתַּר
מֵב	דְּרוֹ זִמְבוּל
מֵב	בוּלִיסָה
מֵב	גְּוִיָּא יוֹדָה
מֵב	לוֹנָה
מֵב	אֶמְתְּרוּלָה
מֵב	רַחֵל בַּת רוּשָׁא
מֵב	שֶׁאִשְׁבוּנָה בַּת שְׁמֹחָה קַרְיָן
מֵב	קִלְאָרָה בַּת רַחֵל
מֵב	שְׁרוּתָה בַּת רַחֵל

Monat
Passa-

מֵב	מַרְת
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב
מֵב	מֵב

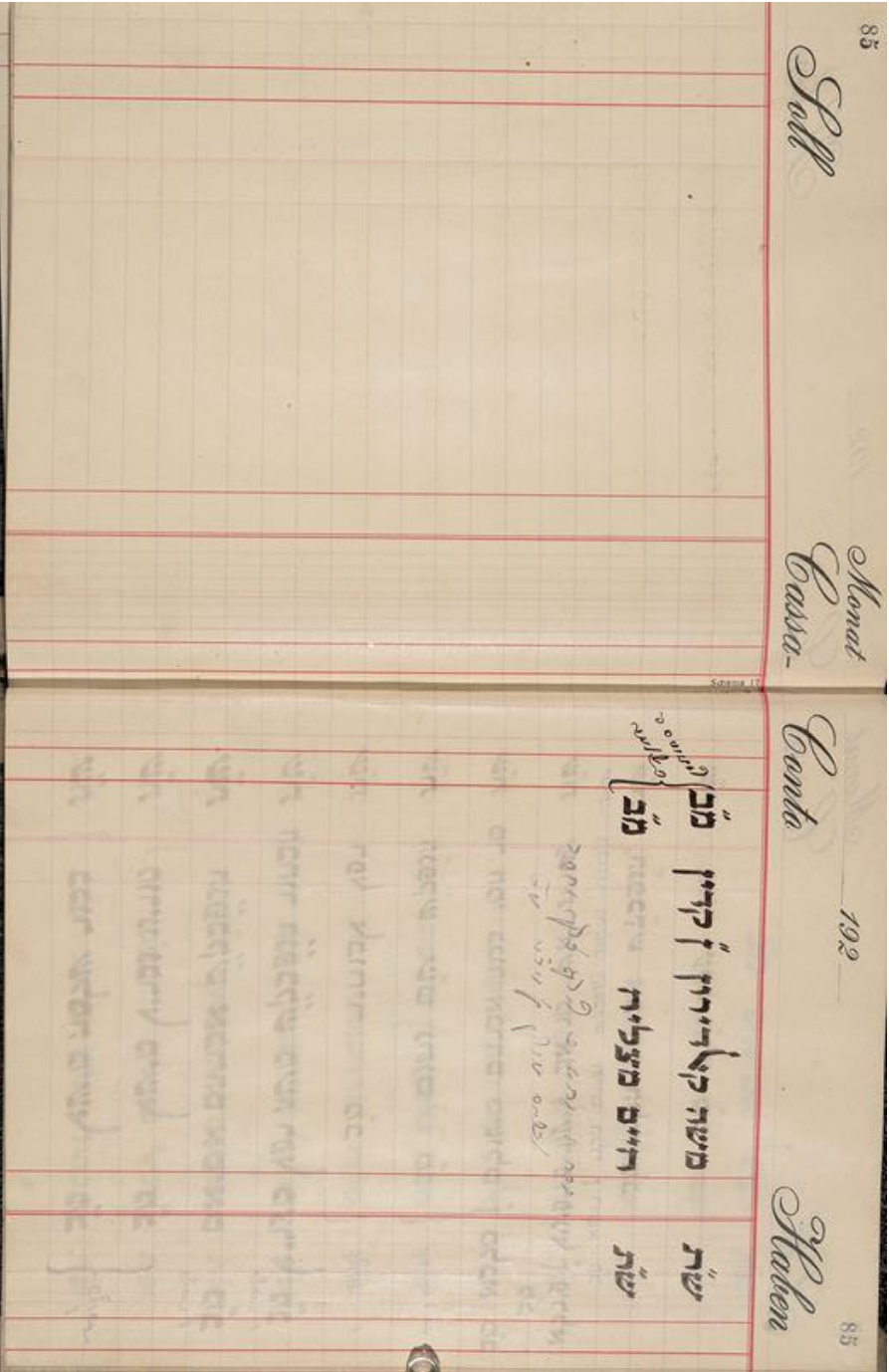
Canto

אִשֶׁת חַיִּיל מִי יִמְצָא וְרוּחַק מִפְּנֵינִים מַכְרָה :

וְכִי יִשְׁקֵר חֹתָן

מֵב	מֵב	הַרְבֵּי מַרְת קָאֵי קַרְיָן	מֵב	הַרְבֵּי מַרְת קָאֵי קַרְיָן
מֵב	מֵב	אֶמְתְּרוּלָה	מֵב	אֶמְתְּרוּלָה
מֵב	מֵב	שְׁרוּתָה	מֵב	שְׁרוּתָה
מֵב	מֵב	גְּוִיָּא	מֵב	גְּוִיָּא
מֵב	מֵב	מַרְיָם	מֵב	מַרְיָם
מֵב	מֵב	רַחֵל	מֵב	רַחֵל
מֵב	מֵב	רַבְּקָה	מֵב	רַבְּקָה
מֵב	מֵב	מוֹל שׁוּב	מֵב	מוֹל שׁוּב

Staten

Soll

Manat
Passa-

Panta

Staben

בנור יעקב הלוי מ"ב	ש"ת	בנור יעקב הלוי מ"ב	ש"ת	בנור יעקב הלוי מ"ב	ש"ת
הנפכ"ש אפרהם הלוי מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש אפרהם הלוי מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש אפרהם הלוי מ"ב	ש"ת
עשרת ראשי מר אבי איעזר פרפניץ ז' פרלא מ"ב	ש"ת	עשרת ראשי מר אבי איעזר פרפניץ ז' פרלא מ"ב	ש"ת	עשרת ראשי מר אבי איעזר פרפניץ ז' פרלא מ"ב	ש"ת
מר המי בנור אפרהם מושולם ז' מלנא מ"ב	ש"ת	מר המי בנור אפרהם מושולם ז' מלנא מ"ב	ש"ת	מר המי בנור אפרהם מושולם ז' מלנא מ"ב	ש"ת
הנפכ"ש ש"ט נחום מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש ש"ט נחום מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש ש"ט נחום מ"ב	ש"ת
רפא אבוחיר מ"ב	ש"ת	רפא אבוחיר מ"ב	ש"ת	רפא אבוחיר מ"ב	ש"ת
הבחור הנפכ"ש רפא מיצייא מ"ב	ש"ת	הבחור הנפכ"ש רפא מיצייא מ"ב	ש"ת	הבחור הנפכ"ש רפא מיצייא מ"ב	ש"ת
הנפכ"ש אפרהם אסיאס מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש אפרהם אסיאס מ"ב	ש"ת	הנפכ"ש אפרהם אסיאס מ"ב	ש"ת
מורינז נבריץ מישא מ"ב	ש"ת	מורינז נבריץ מישא מ"ב	ש"ת	מורינז נבריץ מישא מ"ב	ש"ת
בנור שלמה מישא מ"ב	ש"ת	בנור שלמה מישא מ"ב	ש"ת	בנור שלמה מישא מ"ב	ש"ת
רנ"א אסיאס מ"ב	ש"ת	רנ"א אסיאס מ"ב	ש"ת	רנ"א אסיאס מ"ב	ש"ת
שפתי ז' סי' מ"ב	ש"ת	שפתי ז' סי' מ"ב	ש"ת	שפתי ז' סי' מ"ב	ש"ת
רוד ז' סי' מ"ב	ש"ת	רוד ז' סי' מ"ב	ש"ת	רוד ז' סי' מ"ב	ש"ת
איה קארדאניל מ"ב	ש"ת	איה קארדאניל מ"ב	ש"ת	איה קארדאניל מ"ב	ש"ת
משה נלאנס' ז' מול טוב מ"ב	ש"ת	משה נלאנס' ז' מול טוב מ"ב	ש"ת	משה נלאנס' ז' מול טוב מ"ב	ש"ת
מרדכי ארושאס מ"ב	ש"ת	מרדכי ארושאס מ"ב	ש"ת	מרדכי ארושאס מ"ב	ש"ת
שמואל ארושאס מ"ב	ש"ת	שמואל ארושאס מ"ב	ש"ת	שמואל ארושאס מ"ב	ש"ת
אפרהם טארמאנז מ"ב	ש"ת	אפרהם טארמאנז מ"ב	ש"ת	אפרהם טארמאנז מ"ב	ש"ת
רניץ בר ס"ט מ"ב	ש"ת	רניץ בר ס"ט מ"ב	ש"ת	רניץ בר ס"ט מ"ב	ש"ת
הבחור נסים פלאני מ"ב	ש"ת	הבחור נסים פלאני מ"ב	ש"ת	הבחור נסים פלאני מ"ב	ש"ת

87	Soll	Manat	Panta	192	Panta	87
1	יֹסֵף אֲבֹרְמִישׁוֹ מֵב	שֵׁת	מֵב	מִנְחָם שְׂמִיעִיָּהּ	שֵׁת	
1	שְׁלֹמֹה דּוֹב אֲשַׁכְּנֵי מֵב	שֵׁת	מֵב	אֲבָרָהּ רוּחָיו	שֵׁת	
1	דָּוִד חַיִּים מֵב	שֵׁת	מֵב	יַעֲקֹב רוּחָיו	שֵׁת	
1	בְּנֹר מִינֵי מַצְלִיָּה מֵב	שֵׁת	מֵב	דָּוִד אֵלֹהֵי	שֵׁת	
1	מִשָּׁה מַצְלִיָּה מֵב	שֵׁת	מֵב	רַפָּא אִיסְטוֹרֵנוּ	שֵׁת	
1	יַעֲקֹב אֲנֹגִיל מֵב	שֵׁת	מֵב	גִּילְיָדִי יִשְׁעִיָּהּ וַיְנַסְרָהּ	שֵׁת	
1	דָּוִד רוּחָיִים מֵב	שֵׁת	מֵב	מִשָּׁה וַיְנַסְרָהּ	שֵׁת	
1	מֹרְדֵי בֵר אֵיָּה מֵב	שֵׁת	מֵב	גִּילְיָדִי שִׁבְתִּי נִבְנִי מֵב	שֵׁת	
1	מֹוֹרֵנוּ בֵר אֵיָּה מֵב	שֵׁת	מֵב	יֵאֻרָהּ טוֹלִיִּיאִים מֵב	שֵׁת	
1	יַצְחָק בֵּר אֵיָּה מֵב	שֵׁת	מֵב	שְׁלֹמֹה אֲבֹרְמִישׁוֹ מֵב	שֵׁת	

Soll	Monat Passa-	Penta	Station
מ"ב מו"ה ר"ג בע"ס הקר"י לב מ"ב	' ובננו	ונתן ה' תמיד והשיבני בצחצחות נפשו ועצמותיך יחליץ והיית נני ריה ופמוצא מיים אשר לא יזכנו מימיני, אז יבקע נשאר אור"ך וארוכתך מחרה תצמח והלך לפניך צדקך כבוד ה' אספך, ובננו לחיי עלמא, ש"ת מנת ומחיצת וישיבת נפש השם הטוב החכם כמזהר"ל חיים דוד אבויעלאפ"יא בע"ס נשמת חיים מ"ב	' ובננו
מ"ב מו"ה המופתהק בע"ס חרד עזי החיים מ"ב	' ובננו	ה"ה"ש הרי"ן המצוי"ן בע"ס י"ד שלמה מ"ב	' ובננו
מ"ב הרב הטרו"ל בע"ס שבט מוסר	' ובננו	מו"ה הכולל כמזהר"ל חיים מורעי בע"ס חיים ליעולם מ"ב	' ובננו
מ"ב מו"ה המופתהק בע"ס תהלה לרוד	' ובננו	מו"ה המופלא מ"ק בע"ס שרשי הים מ"ב	' ובננו
מ"ב מו"ה המופתהק בע"ס מראה עינים	' ובננו		
מ"ב מו"ה המופתהק בע"ס כסה שלמה	' ובננו		
מ"ב הישיש הרב השלם בע"ס עושה ריח מ"ב	' ובננו		
מ"ב הרב הכולל בע"ס עבודת משה	' ובננו		
מ"ב הרב השלם כמו יעקב פלאני	' ובננו		
מ"ב הו" כמזהר"ל בע"ס פנים במשפט	' ובננו		

91 Soll	Morat Cassa-	Canta	192	92 Staten
מורנו ורנינו הרב הגדול בעל ספר ראש 'וסף אישקאפה מ"ב				
מורנו מ"ב הגדולה מ"ב				
מורנו מ"ב מור קשישה בע"ס נר ישראל				
מורנו מ"ב מורנו מ"ב				
מורנו מ"ב מורנו מ"ב				
מורנו מ"ב מורנו מ"ב				
מורנו מ"ב מורנו מ"ב				
מורנו מ"ב מורנו מ"ב				

Soll

Monat
Cantata-

ושל כקור חולים והראשידהם מלמעלה והקבר
נאשי והק"א"י"ה והק"ן נאשי וראשי משמרות
והזקנים מלכא דעלמא הוא יברך יתהון וזוכה
יתהון ופ"ר ונ"א

כי שברך אבותינו וכו' הוא יברך את הגוברים

מהקדבל קדוש ס' חיים חזן ה"י
ס' חיים הל"י ה"י ס' יצחק קרודו ה"י ס' שלמה
שישון ה"י ס' יוסף הכהן ר"י
ס' שמעון קאנ"י ה"י

מלכא דעלמא הוא יברך יתהון וזכה יתהון
וכן יהי רצון נאמור אמן

Canto

Staten

דנותן רשועה לבלבים וכו'
למעלה למעלה לארוננו " מוסטאפא
קיימטל פאשה " מלכא דעלמא הוא יברך
יתיה וזוכה יתיה וכן יהי רצון נאמור אמן

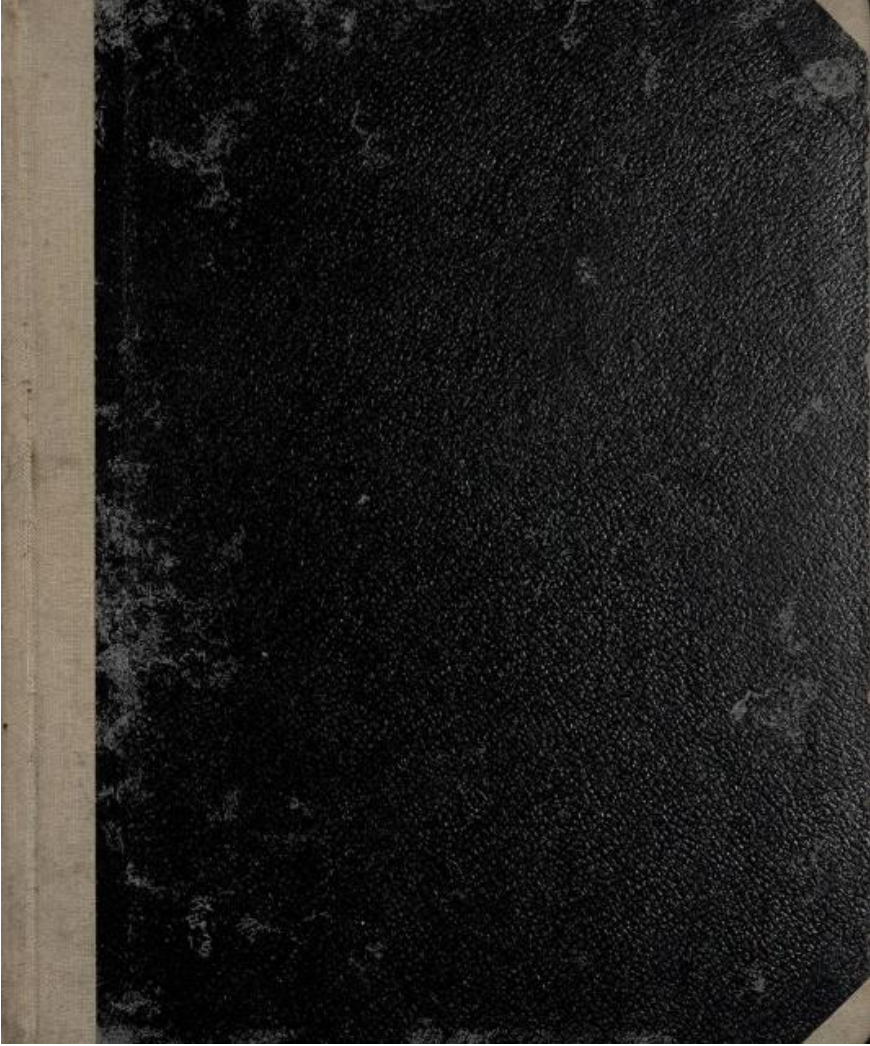
כי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שישו

ואהרן ודוד ושלמה הוא יברך את
מעלת הרב המולד מלכא דעלמא הוא יברך
יתיה וזוכה יתיה ופ"ר ונ"א

כי שברך אבותינו וכו' וכל הקהילות הקדושות

והמטהרות הוא יברך את כל יחידי
הקהל הקדוש הזה גדולים וקטנים הם וננדם
ונשירים וכל אשר להם מלכא דעלמא הוא
יברך יתהון וזכה יתהון ופ"ר ונ"א

כי שברך אבותינו וכו' וכל החברות הקדושות
והמטהרות הוא יברך את כל יחיד
חברה קדושה של קברים של החיצה ושל לוי

YÜKSELEN BİR LİMAN KENTİNDE EKONOMİK PASTAYI PAYLAŞMAK: 20. YÜZYILIN BAŞINDA MERSİN'DE REKABET, ÇATIŞMA VE İTTİFAKLAR

Can Nacar*

Öz

19. yüzyılın ortasında küçük bir köy olan Mersin, yaklaşık elli yıl içerisinde Doğu Akdeniz'in önemli bir liman kenti haline geldi. 20. yüzyılın başına gelindiğinde kentin nüfusu 15,000'e ulaşmış, ticaret hacmi katlanarak artmış ve ulaşım altyapısı hayli gelişmişti. Mersin bir yandan bu gelişmelerin etkisi ile hızla zenginleşirken, öte yandan zenginliğin nasıl paylaşılacağına dair farklı toplumsal gruplar arasında ciddi anlaşmazlıklara sahne olmaya başladı. Bu çalışma kentteki iskeleler ile açıkta demirlemiş gemiler arasında nakliyat işi yapan istibot ve mavna şirketlerinin sahipleri, onların çalışanları ve esnaflar arasında 1905 yılı yazında patlak veren böyle bir anlaşmazlığı incelemektedir. Osmanlı hükümetinin söz konusu anlaşmazlık hakkında hazırladığı detaylı soruşturma dosyasına dayanarak, ekonomik pastadan daha fazla pay kapma isteğinin Mersin'deki farklı toplumsal sınıflardan aktörler arasında ne tür çatışma ve ittifaklara zemin hazırladığı hakkında ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Liman Şehirleri, Mersin, Mavna Şirketleri, Kayıkçılar, Tüccarlar, Geç Osmanlı Dönemi

Sharing the Economic Pie in a Rising Port City: Rivalry, Conflict and Alliances in the Early 20th Century Mersin

Abstract

Mersin was a small village in the mid-19th century. However, within about fifty years, it became an important Eastern Mediterranean port city. By the early 20th century, its population had reached 15,000, volume of trade had multiplied, and transportation infrastructure had been improved. As an outcome these developments, wealth began to pour in Mersin. However, at the same time, the city began to witness disputes over the distribution of wealth. This study examines one such dispute that erupted in the summer of 1905 and involved the owners of boat companies, their workers, and artisans who were ferrying cargoes between the piers and ships anchored offshore. It

* Yrd. Doç. Dr., *Koç Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 34450, Sarıyer – İstanbul / Türkiye, cnacar@ku.edu.tr. Çalışmanın farklı aşamalarındaki eleştiri ve önerileri için Yener Bayar'a ve *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*'nin hakem ve editörlerine teşekkür ederim.

sheds some important light on how claims for a greater share of the pie fostered conflicts, and alliances between people from different social classes in Mersin.

Keywords: Port Cities, Mersin, Boat Companies, Boatmen, Merchants, Late Ottoman Empire

Giriş

19. yüzyılda, Osmanlı nüfusunun yaklaşık yüzde 80'i kırsal alanlarda yaşıyordu. Bununla birlikte bazı şehir ve kasabalar, bilhassa güçlü ticari ilişkileri ve göç hareketleri sayesinde, ciddi bir büyüme yaşadılar. Hızla büyüyen bu yerleşim merkezlerinden biri 1840'ların sonunda küçük bir balıkçı bir köyü olan Mersin idi. Köy, ilerleyen yıllarda Çukurova'nın bereketli topraklarının başlıca ithalat ve ihracat iskelesi haline geldi. Bu sayede demografik, iktisadi ve toplumsal olarak büyük değişimler yaşadı. 20. yüzyılın başına gelindiğinde, Mersin yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığı önemli bir Doğu Akdeniz liman kentiydi.¹ Yaklaşık yarım asırlık zaman dilimi içerisinde ticaret hacmi katlanarak artmış, fabrikalara ev sahipliği yapmaya başlamış ve ulaşım altyapısı hayli gelişmişti. Kent bir yandan bu gelişmelerin etkisi ile hızla zenginleşirken, öte yandan imparatorluğun diğer önemli sanayi ve ticaret merkezlerinde olduğu gibi zenginliğin nasıl paylaşılacağına dair farklı toplumsal gruplar arasında anlaşmazlık, gerilim ve çatışmalara sahne olmaya başladı. Bu çalışma, Mersin limanında 1905 yılında patlak veren ve kısa süre içerisinde hükümet tarafından detaylı bir soruşturma açılmasına neden olan böyle bir anlaşmazlığı incelemektedir.

Osmanlı emek ve toplumsal tarihi üzerine olan çalışmalar, 1870-1914 arası dönemde önemli sanayi ve ticaret merkezlerindeki sermayedarlar ile onların işsiz bıraktığı ya da ağır çalışma koşulları dayattığı işçilerin sık sık karşı karşıya geldiğini ortaya koymaktadır.² Bu çalışmalar ayrıca, yatırım yaptıkları sektörlerdeki ekonomik

¹ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: Islahatlar Devri, 1812-1914," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, Cilt:2*, İstanbul 2004, s. 905; Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Leiden 2010, s. 88; İbrahim Bozkurt, *Salnamelerde Mersin*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2001, s. 13; Evangelia Balta, "The Greek Orthodox Community of Mersina (mid-19th century-1921)," *Kolokym: 19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, s. 39. Yaşadığı iktisadi ve demografik büyümeye paralel olarak Mersin 1864 yılında kaza ve 1888 yılında sancak statüsüne yükseldi. 20. yüzyılın başında yayınlanmış vilayet salnamelerine göre, Mersin merkezdeki altı mahallede ve merkeze bağlı seksen üç köyde toplam 23.443 kişi yaşıyordu. Bkz. Bozkurt, "Salnamelerde Mersin", s. 15-16 ve 55; Adana Vilayet Salnamesi 1318 (1900-1901), s. 174.

² Örneğin bkz. Donald Quataert, "Machine Breaking and Changing Carpet Industry of Western Anatolia," *Journal of Social History*, 19/3, (1986), s. 473-489; Donald Quataert, "Liman İşçileri, Loncaları ve Dersaadet Rıhtım Şirketi," *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Ankara 1987, s. 86-102; Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005, s. 105-112; Gila Hadar, "Jewish Tobacco Workers in Salonika: Gender and

güç dengelerini esaslı bir şekilde kendi lehlerine değiştirmeye çalışan bazı sermayedarların işçiler kadar diğer toplumsal sınıflardan aktörler arasında da hoşnutsuzluk ve tepkilere neden olduğunu göstermektedir. Örneğin, 20. yüzyılın başında Ereğli'deki en önemli kömür madeni işletmecilerinden biri olan Sarıcazade Ragıp Paşa yeraltında çalıştıracağı işçi sayısını arttırabilmek için yerel bürokrasideki müttetikleri aracılığıyla bölgedeki bazı köy muhtarlarına baskı yaptığında, buna karşı muhtarlar, köylüler ve madenleri için işçi bulmakta zorlanan yerel sermayedarlar birlikte mücadele etmişti.³ 1905 yılında Mersin limanında yaşananlar, farklı toplumsal sınıflardan aktörleri güçlü bir sermayedara karşı bir ittifak çatısı altında bir araya getirmesi bağlamında, Ereğli'de olan bitenlere benzerlik göstermektedir.

Mersin limanı, 1960 yılına kadar gemilerin doğrudan kıyıya yanaşmasına olanak sağlayacak bir rıhtıma sahip olmadığından kente gelen gemiler açıkta demirlemek zorunda kalıyor, bunların yükleme-boşaltma işleri istimbotalar ve mavna ismi verilen yük kayıkları aracılığıyla yapılıyordu.⁴ Limandaki ticaret hacmi ve gemi trafiği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla arttığından kıyı ile açıktaki gemiler arasında taşımacılık yapmak hayli kazançlı bir iş haline geldi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Richard Viterbo isimli Amerikalı girişimci –ki kendisi aynı zamanda 1890'lı yıllardan beri Mersin'deki Amerikan konsolosluk ajanı ve Mersin-Adana Demiryolu Şirketi Genel Müdürü idi.⁵ 1904'te bir istimbotalar ve mavna şirketi kurdu. Şirket kısa süre içerisinde müşteri sayısını hızla arttırınca, limanda taşımacılık işi yapan diğer sermayedar, esnaf ve işçilerin tepkisini çekti. Bu aktörler 1905 yılı

Family in the Context of Social and Ethnic Strife,” *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, New York 2007, s. 127-152; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul 2013, s.189-287; Birten Çelik, “Sweatshops in the Silk Industry of the Bursa Region and the Workers' Strikes in 1910,” *Turkish Historical Review*, 4/1, (2013), s. 26-56; Can Nacar, “Labor Activism and the State in the Ottoman Tobacco Industry,” *International Journal of Middle East Studies*, 46/3, (2014), s. 533-551.

³ Hükümetin 1867 yılında yaptığı düzenlemeye göre, Ereğli kömür havzasındaki 200'den fazla köy çevredeki maden ocaklarına işçi göndermek zorundaydı. Yerel sermayedarların ve muhtarların iddiasına göre, Ereğli Kaymakamı Emim Muhlis Bey bazı muhtarlara köylüleri Ragıp Paşa'nın madenlerine göndermeleri için baskı yapıyor, dediklerini yapmayanları hapse atıyordu. Bkz. Donald Quataert ve David Gutman, “Coal Mines, the Palace, and the Struggles over Power, Capital, and Justice in the Late Ottoman Empire,” *International Journal of Middle East Studies*, 44/2, (2014), s. 224.

⁴ Mehmet Kazak ve Aylin Doğan, *Osmanlı Deniz Ticaretinin Yükselen Değeri (1812-1922)*, Mersin 2013, s. 128.

⁵ İtalya'da doğan Richard Viterbo 1890 yılında Amerikan vatandaşı oldu ve bir süre Louisiana'da şeker üreticiliği yaptı. Mersin'deki konsolosluk ajanı pozisyonuna 1896 yılında atandı. Mersin-Adana Demiryolu Şirketi genel müdürlüğü görevine ise en geç 1895 yılında başladı. Bkz. Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 120 ve 151; *Bulletin De La Société De L'Industrie Minérale, Tome: IX*, Saint-Etienne 1895, s.268. Amerikan konsolosluk memurları arasındaki hiyerarşide konsolosluk ajanları; başkonsolos, konsolos ve ticari temsilcinin altında yer almaktadır. Amerikan hükümeti konsolosluk ajanlarını, konsolos ya da ticari temsilcinin bulunmadığı önemli merkezlerle özellikle de Amerikan vatandaşlarının ve ticaret gemilerinin sıkça uğradığı limanlara atanmaktadır. Bkz. *The United States Consular Regulations: A Practical Guide for Consular Officers and also for Merchants, Shipowners and Masters of American Vessels in All Their Consular Transactions*, Washington 1868, s. 159.

yazında başkentteki hükümet kurumlarına Mösyö Viterbo hakkında bir şikâyet dilekçesi gönderdi. Hükümetin dilekçeye cevabı ise burada dile getirilen iddiaları araştırmak üzere bir soruşturma başlatmak oldu. Bu çalışma, bilhassa Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği tarafından hazırlanan detaylı soruşturma dosyasına dayanarak Mösyö Viterbo ile karşıtları arasındaki sorunun nedenlerini, tarafların kendi pozisyonlarını güçlendirmek için başvurdukları söylem ve eylemleri ve soruşturmanın hükümet tarafından nasıl neticelendirildiğini incelemektedir. Böylece ekonomik pastadan daha fazla pay kapma arzusunun Mersin'deki farklı toplumsal sınıflardan aktörler arasında ne tür çatışma ve ittifaklara zemin hazırladığı hakkında ipuçları sunmayı amaçlamaktadır.

Doğu Akdeniz'de Bir Liman Kentinin Yükselişi: Mersin

Mersin'in bir liman kenti olarak yükselişinde Çukurova'da yetiştirilen tarımsal ürünler, özellikle de pamuk, önemli bir rol oynadı. Pamuk sanayinin 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında küresel ölçekte yaşadığı büyümeyle birlikte, ham pamuğa olan talep ciddi şekilde arttı.⁶ Bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'na da zaman zaman önemli yansımaları oldu. Örneğin, dünyanın en büyük ham pamuk ihracatçısı olan ABD'de 1861-1865 arasında bir iç savaş yaşanırken Anadolu'daki pamuk üretiminde ciddi bir artış gerçekleşti. Britanya konsolosluk raporlarına göre, Batı Anadolu'da 1861'de yaklaşık 4 milyon kilogram olan rekolte 1863'te 14 milyon kilogramı aştı. Adana-Maraş-Halep bölgesinde ise pamuk ekimine ayrılan toplam arazi 1863-1864 arasında yaklaşık 2,5 kat arttı.⁷ Fakat bu hızlı büyüme Amerika'daki iç savaşın bitmesi ile son buldu ve 1860'ların ilk yarısındaki üretim seviyelerine uzun süre ulaşamadı.

Pamuk üretiminin Osmanlı topraklarında tekrar canlanması, başta Almanlar olmak üzere yabancı girişimcilerin artan talebi ile birlikte 20. yüzyılın başında mümkün oldu. Bu canlanmaya Anadolu yarımadasının güneyindeki Çukurova bölgesi öncülük etti. Bölgede pamuk ekimi yapılan topraklar 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında hızla artarak toplam 100.000 hektara ulaştı.⁸

⁶ 1870-1914 arasında pamuklu ürünler imalatının küresel ölçekte yaklaşık beş kat, mekanik dokuma tezgâhlarının sayısının ise yaklaşık dört kat arttığı tahmin edilmektedir. Douglas Farnie, "Cotton, 1780-1914," *The Cambridge History of Western Textiles Cilt. 2*, Cambridge 2003, s. 727 ve 744.

⁷ Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge 1987, s. 165. Bahsi geçen dönemde, imparatorluğun en önemli pamuk yetiştiricisi olan Mısır'da ise üretim beş kat artarak 110 milyon kilogramı aşmıştı. Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History*, New York 2014, s. 10. Bölüm.

⁸ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, İstanbul 2008, s. 232-233; Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 153 ve 190; Özlem Yaktı, "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.54 (2013), s. 284. 20. yüzyılın başında, pamuğa olan iç talep de arttı. Örneğin Quater'in belirttiğine göre, Çukurova'nın toplam pamuk üretiminin yaklaşık üçte birini bölgedeki dokuma ve çirçir fabrikaları tüketiyordu. Bkz. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 240.

Ayrıca, söz konusu zaman aralığında orak, harman makinesi, çelik pulluk ve traktör gibi modern tarım araç-gereçleri burada imparatorluğun diğer bölgelerine oranla çok daha yaygın olarak kullanılıyordu.⁹ Bu gelişmeler sayesinde, Çukurova'nın 1872 yılında 8,8 milyon kilogram olan pamuk üretimi 1909 yılında yaklaşık 48 milyon kilograma yükseldi.¹⁰

Çukurova Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli pamuk üreticisi olurken, Mersin ise 19. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgenin başlıca ihracat ve ithalat iskelesi haline geldi. Ayrıca kentin bu dönemdeki ticari bağlantıları Çukurova ile sınırlı kalmadı. Konya, Kayseri ve Niğde'nin de ithalat ve ihracatının bir kısmı buradan yapılıyordu.¹¹ Bu gelişmeler sayesinde Mersin limanındaki ticaret hacmi ve gemi trafiğinde ciddi bir artış yaşandı. 1851'de 138.000 İngiliz sterlini olarak hesap edilen ticaret hacmi, 1912'de 1.391.000 sterline yükseldi.¹² Kente gelen gemi sayısı ise 1865 yılında 408 (311 yelkenli ve 97 buharlı gemi) iken 1887'de 981'e (634 yelkenli ve 347 buharlı gemi) ve 1904'te 1363'e (966 yelkenli ve 397 buharlı gemi) ulaştı.¹³ Artan ticaret hacmi ve gemi trafiği ile birlikte Mersin, kâr peşinde koşan girişimciler için önemli bir çekim merkezi haline geldi. Anadolu'dan, Suriye'den, Kıbrıs'tan ve Ege adalarından çok sayıda tüccar buraya göç etti. Bu insanlar, Mersin'i Çukurova'daki tarımsal üreticilere, imparatorluğun diğer bölgelerine ve uluslararası pazarlara bağlayan güçlü ticari ağların kurulmasında önemli rol oynadılar. Kentteki ticari faaliyetler, bankacılık kuruluşlarının 1880'li yıllardan itibaren burada şubeler açıp tüccarlara kısa ve uzun vadeli krediler dağıtmaya başlaması ile birlikte ivme kazandı.¹⁴ Bazı girişimcilerin, pamuk üretimi ve ticaretinden elde ettikleri sermaye birikimiyle yaptıkları yatırımlar sayesinde sanayi alanında da önemli gelişmeler

⁹ Çukurova bölgesinde modern tarım makinelerinin kullanımı için bkz. Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 168-176; Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58/1, (2003), s. 29-53.

¹⁰ Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 141; Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914*, Ankara 2011, s. 52.

¹¹ Adana Vilayet Salnamesi 1318 (1900-1901), s. 175.

¹² İbrahim Halil Aytar, *İskeleden Modern Liman İnşasına Mersin Limanı*, Mersin 2016, s. 90-91.

¹³ Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 88; British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey, Report for the Year 1887 on the Trade of the Vilayet of Adana (Aleppo), s. 8; British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1904 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana, s. 15. İlerleyen yıllarda, yelkenli gemilerin sayısı ciddi bir şekilde azalırken buharlıların hem sayısında hem de büyüklüğünde artış yaşandı. Örneğin, 1911 yılında limana toplam ağırlıkları 711.190 ton olan 526 buharlı gemi geldi. 1904 yılında gelen 1363 geminin toplam ağırlığı ise 484.399 tondur. Bkz. British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Constantinople, s. 46.

¹⁴ Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 87-134. Dağıttığı ticari krediler ile Çukurova bölgesinde en çok öne çıkan finansal kuruluş Osmanlı Bankası oldu. Bankanın Mersin şubesi 1888 yılında açılmış, bunu Adana (1890) ve Tarsus (1893) şubeleri takip etmişti. Bkz. Meltem Toksöz, "An Eastern Mediterranean Port-Town in the Nineteenth Century," *Kolokyum: 19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, s. 18.

yaşandı. 20. yüzyılın başında kentte yüzlerce işçinin çalıştığı çırçır, iplik, sabun ve tuğla fabrikaları bulunuyordu.¹⁵

Kentin yaşadığı hızlı ekonomik büyümeyi mümkün kılan en önemli faktörlerden biri ulaşım altyapısı ile ilgili projelerdi. Bunların en önemlisi ise Adana ile Mersin arasında inşa edilecek demiryolu hattıydı. Osmanlı devleti, önemli bir pamuk üreticisi olan Adana-Tarsus bölgesi ile Mersin limanını birbirine bağlayacak bu hattın inşası için 1883 yılında Mehmed Nahid Bey ve Costaki Theodordi'ye imtiyaz verdi. Mamafih iki girişimci projeyi gerçekleştirmek için gerekli olan sermayeyi bulamayınca haklarını kısa bir süre sonra Fransız vatandaşı Baron Evain de Vandeuvre'ye sattılar. Yeni imtiyaz sahibi tarafından İngiliz ve Fransız yatırımcıların iştirakiyle kurulan Tarsus-Toros-Adana Demiryolu Şirketi altmış yedi kilometre uzunluğundaki hattın inşasını 1886 yılında tamamlamayı başardı.¹⁶ 1880'lerin sonlarında bölgede meydana gelen kuraklık ve sel felaketlerinden dolayı demiryolu ilk başlarda yoğun olarak kullanılmasa da ilerleyen yıllarda ticari faaliyetlerin canlanıp artmasıyla birlikte durum değişti. Şirkete ait trenler tarafından taşınan mal miktarı hattın işletmeye açıldığı ilk on yedi aylık dönemde 27.000 ton iken, 20. yüzyılın başına gelindiğinde yılda yaklaşık 55.000 tona ulaştı. Bir yıl boyunca taşınan yolcu sayısı ise 1889'da 27.000 iken 1892'de 90.000'e yükseldi ve 1907'e gelindiğinde 300.000'i aştı.¹⁷

Kentin ulaşım altyapısı ile ilgili gündeme gelen bir diğer proje, artan deniz trafiğinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir rıhtımın ve diğer modern liman tesislerinin inşa edilmesiydi. Osmanlı devleti bu projeyi gerçekleştirmeleri için 1899 yılında tüccar Atnaş Tahinci Efendi ve David De Toledo'ya imtiyaz verdi. Lakin büyük yelkenli ve buharlı gemilerin kıyıya doğrudan yanaşmasına olanak sağlayacak bu proje tamamlanamadı. Bu yüzden Mersin limanına gelen gemiler, eskiden olduğu gibi, kıyıda yaklaşık bir mil açıktaki demirlemeye devam ettiler.¹⁸ Rıhtım projesi başarısız olmakla birlikte, liman bölgesinde daha küçük ölçekli bazı yatırımlar hayata geçirilebildi. Örneğin, 1850'lerin başında, yük ve yolcu taşıyan kayıkların kıyıda yanaşabileceği sadece iki iskele var iken bu sayı 1872 yılında dörde 1892'de ise yediye çıktı. Yeni iskelelerden bazıları belediye bazıları da kentte faaliyet gösteren sermayedarlar tarafından inşa edilmişti. Bu sermayedarlar arasında Mersin'in en önemli tüccarlarından biri olan Mavromati ailesi, kente 1850'lerden itibaren vapur seferleri düzenleyen Fransız Messageries Maritimes Şirketi ve

¹⁵ Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 182-188.

¹⁶ A.g.e., s. 98; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye, 1854-1914*, İstanbul 2008, s. 137-138. Mersin-Adana Demiryolu Şirketi 1906 yılında Almanlar tarafından satın alınarak Bağdat hattına bağlandı.

¹⁷ Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 98-105; Aytar, *İskeleden Modern Liman İnşasına*, s. 52 ve 58; British Parliamentary Papers, Report by Major Law on Railways in Asiatic Turkey (Mayıs 1896), s. 10.

¹⁸ Aytar, *İskeleden Modern Liman İnşasına*, s. 98-103; Bozkurt, *Salnamelerde Mersin*, s. 112.

Mersin-Adana Demiryolu Şirketi bulunuyordu.¹⁹ Ayrıca demiryolu şirketi, mal naklini mümkün olduğunca hızlandırmak için tren istasyonu ile sahip olduğu iskele arasında her biri dokuz vagon taşıyabilen iki kısa demiryolu hattı inşa etmişti.²⁰

Mersin Limanında Nakliyat İşleri: Artan Rekabet ve Başkente Gönderilen Bir Dilekçe

Ticaret hacminin artmasının bir sonucu olarak, açıkta demirleyen gemiler ile kıyıdaki iskeleler arasında taşımacılık yapan istimbob ve yük kayıklarının sayısı zaman içinde artış gösterdi. Kentte 1891 yılında toplam bir istimbob, on mavna ve otuza yakın filika mevcuttu. 1905 yılına gelindiğinde ise sadece Hamid ve Hacı Derviş Hayfavi kardeşlere ait deniz nakliyat şirketinin elinde bir istimbob ve yirmi iki mavna bulunmaktaydı. Bir diğer nakliyatçı Abdullah Mağribî'nin ise sekiz mavnası ve Fransız vatandaşı Mösyö Dupalier ile yarı yarıya ortak olduğu bir istimbobu vardı.²¹ Limandaki taşımacılık işlerinin büyük bir kısmı yukarıda bahsi geçen sermayedarların istimbob ve mavnaları ile gerçekleştirilse de sadece bir ya da iki kayığı olan esnaflar da mevcuttu.²² Bu esnaflardan biri olan Antepli Ali Efendi, 1905 yılında Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği'ndeki memurlara iki yelkenli kayığı olduğunu ve bunlarla iskeleden gemilere, gemilerden iskeleye tüccar eşyası naklettiğini belirtmişti.²³

Mersin limanında faaliyet gösteren nakliyatçılar ve tüccarlar için 20. yüzyılın hemen başında iki önemli gelişme yaşandı. Bunlardan ilki Hayfavi kardeşlerin Abdullah Mağribî-Mösyö Dupalier ikilisi ile ortaklık yapmasıydı. Taraflar yeni bir şirket kurarak aralarındaki rekabete son verdi ve limanda neredeyse tekel konumuna geldi. Böylece taşımacılık ücretlerini bir miktar arttırmayı başardılar.²⁴ İkinci gelişme ise Mersin-Adana Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Richard Viterbo'nun, 1904 yılında Fransız bir ortakla birlikte bir istimbob ve altı mavnadan oluşan bir filo kurarak bu şirketin karşısına rakip olarak çıkmasıydı.²⁵ Abdullah

¹⁹ A.g.e., 65-67, Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 88.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meâdin Nezaretleri Demiryolları İdaresi (T.DMİ) 1036/26, lef: 1 varak:18 (23 Temmuz 1321- 5 Ağustos 1905).

²¹ Bozkurt, *Salnamelerde Mersin*, s. 112; BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 1(7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). Develi'nin belirttiğine göre Abdullah Mağribî kentte hayırsaver bir işadamı olarak tanınıyordu. 1898 yılında evinin yakınlarında bir cami inşa ettirmişti. Bkz. H. Şinasi Develi, *Dünden Bugüne Mersin, 1836-1990*, Mersin 2001, s. 102.

²² A.g.e., s. 174. Develi, kentteki yaşlı kişilerle yaptığı görüşmelere dayanarak limandaki taşımacılık işlerinde Abdullah Mağribî, Hamid Hayfavi ve Hacı Abdülkadir Saydavi'nin tekel olduklarını belirtmektedir. Bu çalışma için başvuru kaynakları Saydavi'nin 20. yüzyılın başında kaç istimbob ve mavnaya sahip olduğu hakkında maalesef bilgi vermemektedir.

²³ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 3 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

²⁴ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 17 ve 22 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905 ve 14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

²⁵ BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO) 2232/174897 (2 Mayıs 1320-19 Mayıs 1904). Bu ve konuyla ilgili bir diğer belge, Fransız ortağın ismi Mösyö Gizboc olarak verilmekte ve kendisinden

Mağribi'nin iddiasına göre, Mösyö Viterbo önceleri istasyondan demiryolu iskelesine indirilen malları gemilere kendilerine (Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirkete) ait istimbote ve mavnalarla taşımakta ve bunun karşılığında tüccarların ödediği nakliye ücretinden yüzde otuz komisyon almaktaydı. Lakin genel müdür daha sonra komisyon oranının yüzde elliye çıkarılmasını istemiş, bu talebi kabul edilmeyince de rakip bir şirket kurmuştu.²⁶

Yeni şirket, Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirketle kıyaslandığında küçük bir filoya sahip olsa da kısa süre içerisinde müşteri sayısını arttırdı. Böylece istimbote ve mavnalı sahipleri arasındaki rekabet tekrar kızıştı. Bunun bir sonucu olarak limandaki taşımacılık ücretlerinde yüzde on düzeyinde bir düşüş gerçekleşti.²⁷ Söz konusu gelişmelerden rahatsız olan ve dahası rakiplerinin yakın gelecekte elindeki kayık sayısını artırıp kendileri için daha büyük bir tehdit haline geleceğinden endişelenen Hayfavi kardeşler, Abdullah Mağribi ve Mösyö Dupalier karşı hamle yapmakta fazla gecikmedi. Ortaklar, Mersin limanındaki diğer bazı aktörlerle bir araya gelerek Mösyö Viterbo hakkında bir şikâyet dilekçesi kaleme alınmasını sağladılar. Altı imzalı bu dilekçe Haziran 1905'te Sadarete, Dâhiliye Nezaretine ve Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderildi.

Dilekçede ortaklardan sadece Abdullah Mağribi'nin bizzat imzası vardı. Mösyö Dupalier ve Hacı Derviş Hayfavi'nin yerine ise vekilleri İlyas veled Naum ile Antepli Mahmud Efendiler imza atmıştı. Her iki vekil de Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirkette kâtip olarak çalışıyordu. Ayrıca, Antepli Mahmud Efendi'nin kendine ait iki yelkenli yük kayığı vardı.²⁸ İmzacılardan diğer ikisi, Ahmed Cevat ve Hacı Abdülkadir Cevdet, aylık on beş mecdiye ücretle Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirketin mavnalarında kaptanlık yapıyordu. Abdülkadir Cevdet'in, Cemil Efendi isimli biriyle ortak olarak sahip olduğu bir de kayığı vardı.²⁹ Kaptanların dilekçeye imza atmasının nedeni artan rekabet yüzünden

Mersin şimendifer direktörü olarak bahsedilmektedir. Bkz. BOA, BEO 2434/182496 (9 Teşrinievvel 1320- 22 Ekim 1904). Oysa 1904 yılında demiryolu şirketinin müdürü Richard Viterbo'dur. Gizboc'un şirkette muhtemelen üst düzey başka bir görevi bulunmaktadır.

²⁶ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak:2 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). Abdullah Mağribi ve beş arkadaşı, bu şirket hakkında aşağıda detaylıca tartışılacak olan bir dilekçe kaleme aldıklarında ondan Fransız şirketi diye bahsetmişlerdi. Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda da şirketin sahip olduğu istimbote ve mavnaların Fransız bayrağı taşıdığı belirtiliyordu. Bu noktada belirtmek gerekir ki, 20. yüzyılın başında Mersin limanında buna benzer örnekler mevcuttu. Mesela, Abdullah Mağribi ve Mösyö Dupalier ortak olarak sahip oldukları istimbote için Maritimes isimli Fransız bir şirket kurmuştu. Bkz. BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M) 201/27, lef: 1 (12 Haziran 1321-25 Haziran 1905); BOA, BEO 2232/174897 (2 Mayıs 1320-19 Mayıs 1904); BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 22 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

²⁷ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 17 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905).

²⁸ BOA, DH.TMIK.M 201/27, lef: 1 (12 Haziran 1321-25 Haziran 1905); BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 5 ve 7-8 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

²⁹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 10-11 ve 22 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905 ve 14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

yaşadıkları işlerini kaybetme korkusuydu. Örneğin, Adana-Mersin Demiryolu Komiserliği’ndeki memurlar patronun işinin “azalmasından çoğalmasından sana ne zarar gelir ki?” diye sorduğunda, Ahmed Cevat işler bir iki ay kötü giderse şirketin kendisine yol vereceğini ve böyle bir durumda kalabalık ailesini geçindiremeyeceğini söylemişti.³⁰ Şirket ile doğrudan ilişkisi olmayan tek imzacı yukarıda bahsi geçen iki yelkenli kayak sahibi Antepli Ali Efendi idi. Ali Efendi yakın zaman öncesine kadar kentte bir de bakkal dükkânı işletmiş ancak işleri kötü gidince kapatmak zorunda kalmıştı.³¹ Onun dilekçeyi imzalamasının başlıca nedeni ise Mösyö Viterbo’nun istibot ve mavna şirketinin faaliyete geçmesinden sonra işlerinin azalmasıydı: “Evvvelce iskelelerden gemilere ve gemilerden iskeleye her ay tahminen dört beş yüz denkle eşya naklediyordum. Hâlbuki Mösyö Viterbo’nun bu kumpanyası teşekkül ettikten sonra bu işim kesildi.”³²

Dilekçenin içeriğine gelince, imzacılar öncelikle limanda yaşanan birtakım usulsüzlüklerden bahsetmekteydiler. İddialarına göre, tüccar ve komisyonculara Mösyö Viterbo’nun şirketi ile çalışmadıkları takdirde mallarının istasyondan demiryolu iskelesine geç sevk edileceği söylenmişti. Ancak Viterbo aynı zamanda Mersin-Adana Demiryolu Şirketi Genel Müdürü olduğundan hiç kimse kendisinden şikâyetçi olamıyordu. İmzacılar, müşterileri üzerindeki bu baskı yüzünden işlerinin azaldığından ve ailelerinin geçimini sağlayamayacak duruma düştüklerinden yakınmaktaydı. Ayrıca yazdıklarına bakılırsa Mösyö Viterbo’nun zararı sadece kendilerine ve limanda iş yapan tüccarlara değildi. Hırslı girişimci; komisyonculuk, bakkallık ve inşaat müteahhitliği gibi işlere de el atarak ahaliden birçok kişinin işsiz güçsüz kalmasına neden olmuştu. İmzacıların hükümetten isteği kendilerini ve bu insanları içinde buldukları zor durumdan kurtarmasıydı.³³

Mersin’den gönderilen dilekçeye başkentteki hükümet yöneticileri kayıtsız kalmadılar. Ticaret ve Nafia Nezareti, Mösyö Viterbo hakkındaki iddiaları soruşturmak üzere hemen Demiryolları İdaresi’ni görevlendirdi.³⁴ İdare de bu işi kendisine bağlı Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği’ne havale etti. Komiserlik memurları soruşturmaya Temmuz 1905’te dilekçeye imza atan altı kişiyi sorgulayarak başladılar.³⁵

³⁰ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 10 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). Sorğu memurları aynı soruyu diğer kaptan Hacı Abdülkadir Cevdet’e de sordular ve çok benzer bir cevap aldılar: “Birkaç ay bizim kumpanya iş bulmazsa efendi ister istemez beni çıkarır. Sonra ailemi ne ile geçindireceğim.” Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 11 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³¹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 5 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³² BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 3 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³³ BOA, DH.TMIK.M 201/27, lef: 1 (12 Haziran 1321-25 Haziran 1905).

³⁴ Demiryolları İdaresi, Eylül 1872 tarihinde kurulmuştur. Bkz. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 104.

³⁵ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 22 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905). Sadaret ve Dâhiliye Nezareti de konuya kayıtsız kalmadılar. Dilekçenin ellerine ulaşmasından birkaç gün sonra her iki kurum da iddiaları soruşturması için Adana valiliğini görevlendirdi. Ancak, aşağıda tartışılacağı üzere, valilik ayrı bir soruşturma yürütmeyip demiryolu komiserliğinin soruşturmasından çıkacak

Soruşturma Süreci: Yeni İstimbot ve Mavna Şirketi Hakkındaki Şikâyetler

Dilekçe sahipleri demiryolu komiserliğindeki sorguları sırasında şikâyetlerini daha detaylı anlatma fırsatı buldular. Onların burada gündeme getirdikleri önemli bir iddia; tüccarlara, komisyonculara ve vapur acentelerine Mösyö Viterbo'nun şirketi ile çalışmayı kabul etmeleri için çeşitli vaatlerde bulunduğu oldu. Örneğin Antepli Mahmud Efendi'nin ifadesine göre, kentteki tren kontrol memurlarından Mösyö Vitalis'in oğlu, tüccar Andon Kunduri'nin yanına giderek mallarını bu şirketin mavnalarıyla naklettirirse *"kendisine yüzde on beş ve yirmi râddesinde iskonto verileceğini söylemiş[ti]"*.³⁶ Abdullah Mağribi'nin belirttiğine göre ise Alman vapur şirketlerinin Mersin'deki acentesi olan Hacı Nakkaş'a, oğlunun Amerikan konsolosluğunda tercüman olarak işe alınacağı sözü verilmişti. Hacı Nakkaş bunun üzerine acentesine verilen ticari eşyaları Mösyö Viterbo'nun mavnalarıyla nakletmeye başlamıştı.³⁷ Bu tür cömert teklifleri kabul etmeyen tüccar ve komisyonculara ise limanda türlü zorluklar çıkarılıyordu. Örneğin, malları istasyondan demiryolu iskelesine vagonlarla geç sevk ediliyor ve iskeleden uzak yerlerde indiriliyordu.³⁸

Sorgu memurları limanda kimlerin bu tür zorluklarla karşılaştığını sorunca, imzacılar Karnik İspençyan ve Averikyadis'in isimlerini verdiler.³⁹ Başına gelenler hakkında en çok konuşulan kişi ise komisyoncu Karnik İspençyan oldu. Antepli Mahmud'un ifadesine göre, İspençyan Efendi Haziran 1905'te Adana'dan trenle getirdiği 526 çuval buğdayı gemiye nakletmek için Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirket ile anlaşmıştı. Anlaşmanın ardından, 150 çuval buğday hemen şirkete ait iki mavnaya yüklenmiş ancak diğer çuvalar bir türlü iskeleye indirilmemişti: *"Malın gerisini tüccardan istediğimizde, tüccar 'biraz sonra biraz sonra diyerek biz saatlerce bekletti. Öğleden sonra malı tüccardan tekrar istediğimizde 'ne yapayım, İstasyon Müdürü Mösyö Dandolo gelip [...] mallarımın bulunduğu vagonları geri çekirdi' dedi."*⁴⁰ Antepli Mahmud'un belirttiğine göre, istasyon müdürü çuvaları sahibine ancak üç

sonuçları bekledi. Sonra da bunları Sadaret ve Dâhiliye Nezareti ile paylaştı. Bkz. BOA., BEO 2608/195585, lef: 1 ve 2 (13 Haziran 1321-26 Haziran 1905 ve 12 Eylül 1321-25 Eylül 1905); BOA, DH.TMIK.M 201/27, lef: 2 (16 Haziran 1321-29 Haziran 1905).

³⁶ Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 8 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³⁷ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 2 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). İlyas veled Naum da ifadesinde tüccar ve komisyonculara yapılan cömert tekliflerden bahsetmişti: *"[Viterbo] kendisinin teşkil ettiği mavna kumpanyasıyla eşya-yı ticariyelerini naklettirdikleri balde ne kadar teshilat mümkün ise yapacağını tüccarlarımıza va'd ederek kendi tarafına celb ediyor."* Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef:1 varak: 6 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³⁸ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 5 ve 9 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

³⁹ Sorguları sırasında, Abdullah Mağribi zorluklarla karşılaşan tüccarların isimlerini hatırlamadığını, Ahmed Cevat ise bilmediğini söyledi. Geriye kalan imzacıların hepsi Karnik İspençyan'dan bahsederken, Averikyadis'in ismini İlyas veled Naum ile Abdülkadir Cevdet verdiler. Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef:1 varak:1-12 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

⁴⁰ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak:7 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

buçuk saat sonra teslim etmiş, bunu yaparken de Mösyö Viterbo’nun mavnalarıyla çalışmadığı takdirde bir dahaki sefere mallarını daha geç alacağı konusunda onu uyarmıştı.⁴¹ Buğday çuvallarının yüklendiği mavnaların kaptanı olan Hacı Abdülkadir Cevdet ifadesinde Antepli Mahmud’un bu söylediklerini destekleyince, sorgu memurları olayın birinci derecede şahidi olan Karnik İspençyan’ı ifade vermeye çağırdılar.⁴²

İspençyan Efendi ifadesinde Antepli Mahmud ve Abdülkadir Cevdet’i doğrulayarak limanda bir süredir kendisine zorluklar çıkarıldığını belirtti.⁴³ Daha sonra, sorgu memurunun isteği üzerine Adana’dan getirdiği buğday çuvallarının başına gelenleri detaylı bir şekilde anlattı. Söylediğine bakılırsa, 526 adet çuvalı Mersin’e geldikleri ilk gün istasyon-iskele arasındaki demiryolu hattı ile iskeleye nakletmiş ancak vagonlardan indirip mavnalara yükletmemişti. Bunda bir sakınca da yoktu zira kurallara göre vagonları boşaltmaları için demiryolu şirketi tarafından tüccarlara yirmi dört saat mühlet veriliyordu. Lakin ifadesinin devamında belirttiğine göre, İspençyan Efendi ertesi gün iskeleye gittiğinde buğday çuvallarının bulunduğu vagonların ambara geri çekildiğini görmüş, bunun üzerine soluğu istasyon müdürünün yanında almıştı: *“Mösyö Dandolo’ya [...] vagonların iskeleye çekilmesini söyledim. Öğlen treni geldikten sonra manevra yaparız. Ol-vakt iskeleye çekeriz dedi.”*⁴⁴ İspençyan öğlene kadar beklerse mallarını gemiye yetiştiremeyeceğini söylediğinde ise Mösyö Dandolo ona, *“eğer isterseniz hamallarınız vagonları ileri sürsün götürsün”*⁴⁵ karşılığını vermişti. Kızgın komisyoncu, demiryolu şirketine manevra parası ödediğini belirterek bu teklifi önce kabul etmese de görüşmenin sonunda sorunun istasyon müdürünün istediği gibi çözülmesine razı olmuştu: *“O gün öğle trenini beklemeğe mecbur oldum. Tren geldikten sonra mallarımın bulunduğu vagonları iskeleye sürdüler.”*⁴⁶

Buğday çuvalları iskeleden limanda bekleyen gemiye nakledildikten bir süre sonra İspençyan Efendi ve Mösyö Dandolo arasında bir görüşme daha gerçekleşti. İspençyan’ın sorgu memurlarına aktardığına göre, bu görüşmede istasyon müdürü

⁴¹ A.g.k.

⁴² BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 11 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). Antepli Mahmud ile Abdülkadir Cevdet’in ifadeleri arasında küçük bir farklılık vardır. Kaptanın belirttiğine göre, buğday çuvallarının yüklenmesi için şirket iki değil üç mavna göndermişti.

⁴³ Osmanlı devleti tebaasından olan ve 1901 yılından beri Mersin’de yaşamakta olan İspençyan Efendi ifadesinde yaptığı işi şöyle tanımlıyordu: *“Gemilerden gelen deniz eşyası dâbile ve dâbilden yani Kayseri’den ve Adana’dan ve mahall-i saireden vürüd eden eşyası gemilere nakl ve sevke etmek komisyonculuğuyla [...] işiğal ediyorum.”* Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 12 (11 Temmuz 1321-24 Temmuz 1905).

⁴⁴ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 13 (11 Temmuz 1321-24 Temmuz 1905). Mersin ile Adana arasında günde karşılıklı olarak iki sefer yapılmaktadır. İspençyan Efendi’nin bahsettiği öğlen treni, Adana’dan sabah saatlerinde hareket eden ilk trenidir. İkinci tren ise Mersin’e akşam saatlerinde gelmektedir. Bkz. Adana Vilayet Salnamesi 1308 (1890-1891), s. 5.

⁴⁵ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 13 (11 Temmuz 1321-24 Temmuz 1905).

⁴⁶ A.g.k.

ondan mallarını Mösyö Viterbo'nun mavna şirketine vermesini istemişti. Kendisi buna karşılık olarak “*vermez isek ne olacak?*” diye sorduğunda ise Mösyö Dandolo, “*hiçbir şey olmaz ama verirsiniz iyi olur*” demiş ve konuyu kapatmıştı.⁴⁷ Fakat İspençyan Dandolo'nun söylediklerinin gerçeği yansıtmadığını, sorduğu sorunun asıl cevabının kısa bir süre sonra Adana'daki adamı Vasil Çömlekçioğlu'na iletildiğini iddia ediyordu: “*Adamımız Vasil Çömlekçioğlu bana bir mektup yazdı. Bu mektupta malları Mösyö Viterbo'nun mavna kumpanyasına vermeliğini yazıyor. Şayet vermezsem malları geç teslim edeceklerini[n] ve çok arziyye alacaklarını[n] [kendisine] haber verildiğini beyan ediyor. İşte mektup yanımdadır. Sizce veriyorum.*”⁴⁸

İspençyan'ın bu sözleri üzerine, Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği Adana vilayetine bir yazı göndererek söz konusu mektup hakkında izahat vermesi için Vasil Çömlekçioğlu'nun Mersin'e gönderilmesini istedi. Lakin Adana polisi, merkumun bir süre önce kentten ayrılıp vilayet sınırları dahilindeki Ayas nahiyesine gittiğini tespit etti. Adana'dan gelen bu haberin ardından demiryolu komiserliği Çömlekçioğlu hakkında yeni herhangi bir girişimde bulunmadı. Örneğin, onun Mersin'e gönderilmesi için Ayas'taki yetkililere bir yazı göndermedi. Çömlekçioğlu da böyle bir yazıya gerek kalmadan kendi isteğiyle ifade vermeye gelmeyince,⁴⁹ Mösyö Viterbo'nun şirketi adına onunla kimin bağlantıya geçtiği ve taraflar arasında mektupta yazılanlar dışında neler konuşulduğu gibi bazı önemli sorular cevapsız kaldı.

Komiserlik memurları Karnik İspençyan'dan sonra dilekçe sahiplerinin ifadelerinde isimleri geçen Averikyadis ve Andon Kunduri'yi sorguladılar. Hububat komisyoncusu olan Averikyadis ifadesinde mallarının Mösyö Dandolo tarafından ara sıra geç teslim edildiğini ve iskeleden uzak yerlerde indirildiğini belirtti.⁵⁰ Ayrıca, yağmurlu havalarda eşyalarının üstünü örtmek için muşamba istediğinde hemen olumlu cevap alamadığından yakındı. Bununla birlikte, söz konusu zorlukların kendisine Mösyö Viterbo'nun mavnalarını kullanmadığı için çıkarıldığından emin olmadığını da ifade etti. Zira ona “*mallarını Mösyö Viterbo'nun mavna kumpanyasına vermez isen şöyle müşkilat görürsün yahud böyle su'übet çekersin diyen*” kimse olmamıştı.⁵¹ Andon Kunduri ise Antepli Mahmud'un yukarıda değinilen iddiasını yalanlayarak, Mösyö Viterbo'nun şirketiyle çalışması için kendisine kesinlikle iskonto teklif

⁴⁷ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 14 (11 Temmuz 1321-24 Temmuz 1905). İspençyan'ın iddiasına göre, Mösyö Dandolo Viterbo'nun şirketinden “*bizim mavna kumpanyası*” olarak bahsetmekteydi.

⁴⁸ A.g.k. Mektupta geçen arziyye kelimesi Kamus-i Türki'de, gümrük ambarında veya benzer bir mahalde müsaade olunan müddetten ziyade kalan emtia için sahibinden alınan ücret olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, İstanbul 1317 [1901], s. 90. İspençyan sorgu memurunun sorusu üzerine, Adana'ya Mösyö Viterbo'nun şirketi adına kimin haber gönderdiğini bilmediğini ancak bunun Vasil Çömlekçioğlu'na sorulabileceğini belirtti.

⁴⁹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 23 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

⁵⁰ Osmanlı devleti tebaasından olan Averikyadis, 1896 yılından beri Mersin'de yaşamaktaydı. Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 15 (21 Temmuz 1321-3 Ağustos 1905).

⁵¹ A.g.k.

edilmediğini savundu. Ardından bu şirketin faaliyete geçmesiyle birlikte mavnacılar arasındaki rekabetin arttığını, limanda iş yapan tüccarların da bundan kazançlı çıktığını ifade etti: “*Ne vakit Mösyö Viterbo’nun mavna kumpanyası oldu öteki mavna kumpanyası da tekrar yüzde on iskontoyu vermeğe başladı. Bunun için biz Mösyö Viterbo’nun mavna kumpanyasından memnunuz.*”⁵² Kunduri son olarak Hamid Hayfavi ve Abdullah Mağribi’nin mavnalarını kullanmaya devam ettiği halde demiryolu iskelesinde hiçbir zorlukla karşılaşmadığını, aksine mallarını her vakit zamanında teslim aldığını belirtti.⁵³

Dilekçe sahiplerinden ve onların ifadelerinde bahsi geçen tüccar ve komisyonculardan sonra sorgulanma sırası suçlamaların odağındaki Mösyö Dandolo’ya geldi.⁵⁴ Komiserlik memurları ona ilk olarak Karnik İспенçyan ile aralarında yaşananlar hakkında sorular yöneltti. İstasyon müdürü bunları cevaplarırken, önce İспенçyan’ın buğday çuvallarının Adana’dan Mersin’e sabah treni ile geldiği günden bahsetti. Söylediğine göre, o gün istasyon-iskele arasındaki kısa demiryolu hatlarından biri tamirat nedeniyle kapalıydı. Buna rağmen buğday çuvalların bulunduğu dört vagon öğleden sonra iskeleye nakledilmiş ve ertesi sabaha kadar orada kalmıştı. Ancak söz konusu zaman aralığında İспенçyan Efendi ne vagonları boşaltmış ne de mallarını gemiye gönderip göndermeyeceği konusunda yetkililere bilgi vermişti. Bu arada, akşam treni kente yirmi vagon eşya ile gelince istasyon-iskele arasındaki işler durumdaki tek hattın yoğunluğu da iyice artmıştı.⁵⁵ Mösyö Dandolo, yoğunluğu azaltmak ve gemilere mal naklini hızlandırmak için İспенçyan Efendi’nin vagonlarına müdahale etmek zorunda kaldığını savunuyordu: “*Vagonların tahliyesi için yirmi dört saat müsaade var ise de [...] gemilere gidecek mallar çok olup sahipleri müracaat etiklerinden umum tüccarlara bir tesbilat olmak üzere [...] İспенçyan Efendi’nin namına gelen dört vagonu geri çekirmeğe mecbur oldum.*”⁵⁶

Mösyö Dandolo’nun ifadesine göre, İспенçyan Efendi yanına gelip vagonların neden geri çekildiğini sorduğunda, kendisi iskeledeki durumu izah edip muhatabının işini kolaylaştıracak bir çözüm önermişti: “[bir] hamal[nı] gönderirse manevracı verip vagonları iskeleye çekirmeğe çalışacağımı ilaveten söyledim.”⁵⁷ İспенçyan Efendi bu öneriyi önce kabul etmiş ancak daha sonra vagonları almak için ne

⁵² BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 17 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905). Sakız Adalı olan Andon Kunduri Yunan devleti tebaasındandı. 1887 yılından beri yaşamakta olduğu Mersin’de; buğday, arpa ve un ticareti ile uğraşmaktaydı.

⁵³ A.g.k.

⁵⁴ Mösyö Dandolo, Kıbrıslı olup İtalya devleti tebaasındandı. Mersin-Adana hattının açıldığı 1886 yılında demiryolu şirketinde çalışmaya başlamış, 1899 yılında Mersin istasyon müdürlüğü görevine atanmıştı. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 18 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905).

⁵⁵ A.g.k.

⁵⁶ A.g.k.

⁵⁷ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 19 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905). İспенçyan Efendi’nin yukarıda değinilen ifadesine göre, istasyon müdürü kendisine bir manevracı verme teklifinde bulunmamıştı.

kendisi gelmiş ne de bir hamal göndermişti. Bunun üzerine, istasyon müdürü öğle treni gelene kadar beklemiş ve buğday çuvallarını bu trenin getirdiği eşyalar ile birlikte iskeleye nakletmişti.⁵⁸ Kısacası, Mösyö Dandolo'ya bakılırsa İспенçyan Efendi'ye kasıtlı olarak zorluk çıkarıldığı yönündeki suçlamalar kesinlikle doğru değildi. Buğday çuvallarının bulunduğu vagonları kısa süreliğine geri çektiğinin tek nedeni diğer tüccarların işlerini geri bırakmamaktı. Dandolo ayrıca Mösyö Viterbo'nun mavnalarını kullanması için kimseye teklifte bulunmadığını iddia ediyordu. Bu konuda ortaya bir teklifle çıkan kişi İспенçyan Efendiydi: *"Bana dedi ki: Eğer bana teshilat göstereceğinizi vaad eder iseniz mallarımı bundan böyle Mösyö Viterbo'nun mavna kumpanyasına vereceğim."*⁵⁹ Sorgu memurlarına söylediklerine bakılırsa, istasyon müdürünün bu sözlerle cevabı bahsi geçen şirketle hiçbir ilişkisi olmadığı ve kimin hangi mavnacı ile çalıştığının kendisini ilgilendirmediği olmuştur.⁶⁰

Mösyö Dandolo Karnik İспенçyan ile ilgili açıklamalarını bitirdikten sonra, sorgu memurları ona bu kez Averikyadis'in şikâyetleri hakkında sorular yöneltti. Memurların gündeme getirdikleri ilk şikâyet, demiryolu ile gelen malların sahiplerine zaman zaman geç teslim edilmesiydi. Mösyö Dandolo buna cevap olarak önce Averikyadis ile aralarında yaşanan bir anlaşmazlıktan bahsetti. Anlaşmazlığın nedeni Keşişyan isimli bir tüccarın 1904 yılında Adana'dan Mersin'e trenle getirdiği otuz denk pamuktu. Averikyadis istasyondaki görevlilere Keşişyan'ın kayınpederi olduğunu söylemiş ve denklemin kendisine teslim edilmesini istemişti. Lakin elinde yetkililere göstermesi gereken konşimento belgesi olmadığından istasyon müdürü onun bu isteğini kabul etmemişti. Zaten kısa bir süre sonra da bahsi geçen tüccarın Averikyadis'in kayınpederi değil, başka bir Keşişyan olduğu anlaşılıyordu. Mösyö Dandolo'ya göre, Averikyadis'in kendisinden şikâyetçi olmasının esas nedeni tamamen haksız olduğu bu olaydı.⁶¹

Mösyö Dandolo bu açıklamanın ardından malların teslimatı sırasında kimseye kasıtlı olarak müşkülât çıkarmadığını bir kez daha vurguladı. Ona göre istasyon ve iskeledeki işleri zorlaştıran kendisi değil bazı kural tanımaz komisyoncu ve tüccarlardı. Örneğin, Averikyadis bazen istasyona bizzat gelerek mallarının gerekli belgelerin kontrolü yapılmadan kendisine teslim edilmesini istiyordu. Bazen de bu iş için bir hamalını görevlendiriyor ancak ona malları teslim almaya yetkili olduğuna dair bir belge vermiyordu. Bu nedenle istasyondaki görevliler hamala teslimat yapıp yapmama konusunda tereddüt yaşıyordu.⁶² Mösyö Dandolo

⁵⁸ A.g.k.

⁵⁹ A.g.k. Karnik İспенçyan bu sözleri buğday çuvalları ile ilgili mesele çözüldükten sonra yaptıkları görüşmede sarf etmişti.

⁶⁰ A.g.k.

⁶¹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 20 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905). Mösyö Dandolo'nun belirttiğine göre, Averikyadis pamuk denklemini alabilmek için Mösyö Viterbo'ya da başvurmuş ancak elinde gerekli belgeler bulunmadığından olumlu bir sonuç elde edememişti.

⁶² BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 21 (23 Temmuz 1321-5 Ağustos 1905).

kendisini böyle savunduktan sonra Averikyadis’in mallarının zaman zaman iskeleden uzak yerlerde indirilmiş olabileceğine de kabul etti. Lakin ona bakılırsa bunun sebebi demiryolu şirketi çalışanlarının keyfi tavırları değil iskelenin mevcut altyapısıydı: *‘İskele üzerindeki hatlar on sekiz vagonun fazla vagon alamadığından önde bulunan vagonlardaki mallar tabii iskeleye karışık maballe indiriliyor. Geride kalan vagonlarda bulunan mallar da iskeleden az çok uzak düşer. Buna çare yoktur.’*⁶³

Mösyö Dandolo’nun sorgusu bittiğinde Mersin demiryolu istasyonu ve iskelesinde yaşananlarla ilgili ortaya birbirlerinden hayli farklı iki anlatı çıkmıştı. Bunun üzerine komiserlik yetkilileri, soruşturmayı biraz daha derinleştirip farklı bilgi kaynaklarının yardımına başvurmaya başladılar. Örneğin, Karnik İspençyan’ın iddiaları ile ilgili olarak kendi kurumlarının, yani Demiryolları İdaresi’nin, Mersin-Adana demiryolu hakkındaki kayıtlarını incelediler. Söz konusu kayıtlara göre, 526 adet buğday çuvalının hepsi Adana’dan Mersin’e aynı gün getirilmemişti. 22 Haziran 1905 tarihinde getirilen 147 çuvallık ilk parti hemen aynı gün iskeleye nakledilmiş ve İspençyan Efendi’nin hamalları tarafından vagonlardan indirilmişti. 379 çuvallık ikinci parti ise 23 Haziran tarihinde gelmiş ancak konu hakkında konuşan tüm tarafların belirttiği üzere, gemiye ertesi gün nakledilmişti. Peki, bahsi geçen iki gün boyunca çuvalların başına neler gelmişti? Komiserlik bir yazı göndererek bu soruyu Mersin-Adana Demiryolu Şirketi’ne sorduğunda, şirket müdüriyetinden gelen cevap Mösyö Dandolo’nun ifadesinin neredeyse aynısıydı: İspençyan Efendi 23 Haziran günü iskeleye nakledilen buğday vagonlarını akşama kadar boşaltmamış, şirket de istasyonda biriken diğer ticari eşyalara yol açabilmek için onları mecburen geri çekirtmişti. Ancak mezkûr vagonlar ertesi gün tekrar iskeleye sevk edilmiş ve içlerindeki eşyalar herhangi bir gecikme yaşanmadan gemiye nakledilmişti.⁶⁴

Şirketin cevap yazısı, kasadar Mösyö Bragioni ile hareket müdürü Mösyö Girlans’ın imzalarını taşıyor olsa da demiryolu komiserliğine gönderilmeden önce büyük olasılıkla Mösyö Viterbo’nun onayından geçmişti. Böylece metinde ne Mösyö Dandolo’yu ne de genel müdürün kendisini zor durumda bırakabilecek herhangi bir ifade yer almamıştı. Bu, suçlanan şirket yöneticileri için olumlu bir gelişmeydi ancak soruşturmanın akışını Bragioni ile Girlans’ın cevap yazısından çok Çukurova’daki tüccar örgütlerinin tavrı belirleyecekti. Zira komiserlik memurları, Temmuz ya da Ağustos 1905’te Mersin, Tarsus ve Adana Ticaret Odaları’na birer yazı göndererek üyelerinin Mösyö Viterbo’nun istibot ve mavna şirketi hakkında

⁶³ A.g.k. Sorğu memurları Mösyö Dandolo’ya, tüccarlara yağmurlu havalarda mallarını muhafaza edebilmeleri için muşamba verilip verilmediğini de sordu. İstasyon müdürü cevap olarak, bunun kendisinin değil hareket müdürü Mösyö Girlans’ın vazifesi olduğunu belirtti.

⁶⁴ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 24 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905). Şirketin cevap yazısı ile Mösyö Dandolo’nun ifadesi arasından küçük farklılıklar da yok değildir. Örneğin şirketin yazısında belirtildiğine göre, 24 Haziran günü yaptıkları görüşmede Mösyö Dandolo İspençyan Efendi’ye öğle treni gelinceye kadar manevracı veremeyeceğini söylemişti.

bir şikâyetleri olup olmadığı sormuştu.⁶⁵ Söz konusu yazıya Adana'dan bir cevap gelmezken, Tarsus Ticaret Odası istimbob ve mavna muamelelerinden dolayı tüccarların herhangi bir şikâyeti olmadığını belirtti.⁶⁶ Mersin Ticaret Odası ise üyelerinden sadece iki kişinin şikâyetçi olduğunu bildirdi. Bunlardan biri soruşturmayı yürütenlerin zaten tanıdığı Karnik İspençyan iken diğeri ifadelerde hiç adı geçmemiş Camulyan isimli bir tüccardı. Mersin Ticaret Odası'ndan gelen bu bilgi üzerine, komiserlik memurları Camulyan Efendi'nin ifadesini almak istedilerse de merkumun Haziran 1905'te Mersin'den ayrılıp memleketine gittiğini tespit ettiklerinde bundan vazgeçtiler.⁶⁷ Böylece Vasil Çömlekçioğlu'ndan sonra bir önemli tanık daha dinlenememiş oldu.

Demiryolu komiserliği, soruşturmanın istimbob ve mavna şirketi ile ilgili kısmını tamamladığında durum Mösyö Viterbo için hiç fena gözüküyordu. Zira Mersin ve çevre kentlerdeki tüccar ve komisyoncuların büyük bir çoğunluğu ondan şikâyetçi olmamıştı. Bunun muhtemelen en önemli sebebi, kurduğu şirketin limandaki nakliyatçılar arasındaki rekabeti arttırıp taşımacılık ücretlerinde hatırı sayılır bir düşüşe neden olmasıydı. Tüccar Andon Kunduri'nin ifadesi, fiyatlarda yaşanan gerilemenin Mersin limanında iş yapan insanlar arasında ciddi bir memnuniyet yarattığına işaret etmektedir. Ayrıca yine aynı ifadeden anlaşıldığı kadarıyla, Mösyö Viterbo'nun şirketiyle çalışmayı kabul etmeyenlere istasyon ve iskelede zorluklar çıkarıldığı iddiası doğruysa bile, bu baskı yöntemi tüm tüccar ve komisyonculara karşı uygulanmıyordu. Güçlü siyasi ve ticari bağlantıları olan kişilerden büyük olasılıkla uzak duruluyordu. Baskıya uğrayanların ise Mösyö Viterbo'dan şikâyetçi oldukları takdirde kendilerine sadece Mersin limanında değil demiryolu nakliyatında da zorluklar çıkarılacağından korkmuş ve bu yüzden sessiz kalmayı tercih etmiş olması muhtemeldir.

Dilekçe sahiplerinin dile getirdiği iddiaları destekleyen az sayıdaki tüccar ve komisyoncuya gelince, bunlardan Averikyadis hiç kimseye açıktan bir suçlama yöneltmiyordu. Karnik İspençyan'ın elinde Mersin istasyon müdürünün Mösyö Viterbo'nun istimbob ve mavna şirketi için çalıştığına dair somut bir delil yoktu. Vasil Çömlekçioğlu ve Camulyan Efendi ise ifade dahi vermemişti. Çömlekçioğlu'nun, demiryolu şirketinin üst düzey yöneticileri ile arasını bozmamak için Mersin'e gelmemiş olması kuvvetli bir ihtimaldir. Bununla birlikte demiryolu komiserliğinin bu iki tanığın ifadesini almak için fazla çaba sarf etmediğini de vurgulamak gerekir. Örneğin, Camulyan Efendi'nin Mersin'e gönderilmesi için

⁶⁵ Bahsi geçen üç ticaret odası da Çukurova bölgesinin ekonomik gelişmesine paralel olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde faaliyete geçti. Mersin Ticaret Odası 1886 ve Adana Ticaret Odası 1894 yılında kuruldu. Bkz. Develi, *Dünden Bugüne Mersin*, s. 167; Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton*, s. 132.

⁶⁶ Tarsus Ticaret Odası'nın cevap yazısında ayrıca, demiryolu şirketinin faaliyetleri ilgili iki talep bulunuyordu. Bunlar ihtiyari tren seferlerinin düzenlenmesi ve yük vagonlarının sayısının arttırılmasıydı. Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 23 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

⁶⁷ A.g.k.

memleketindeki hükümet yetkilileri ile irtibata geçilmemişti. Aynı şekilde, Çömlekçioğlu'nun bulunup ifadesinin alınabilmesi için Adana vilayeti sınırları içinde bulunan Ayas'a bir yazı gönderilmemişti. Bu adımların atılmamış olmasının muhtemel bir nedeni, Mösyö Viterbo'nun uzun yıllardır devam eden demiryolu şirketi genel müdürlüğü sayesinde bazı komiserlik memurlarıyla yakın ilişkiler kurmuş olması ve bu sayede kendisine bir nebze de olsa koruma sağlamış olmasıdır.

Mösyö Viterbo'nun demiryolu komiserliğindeki bazı memurlar tarafından korunuyor olabileceğini düşündüren tek neden, Camulyan ve Çömlekçioğlu ile ilgili yaşanan olaylar değildir. Yukarıda tartışıldığı üzere, Abdullah Mağribi ve arkadaşları Viterbo hakkındaki şikâyetlerini Haziran 1905'te direk olarak Sadarete ve iki bakanlığa iletmişlerdi. Soruşturma sırasında Mağribi'ye neden böyle bir adım atmadan önce demiryolu komiserliğine müracaat etmedikleri soruldu. O da cevabında, *"böyle işlerin buraca görüleceğini ve bu işlere şimendifer komiserinin karıştığını bilmiyoruz idik"*⁶⁸ ifadesini kullandı. Oysa Mersin-Adana Demiryolu Şirketi'ne ait iskelede iş yapan Mağribi'nin, ortaklarının ya da bunların çalışanlarının demiryolu ile ilgili tüm muamelelerin komiserlik tarafından takip edildiğini bilmemesi düşük bir ihtimaldir. Dilekçe sahiplerinin ilk anda komiserliğe müracaat etmemiş olmasının daha muhtemel sebebi, buradaki bazı memurlar ile Mösyö Viterbo arasında güçlü bir ilişki olduğundan şüphelenmeleri ya da haberdar olmalarıdır. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki imzacılar için böyle bir durum gerçekten söz konusuysa bile hiçbir soruşturma sürecinde demiryolu komiserliğini hedef alan bir eleştiri veya suçlamada bulunmadı. Zira bunu yapmaları demiryolu istasyonu ve iskelesindeki bir önemli aktörü daha karşılıklarına almak anlamına gelecek ve buralarda iş yapmaları iyice zorlaşacaktı.

Sonuç olarak, Mösyö Viterbo'nun istibot ve mavna şirketi ile ilgili sorgulama ve yazışmalar tamamlandığında dilekçe sahipleri ve İспенçyan Efendi, Adana'dan gönderilmiş bir mektup haricinde iddialarını destekleyecek güçlü bir kanıt sunamamıştı. Mektubu yazan Vasil Çömlekçioğlu da ortada yoktu. Demiryolu komiserliği tüm bunlara dayanarak limanda iş yapan tüccar ve komisyoncuların Viterbo'nun şirketi ile çalışmaya zorlandığına yönelik iddianın ispatlanamadığına karar verdi.⁶⁹

Mösyö Viterbo Hakkındaki Diğer Şikâyetler ve Bunların Karara Bağlanması

Abdullah Mağribi ve arkadaşlarının dilekçelerinde dile getirdiği diğer şikâyetler, demiryolu şirketi genel müdürünün bakkalık, komisyonculuk ve inşaatçılık işlerine el atıp bunları tekeli altına almasıydı. Komiserlik dairesinde ifadeleri alınırken bu şikâyetleri kendilerine hatırlatıldığında, kaptanlar Ahmed

⁶⁸ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 2 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

⁶⁹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 2 (17 Ağustos 1321-30 Ağustos 1905).

Cevat ve Hacı Abdülkadir Cevdet dışındaki tüm imzacılar Mösyö Viterbo'nun Mersin istasyonunda açtığı bir bakkaliye mağazasından bahsetti. Söz konusu mağaza hakkında en detaylı konuşan ise Antepli Ali oldu: *"Ben ewelce bakkallık ediyordum. Müşterilerimin çoğu Mösyö Viterbo'nun istasyonda açtığı dükkândan abz ve i'taya başladıklarından alışverişim azaldı. Ben de dükkânımı kapamağa mecbur oldum."*⁷⁰ Antepli Ali'nin bu sözlerinden hareket ederek iki hususun altını çizmek gerekmektedir. Bir, istasyondaki mağaza yüzünden müşterilerini kaybedip zor duruma düştüğünü iddia eden tek esnaf o değildir. Aşağıda gösterileceği üzere, benzer şikâyetleri ondan kısa bir süre önce, Mayıs 1905'te, kentteki diğer bazı bakkallar da dile getirdiler. İki, Antepli Ali ve diğer imzacıların belirttiğinin aksine, mağaza Mösyö Viterbo'ya değil Mersin-Adana Demiryolu Şirketi'ne aitti. Şirketin memur ve müstahdemlerine ihtiyaç duydukları bakkaliye ürünlerini uygun fiyatlarla temin etmek amacıyla kurulmuştu.⁷¹ Antepli Ali ve arkadaşları da büyük olasılıkla mağazanın demiryolu şirketine ait olduğunu bilmekteydi. Yapmaya çalıştıkları burası ile ilgili hem kendileri hem de bakkal esnafı tarafından dile getirilen şikâyetlerin baş sorumlusu olarak şirketin genel müdürü Mösyö Viterbo'yu işaret etmekte.

Peki, bakkal esnafının Mayıs 1905'te dile getirdikleri şikâyetler nelerdi? Söz konusu şikâyetler on bir bakkal tarafından imzalanan bir dilekçe ile Mersin mutasarrıflığına iletilmişti.⁷² Dilekçede, istasyondaki mağazadan son zamanlarda sadece demiryolu çalışanlarına değil tüm ahaliye satış yapıldığı iddia ediliyordu. Bu kanunsuz uygulama kentteki bakkal esnafını zor duruma sokmuştu. Zira demiryolu şirketi bahsi geçen mağaza için kira ödemiyordu. Buradaki alım-satım işleri şirketin mevcut memurları tarafından yapıldığından işe yeni personel alınmasına da gerek yoktu. Buna karşın, sıradan bir bakkal esnafının yıllık kira ve çalışan masrafı yaklaşık 150 lirayı buluyordu. Mevcut koşullarda bu esnafın demiryolu şirketi ile rekabet edebilmesi mümkün değildi. Dilekçe sahipleri, hükümetten söz konusu adaletsizliğe derhal müdahale etmesini istiyordu. Aksi takdirde, şirketin mağazası kısa süre içerisinde kentte tekel haline gelecekti.⁷³ Mersin mutasarrıflığı, bu dilekçeyi hemen Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği'ne iletti, komiserlik de demiryolu şirketine bir yazı göndererek bakkalların dile getirdiği şikâyetlerin cevaplanmasını istedi.

Demiryolu şirketinden 18 Mayıs 1905'te genel müdür Viterbo imzasıyla gelen cevapta, istasyondaki mağazanın şirket çalışanlarına yardım amacıyla kurulduğu ve buradan halka satış yapılmasının kesinlikle yasak olduğu ifade ediliyordu. Bunların herkes tarafından bilinmesi için mağazanın duvarlarına, şirket

⁷⁰ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 5 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

⁷¹ BOA, T.DMİ 1036/77, lef: 1 (5 Mayıs 1321-18 Mayıs 1905).

⁷² 11 Mayıs tarihli dilekçeye imza atan on bir esnafın isimleri şöyledir: Kosti Palios, Nasri Dakmak, Yusuf Dakmak, Mahmud El-Saman, Çorbacıoğlu, Feloti Diratani, Sava Koncoğlu, Dimitri Kozopulos, Nikola Gedikoğlu, Papadopoulos ve Yorgi Kostavla. Bkz. BOA, T.DMİ 1036/77, lef: 2 (28 Nisan 1321-11 Mayıs 1905).

⁷³ A.g.k.

çalışanı olmayan kişilerin içeriye girip alışveriş yapamayacağını belirten tabelalar asılmıştı. Genel müdürün iddiasına göre, yasağa uyulmaması gibi bir durum söz konusu değildi. Zaten komiserlik memurları mağazanın satış defterlerini kontrol ederlerse tüm alışverişin şirket memur ve müstahdemleri tarafından yapıldığını görecektirdi. Mösyö Viterbo bu savunmayı yaparken, bazı çalışanların satın aldıkları ürünleri akraba ve yakınlarına veriyor olabileceğini de kabul ediyordu. Lakin böyle bir durum söz konusuysa bile genel müdüre göre, bunda şirketin kesinlikle dahli yoktu.⁷⁴ Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği, genel müdürün cevap yazısını bakkalların şikâyet dilekçesi ile birlikte Demiryolları İdaresi'ne, idare de Ticaret ve Nafia Nezareti aracılığıyla Adana valiliğine iletti ve konu hakkında ne yapılması gerektiğini sordu.⁷⁵

Şikâyetçi bakkallar, bürokrasi içerisindeki uzun yazışma trafiğinden haberdar olup 1905 yılı yazında Adana valiliğine hitaben bir dilekçe kaleme aldılar. Talepleri, Rüsumat Müdüriyeti'nin kayıtlarına bakılarak istasyondaki mağazaya bir sene boyunca ne kadar mal getirdiğinin tespit edilmesiydi. Zira iddialarına göre, mağazaya o kadar çok mal indiriliyordu ki bunların sadece demiryolu şirketi çalışanları tarafından satın alınıyor olması mümkün değildi. Adana valiliği, bu iddianın doğruluğunu soruşturması için dilekçeyi Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği'ne iletti. Komiserlik de dilekçedeki talebe uygun olarak konu hakkında Rüsumat Müdüriyeti'nin bilgisine başvurdu. Müdüriyetten gelen cevap yazısında mezkûr mağazaya bir sene boyunca getirilen eşyanın toplam kıymetinin 50.310 kuruş olduğu belirtiliyordu.⁷⁶ Ancak komiserlik memurları söz konusu meblağa bakarak dilekçe sahiplerinin iddiasının doğru olup olmadığına karar veremediler. Bunun üzerine mağazanın satış defterlerini incelemeye aldılar. Defter kayıtlarında görünen her şeyin kurallara uygun olduğu, yani mekândaki tüm alışverişin demiryolu şirketi çalışanları tarafından yapıldığıydı. Dilekçe sahipleri bu kayıtların doğru olmadığını ispatlayacak belge ya da şahitler gösteremeyince demiryolu komiserliği mağaza hakkında dile getirilen şikâyetlerinin doğru olmadığına karar verdi.⁷⁷

Mösyö Viterbo'nun el attığı diğer işlerle ilgili şikâyetlere gelince, Haziran 1905'te başkente yollanan dilekçeye imza atan hiç kimse sorguları sırasında merkumun komisyonculuk faaliyetlerinden bahsetmedi. Müteahhitlik işlerine ise sadece Abdullah Mağribi, İlyas veled Naum ve Antepli Mahmud değindiler. Konu ile ilgili en detaylı açıklamayı yapan Mağribi, rakibinin Adana ve Tarsus'ta kaldırım ve Mersin'de rıhtım inşaatı yaptığını belirtti.⁷⁸ Bu üç imzacı ifadelerinde ayrıca,

⁷⁴ BOA, T.DMİ 1036/77, lef: 1 (5 Mayıs 1321-18 Mayıs 1905).

⁷⁵ BOA, T.DMİ 1036/77, lef: 3 ve 4 (5 Mayıs 1321-18 Mayıs 1905).

⁷⁶ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 25 ve 26 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

⁷⁷ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 2 (17 Ağustos 1321-30 Ağustos 1905).

⁷⁸ Kaptanlar Ahmed Cevat ve Hacı Abdülkadir Cevdet'in sessizliğinin nedeni soru memurlarının onlara Mösyö Viterbo'nun müteahhitlik, bakkallık ve komisyonculuk işleri hakkında soru sormamasıdır. Yukarıda bahsi geçen üç imzacıya ve Antepli Ali'ye ise böyle bir soruldu. Antepli

dilekçede değinilmeyen bir iddiayı da gündeme getirdiler. Söylediklerine göre, Mösyö Viterbo tüccarların trenle Mersin'e getirdikleri malları mağaza ve depolara kendi arabalarıyla naklediyor, arabacı esnafına iş bırakmıyordu.⁷⁹ Demiryolu komiserliği bu iddiayı soruşturduğunda, arabacılık işini yapanın Mösyö Viterbo değil Mersin-Adana Demiryolu Şirketi olduğunu tespit etti ve şirketin böyle bir faaliyette bulunmasının önünde yasal engel olmadığını altını çizdi. Zira sahip olduğu işletme nizamnamesi, şirkete tren istasyonu ile tüccarların ikametgâh ve işyerleri arasında nakliyat işi yapma yetkisi veriyordu. Bununla birlikte, kentteki arabacılar da işsiz güçsüz kalmış değildi. Komiserliğin elindeki kayıtlara göre, yukarıda bahsi geçen mekanlar arasındaki nakliyat işlerinin önemli bir kısmı hala onlar tarafından gerçekleştiriliyordu.⁸⁰

Komiserliğin bulguları, Mersin-Adana Demiryolu Şirketi'nin arabayla nakliyat işinde tekel kurmadığını gösteriyordu. Bununla birlikte, şirket yöneticilerinin tren istasyonlarından iş almak isteyen arabacılara zorluklar çıkardığı yönünde iddialar zaman zaman gündeme geliyordu. Örneğin, tüccar Garabet Bedikyan 1900 yılı yazında Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir dilekçede, Adana istasyonuna gelen ticari eşyalarını kendi tedarik ettiği arabalarla nakletmesine demiryolu şirketi müdürünün müsaade etmediğini yazmıştı.⁸¹ Şirket yöneticilerinin, benzer uygulamalara sonraki yıllarda da başvurmuş olması muhtemeldir. Ancak durum böyleyse bile 1905'teki soruşturma sırasında bunlardan ne dilekçe sahipleri ne de komiserlik memurları bahsetti. Bu sayede, Mösyö Viterbo arabacılık meselesi ile ilgili olarak herhangi bir sıkıntı yaşamadı. Müteahhitlik meselesine gelince, kaldırım ve rıhtım inşaatlarının demiryolu muamelesi ile bir ilgisi olmadığından, komiserlik memurları bu konu hakkında mütalaa beyan edemeyeceklerini belirttiler ve soruşturmayı tamamladılar.⁸²

Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği soruşturmanın sonuçlarını Ağustos 1905'te, Demiryolları İdaresi aracılığıyla, Ticaret ve Nafia Nezaretine ilettiler. Demiryolları İdaresinin bakanlığa yolladığı yazıda, şikâyete konu olan meseleler hakkında Adana vilayetinin de malumat vermesinin faydalı olabileceği not düşülmüştü.⁸³ Ticaret ve Nafia Nezareti bu öneriyi olumlu yaklaşıp hemen Adana

Ali cevabında sadece kendi hayatını direk olarak etkileyen istasyondaki bakkaliye mağazasından bahsetti. Bkz. BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 5 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905). Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre, Adana'daki cadde ve sokaklara kaldırım döşenmesi işi Mösyö Viterbo'ya 1899 yılında ihale edilmişti. Bkz. BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 2238/67 (12 Ağustos 1315-24 Ağustos 1899).

⁷⁹ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak: 3, 6 ve 8 (7 Temmuz 1321-20 Temmuz 1905).

⁸⁰ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak:26 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905). İşletme nizamnamesi, demiryolu şirketi haricindeki aktörlerin de tren istasyonu ile tüccarların ikametgâh ve işyerleri arasında arabacılık yapabileceğini belirtiyordu.

⁸¹ A.g.k.; BOA, DH. MKT 2376/41 (6 Temmuz 1316- 19 Temmuz 1900).

⁸² BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 1 varak:26 (14 Ağustos 1321-27 Ağustos 1905).

⁸³ BOA, T.DMİ 1036/26, lef: 2 ve 4 (17 Ağustos 1321-30 Ağustos 1905 ve 4 Eylül 1321-17 Eylül 1905)

valiliğinden bilgi istedi. Adana'dan beklenen cevap yazısı bakanlığa Eylül 1905'te ulaştı. Söz konusu yazıdan, valiliğin Mösyö Viterbo ile ilgili şikâyetler hakkında Mersin-Adana Demiryolu Komiserliği'nden ayrı olarak bir soruşturma yürütmediği anlaşılmaktadır. Zira Vali Hasan Bahri Paşa'nın imzasını taşıyan metinde, komiserliğin soruşturma dosyasına atıfta bulunularak, demiryolu şirketinin müdür ve memurlarının kurallara aykırı herhangi bir harekette bulunmadığı ifade ediliyordu.⁸⁴ Valiliğin bu yazısıyla birlikte üç aydan fazla süren soruşturma süreci son bulurken; Mösyö Viterbo, Mösyö Dandolo ve Mersin-Adana Demiryolu Şirketi haklarındaki suçlamalardan kurtuldular.

Sonuç

Richard Viterbo, tüccar ve komisyoncuların büyük bir çoğunluğunun kendinden yana tavır alması ve demiryolu komiserliğinin bazı önemli şahitlerin peşine düşmemesi sayesinde soruşturma sürecini, ifade vermeye dahi çağrılmadan, atlattı. Ancak yine de hasımlarına karşı mutlak bir zafer kazanmış sayılmazdı. 1905 yılında Mersin'deki farklı toplumsal sınıflardan aktörler arasında ona ve demiryolu şirketine karşı ciddi bir hoşnutsuzluk vardı. Limandaki nakliyatçılar tarafından kaleme alınan dilekçe, bu aktörlerin birbirlerinin sıkıntılarından haberdar olduğunu ve gerektiğinde birlikte mücadele edebileceklerini gösteriyordu. Yatıştırıcı herhangi bir adım atılmazsa hoşnutsuzluğun artıp hükümet yöneticilerine de yönelmesi mümkündü. Demiryolu komiserliği, böyle bir gelişmenin önünü almak için büyük olasılıkla boş durmadı ve Mösyö Viterbo'yu yeni şikâyetlere meydan vermemesi konusunda sözlü olarak uyardı. Ayrıca, soruşturmanın tamamlanmasının üzerinden bir yıl geçmeden Viterbo'nun Mersin'deki hayatını derinden etkileyecek iki olay yaşadı. Bunlardan ilki Mayıs 1906'da Mersin-Adana Demiryolu Şirketi'nin üst düzey memurlarından Mösyö Girlans'ın Noycha isimli kızının kaçırılmasıydı. Olayı takip eden ilk günlerde Noycha'nın bir gemi ile Kıbrıs'a götürüldüğünden şüphelenilse de kız Haziran ayının sonlarında Richard Viterbo'nun Mersin'deki evinde bulundu. Kent halkının, yerel yöneticilerin ve Amerikan konsolosluk görevlilerinin sert tepkisine neden olan bu gelişmenin akabinde Viterbo konsolosluk ajanlığı görevinden alındı.⁸⁵ Yukarıda tartışıldığı üzere, 1905'te onun hakkında ortaya atılan iddialardan biri bu

⁸⁴ BOA, T.DMİ 1036/77, lef: 5 (13 Eylül 1321-26 Eylül 1905).

⁸⁵ BOA, BEO 2680/214451, lef: 1(15 Haziran 1322- 28 Haziran 1906); BOA, BEO 2685/214835, lef: 2 (31 Mayıs 1322- 13 Haziran 1906). Adana valisinin Dâhiliye Nezaretine bildirdiğine göre, Amerika'nın İskenderun konsolosu 24 Haziran günü Mersin'e gelerek Mösyö Viterbo'nun evinde bizzat arama yapmıştı. Evdeki bir dolabın içinde bulunan Noycha, daha sonra kentteki Avusturya konsoloshanesine teslim edilmişti. BOA, DH.TMK.M 225/44 (12 Haziran 1321-25 Haziran 1905). Osmanlı ceza yasası insan kaçırma suçları için, kaçırılan kişinin yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak, hapis ya da kürek cezası öngörüyordu. Ancak bu çalışma için başvurulacak kaynaklar Mösyö Viterbo'nun mahkemeye çıkarılıp çıkarılmadığı, çıkarıldıysa ne kadar ceza aldığı konusunda bilgi vermemektedir. Bkz. John A. Strachey Bucknill ve Haig Apisoghom S. Utidjian, *The Imperial Ottoman Penal Code: A Translation from the Turkish Text*, London, 1913, s. 159-160.

pozisyonunu kullanarak istimbob ve mavna şirketine müşteriler bulmasıydı. Söz konusu iddia doğrusa bile, Noycha'nın kaçırılması olayıyla birlikte, Mösyö Viterbo'nun elinde artık böyle bir imkân kalmamıştı. Dahası, soruşturma sürecinde kendisine destek olan Mösyö Grlans ile ilişkisi bozulmuştu.

Richard Viterbo'nun yaşadığı ikinci önemli olay, 1906'da Mersin-Adana Demiryolu Şirketi'nin Alman sermayedarlar tarafından satın alınmasıydı. Hattın el değiştirmesinden kısa bir süre sonra şirketin yeni sahipleri genel müdür olarak Dr. H. Belart'ı atadılar.⁸⁶ Mösyö Viterbo uzun yıllardır oturduğu koltuğu kaybederken, tüccar ve komisyoncuların onun istimbob ve mavnaları ile çalışmadıkları takdirde demiryolu nakliyatında kendilerine zorluklar çıkarılacağından endişelenmelerine artık gerek kalmamıştı. Şirketten uzaklaştırıldığı bu yeni dönemde, sabık genel müdürün demiryolu komiserliğiyle yakın ilişkiler kurması da pek kolay değildi. Dolayısıyla hem Hayfavi-Mağribi-Dupalier ortaklığındaki şirket hem de Antepli Ali gibi küçük esnaflar, yaklaşık iki yıldır limandaki dengeleri kendi lehine değiştirmeye çalışan güçlü rakipleriyle daha rahat rekabet edebileceklerdi.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

2232/174897; 2434/182496; 2608/195585; 2680/214451; 2685/214835

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

1211/17; 2238/67; 2376/41

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M)

201/27; 225/44

Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meâdin Nezaretleri Demiryolları İdaresi (T.DMİ)

1036/26; 1036/77

Yayınlanmış Devlet Belgeleri

a. Osmanlı İmparatorluğu

Adana Vilayet Salnamesi, sene: 1308 (1890-1891) ve 1318 (1900-1901)

b. Britanya İmparatorluğu

British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey, Report for the Year 1887 on the Trade of the Vilayet of Adana (Aleppo).

British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1904 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana.

⁸⁶ Meyers Reisebücher, *Palästina und Syrien*, Leipzig 1907, s. V (Eklemeler ve Düzeltmeler Bölümü).

British Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Constantinople.

British Parliamentary Papers, Report by Major Law on Railways in Asiatic Turkey (May 1896)

İkincil Kaynaklar

Aytar, İbrahim Halil, *İskeleden Modern Liman İnşasına Mersin Limanı*, Mersin 2016.

Balta, Evangelia, "The Greek Orthodox Community of Mersina (mid-19th century-1921)", *Kolokyum: 19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, (ed. Tülin Selvi Ünlü), Mersin 2002, s. 39-43.

Bucknill, John A. Strachey ve Haig Apisoghom S. Utidjian, *The Imperial Ottoman Penal Code: A Translation from the Turkish Text*, London, 1913.

Baskıcı, Murat, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no.58, (2003), s. 29-53.

Beckert, Sven, *Empire of Cotton: A Global History*, New York 2014.

Bozkurt, İbrahim, *Salnamelerde Mersin*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2001.

Çelik, Birten, "Sweatshops in the Silk Industry of the Bursa Region and the Workers' Strikes in 1910", *Turkish Historical Review*, 4/1, (2013), s. 26-56.

Develi, H. Şinasi, *Düünden Bugüne Mersin, 1836-1990*, Mersin 2001.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

Farnie, Douglas, "Cotton, 1780-1914", *The Cambridge History of Western Textiles, Cilt 2*, (ed. David Jenkins), Cambridge 2003, s. 721-760.

Geyikdağı, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye, 1854-1914*, İstanbul 2008.

Güran, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914*, Ankara 2011.

Hadar, Gila, "Jewish Tobacco Workers in Salonika: Gender and Family in the Context of Social and Ethnic Strife", *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, (ed. Amila Buturović ve İrvın Cemil Schick), New York 2007, s. 127-152.

Hanssen, Jens, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005.

Kazak Mehmet ve Aylin Doğan, *Osmanlı Deniz Ticaretinin Yükselen Değeri Mersin (1812-1922)*, (ed. Mehmet Kazak), Mersin 2013.

Kurmuş, Orhan, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (ed. Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge 1987, s. 160-169.

Nacar, Can, "Labor Activism and the State in the Ottoman Tobacco Industry," *International Journal of Middle East Studies*, 46/3, (2014), s. 533-551.

Quataert Donald, "Machine Breaking and Changing Carpet Industry of Western Anatolia," *Journal of Social History*, 19/3, (1986), s. 473-489.

Quataert, Donald, "Liman İşçileri, Loncaları ve Dersaadet Rıhtım Şirketi", *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, (çev. Sabri Tekay), Ankara 1987, s. 86-102.

_____, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri, 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, Cilt 2, (ed. Halil İnalcık ve

- Donald Quataert; çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper), İstanbul 2004, s. 885-1051.
- _____, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarih, 1876-1908*, İstanbul 2008.
- Quataert, Donald ve David Gutman, "Coal Mines, the Palace, and the Struggles over Power, Capital, and Justice in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 44/2, (2014), s. 215-235.
- Reisebücher, Meyers, *Palästina und Syrien*, Leipzig 1907.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, İstanbul 1317 [1901].
- The United States Consular Regulations: A Practical Guide for Consular Officers and also for Merchants, Shipowners and Masters of American Vessels in All Their Consular Transactions*, Washington 1868.
- Toksöz, Meltem, "An Eastern Mediterranean Port-Town in the Nineteenth Century", *Kolokyum: 19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, (ed. Tülin Selvi Ünlü), Mersin 2002, s. 15-20.
- _____, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Leiden 2010.
- Yaktı, Özlem, "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.54, (2013), s. 273-296.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul 2013.

ZİŞTOVİ VE YAŞ GÖRÜŞMELERİ ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN OSMANLI DİPLOMASİSİNİ OKUMAK

Deniz Kılıç*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu 1793 yılında Londra’da açtığı ilk daimi elçilikle modern diplomatik sisteme dâhil olmuştur. Osmanlıların bu kararı almasında on sekizinci yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmeler de etkili olmuştur. Karlofça Antlaşması’nın (1699) imzalanması ile başlayan modern diplomasiye geçiş süreci yüzyılın son on yılında yapılan Zıştovi (1791) ve Yaş (1792) antlaşmalarıyla tamamlanmıştır.

Zıştovi ve Yaş müzakereleri boyunca Osmanlı diplomatlarının ortaya çıkan krizlerin çözümündeki başarıları ve krizler esnasında sergiledikleri tavır dönemin kaynaklarından takip edilmiştir. Bu çalışma ile Osmanlı İmparatorluğu’nun Osmanlı- Rusya ve Avusturya Savaşı (1787-1792) esnasında ve barış görüşmeleri sürecinde modern diplomasi araçlarını profesyonelce kullandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak her iki müzakere sürecinin Osmanlı İmparatorluğu’nun modern diplomasiye geçişinde son adım olduğu anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Zıştovi Görüşmeleri, Yaş Görüşmeleri, Osmanlı diplomasisi, Osmanlı İmparatorluğu, modern diplomasi

Reading Ottoman Diplomacy over the Examples of Sistovo and Jassy Negotiations

Abstract

The Ottoman Empire was included in the modern diplomatic system with the first permanent embassy opened in London in 1793. The developments took place during the eighteenth century were also effective in this decision of the Ottomans. The transition process to modern diplomacy, which started with the signing of the Karlowitz Treaty (1699), was completed with Sistovo (1791) and Jassy (1792) treaties in the last decade of the century.

The success of the Ottoman diplomats against the crisis that arises during the Sistovo and Jassy negotiations and their attitude during this period was followed from the contemporary sources. By this study, it was tried to show that the Ottoman Empire professionally used the diplomatic tools during the

* Arş. Gör., *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 61800, Ortahisar – Trabzon / Türkiye, denizkili@ktu.edu.tr

Ottoman-Russian and Austrian War (1787-1792) and during the peace negotiations. As a result, both negotiations have been described as the last step in the modern diplomatic transition of the Ottoman Empire.

Keywords: Sistovo Negotiations, Jassy Negotiations, Ottoman diplomacy, Ottoman Empire, modern diplomacy

Giriş

Devletler eski çağlardan itibaren diğer hükümetlerle ilişki kurabilmek amacıyla birbirlerine temsilciler yollamışlardır. Ancak diplomasi kavramının ortaya çıkışı nispeten geç olmuştur. Diplomasi (Diplomacy) sözcüğü ilk kez 1796 yılında İngiliz devlet adamı Edmund Burke tarafından kullanılmıştır.¹ Kavram olarak geç bir tarihte ortaya çıkmasına rağmen diplomatik ilişkiler en az devletlerin tarihi kadar eskidir. Topluluk halinde yaşama aşamasına geçilmesiyle, komşu topluluklar ile ilişki içerisine girme ihtiyacı doğmuştur. Bu ilişkinin sağlanabilmesi amacıyla bir kişi aracı olarak diğer topluluğa gönderilmiş ve karşı taraftan aynı amaçla gönderilen aracı kabul edilmiştir.

Siyasi anlamda devletleşmenin tamamlanmasından sonra da aynı gelenek takip edilmiştir. Kısa süreli görevlendirilme olarak planlanan elçi teatisi on beşinci yüzyıla kadar uluslararası ilişkilerin temelini oluşturmuştur. On beşinci yüzyıla geldiğinde ise devletlerarası ilişkilerin formu değişmiş ve günümüzde modern diplomasi olarak isimlendirilen ve süreklilik arz eden bir şekle dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğunun modern diplomasi sistemine dahlinin anlaşılabilmesi için söz konusu sistemin Avrupa'da ortaya çıkışına değinmek gerekmektedir.

On beşinci yüzyılda askeri alanlarda güçsüz olan İtalyan şehir devletleri, bu zaaflarının üstesinden gelebilmek adına devletlerarası ilişkiler sistemini kullanmışlardır. Düşmanlarını kontrol altında tutmak ya da ortak düşmana karşı ittifak oluşturmak amacıyla ihtiyaç duydukları ülkelerde daimi elçilikler kurmuşlardır. Daimi elçiler, buldukları devletlerin faaliyetlerini hükümetlerine bildirmiş ve gerekli durumlarda hemen müdahale ederek devletlerinin çıkarlarını korumuşlardır. Örneğin, Venedik ve Ceneviz, İstanbul'un fethinden sonra da şehirdeki elçiliklerinin varlığını sürdürmeyi başarmış ve bunların aracılığıyla Osmanlı'dan ilk imtiyazları alan ülkeler olmuştur.² Fetih'ten sonra yine bir İtalyan şehir devleti olan Floransa da Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini geliştirerek önemli imtiyazlar almıştır.³ İtalyan şehir devletlerinin daimi elçilik politikası diğer ülkeleri etkilemiş ve onlar da Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimi temsilcilikler açmışlardır. Daimi elçiliklerin kurulmasının yanı sıra devletlerarası düzene etki eden

¹ Hadiye Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995, s. 13.

² Maria Pia Pedani, *Venezia porta D'Oriente*, Bologna: il Mulino, 2010, s. 80.

³ Mikail Acıpinar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Ankara: TTK, 2016, s. 32.

bir başka olay ise Vestfalya (Westphalia) barış görüşmeleri (1648) olmuştur. 1618 yılında başlayan Otuz Yıl Savaşlarını sona erdiren bu görüşmeler diplomasi sistemine konferanslar yoluyla büyük savaşlardan korunma prensibini kazandırmıştır. Ayrıca müzakereler Habsburg monarşisine ağır kayıplar verdiren Borboun Fransa'sının diplomasi arenasındaki üstünlüğünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁴ Vestfalya'dan en kârlı çıkan Fransa, elde ettiği kazanımları görüşmeler esnasındaki başarılı temsili sayesinde elde etmiştir. Nitekim görüşmelerin sonucunda ortaya çıkan uluslararası ilişkiler alanındaki Fransız yükselişi yirminci yüzyıla kadar sürmüş ve Fransızca diplomasi dili olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti ve Diplomasi

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern diplomasi sistemine katılması çok daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. 1793 yılında Yusuf Ağâh Efendi'nin Britanya nezdinde ilk daimi Osmanlı elçisi olarak Londra'ya gönderilmesi, yaklaşık yüz yıl süren bir geçiş evresinin sonucudur. Bu bağlamda, Osmanlı diplomasi tarihi üç döneme ayrılabilir. Birinci periyod devletin kuruluşundan 1699 Karlofça Antlaşmasının imzalanmasına kadar süren ve tek taraflı ad-hoc olarak isimlendirilen dönemdir. Ardından bu tarihten 1793 yılında ilk daimi elçiliğin kuruluşuna kadar olan geçiş dönemini ifade eden ikinci periyod gelmektedir. On sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan son dönem ise Osmanlı İmparatorluğu'nun modern diplomasi araçlarını benimseyerek bu sistemin bir parçası olduğu üçüncü periyoddur.⁵

Ad Hoc Dönem

Ad Hoc terimi basit olarak “tek-taraflı” veya “bir kerelik” anlamlarını karşılamaktadır. Kuruluşundan ilk daimi temsilciliğinin açıldığı 1793 yılına değin Osmanlı İmparatorluğu bu diplomatik faaliyetlerini bu yöntemle yürütmüştür. Diğer devletlerin Osmanlı topraklarında tek taraflı elçilik kurabilmeleri İstanbul'un fethi ile başlayan dönemde mümkün olabilmıştır. Bu açıdan imparatorluğun modern diplomasi sistemine “tek taraflı” katılımı bu tarihle başlatılabilir. Fethin

⁴ Otuz Yıl Savaşları devam ederken Fransa başbakanı Cardinal Richelieu Katolik olmalarına rağmen *raison d'état* politikasını takip ederek Protestan prensleri desteklemiştir. Bu politika sayesinde Habsburg gücü Avrupa'da kırılarak Fransız politikası ön plana çıkmıştır. Henry Kissenger, *Diplomacy*, (New York, Simon & Schuster, 1994), s. 58-59.

⁵ Hurewitz, Osmanlı Diplomasi tarihini dört bölümde incelemiştir. Buna göre ilk bölümü (1453-1699 tarih aralığını kastederek) ad-hoc olarak isimlendirmiştir. İkinci bölüm 1699-1793 yılları arasındaki müzakereler dönemidir. 1793 - 1821 arasında “karşılıklı diplomasi” olarak kabul etmiş ve dördüncü bölüm olan uyum (integration) dönemini 1821'den başlatmıştır. J. C. Hurewitz, “The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversation from Unilateralism to Reciprocity in the nineteenth century”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XXV, no.99, (Temmuz, 1961), s. 460-461.

ardından İstanbul'da ilk daimi elçilik 1454 yılında Venedik tarafından açılmıştır. Venedik'i 1535'te Fransa, 1583'te Britanya ve 1612'de Hollanda takip etmiştir. Rusya, İsveç ve Polonya gibi devletler ise Bab-ı Âli nezdindeki elçiliklerini açmak için on sekizinci yüzyılı beklemişlerdir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da temsilcilik açması ise ancak on sekizinci yüzyılın sonunda gerçekleşebilmiştir. Söz konusu gecikmenin sebeplerinden biri imparatorluğun bir İslam devleti olarak kendini gayr-i Müslim devletlerden üstün sayması olarak kabul edilebilir. Bu durumun anlaşılabilmesi için İslam'ın devletlerarası ilişkilere bakışına dikkat çekmek gereklidir. İslam geleneğinde Dünya iki bölüme ayrılmaktadır: dünyayı temel olarak ikiye bölmektedir: Darü'l-harb ve Darü'l-İslam. Bu açıdan, yöneticisi Müslüman olan Darü'l-İslam devleti gayr-i Müslim bir hükümdar tarafından yönetilen Darü'l-harb ile topraklarını ele geçirinçeye dek savaş halinde olmalıdır. Bu anlayış uyarınca Osmanlılar gayr-i Müslim bir hükümdarla uzun süre barış halinde kalamazdı. Bir İslam hükümdarının gayr-i Müslim bir devletle sürdürebileceği barışın limiti çoğunlukla Hudeybiye Antlaşması'ndan⁷ yola çıkarak on yıl olarak kabul edilmiştir.⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun anlayışına göre bu devletlerde de uzun süreli temsilcilik bulundurmamak gereksizdir. Nitekim dış dünya ile ilgili gerekli bilgileri İstanbul'da bulunan diğer devletlerin elçilerinden ve sınır bölgelerinin yöneticilerinden almaktadır. Özetle Osmanlı İmparatorluğu, ağır askeri yenilgilerle karşılaşınca dek Avrupa'da daimi elçilik açma ihtiyacı hissetmemiştir. Öte taraftan Osmanlı İmparatorluğunun gayr-i Müslim devletlerin dışında Müslüman devletlerle de sürekli bir diplomatik temasta bulunmamışlardır. Muhtemeldir ki imparatorluk bu politikayı üstünlük iddiasını sürdürdüğü için yürütmüştür.⁹

⁶ Frédérick Hitzel, "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş-Tokuş", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, trans. Şirin Tekeli, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 243.

⁷ 628 yılında Mekkeli müşrikler ile Hz. Muhammed (s.a.v.) öncülüğündeki Müslümanlar arasında on yıllığına imzalanan antlaşma. Muhammed Hamidullâh, "Hudeybiye Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 298.

⁸ A. Nuri Yurdusev, "The Ottoman Attitude toward Diplomacy", *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, ed. A. Nuri Yurdusev, Chippenham and Eastbourne: Mc Millan, 2005. Halil İnalçık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devleti, Kanun Diplomasi*, İstanbul: Timaş, 2015, s. 190. Bu yaklaşım Zıttoruk Antlaşması (1606) ile değişmiştir. Bab- Ali Karlofça Antlaşmasını (1699) yirmi beş yıllığına, Pasarofça Antlaşması (1718) yirmi dört yıllığına ve Belgrad Antlaşması (1739) otuz yedi yıllığına imzalamıştır. Güneş Işıklı, "II. Selim'den III. Selim'e Osmanlı Diplomasisi: Birkaç Saptama" *Selim III and His Era from Anicen Régime to New Order*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 325.

⁹ Yurdusev, "The Ottoman Attitude toward Diplomacy", s. 6. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu" *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, vol. III, Ankara: TTK, 2002, s. 292-293. Thomas Naff, "Reform and

Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar on sekizinci yüzyılın sonuna değin yabancı devletlerde daimi elçilik kurmasa da, devletlerarası ilişkileri geçici temsilciler gönderme yoluyla sürdürmüştür. Savaş ilanlarının bildirilmesi, cülusların duyurulması, taç törenlerine iştirak edilmesi gibi konularla ilgili gerek Avrupa gerekse doğu ülkelerine kısa süreler için elçiler gönderilmiştir. 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması müzakerelerine kadar, Osmanlı hükümeti genellikle batıya askeri kökenli görevliler gönderirken doğu ülkelerine görevlendirdikleri elçileri ulema sınıfından seçmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu bu elçilerden batıya gönderdiklerini asker, doğuya gönderdiklerini ise ulema sınıfından seçmiştir.¹⁰ Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyıla kadar diplomatik misyonlar için özel olarak eğitilen bir sınıf tahsis edilmemiştir. Bu verilerin ışığında Bab-ı Âli'nin diplomasi sistemine büyük askeri kayıplar başlayana kadar ihtiyaç duymadığı iddia edilebilir.

1699-1793 Geçiş Dönemi Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1793 yılında Londra'da açtığı ilk daimi elçilikle modern diplomasi sistemine tam manası ile katıldığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte on sekizinci yüzyıl boyunca uluslararası ilişkiler bağlamında yaşanan gelişmeler Osmanlı diplomasisindeki bu devrimin arka planını oluşturmaktadır. Geçiş dönemi olarak isimlendirilen bu dönem 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşmasıyla birlikte başlamış ve yüzyılın son on yılında yapılan Ziştovi (1791) ve Yaş (1792) Antlaşmalarının ardından diplomasiye ihtiyacın anlaşılması ile tamamlanmıştır.

On sekizinci yüzyılın bir başka özelliği ise, genel olarak Avrupa devletlerinin diplomaside profesyonelleşme adımları atmasıdır. Burada profesyonelleşmeden kasıt diplomatik görevler için gönderilen soylular yerine özel olarak eğitilmiş bir grubun ihdas edilmesidir. Diplomasi alanında on yedinci yüzyıl itibarı ile öne çıkan Fransa, bu anlamda da ilk örneği oluşturarak 1712 yılında *Academie Politique*'i diplomat yetiştirmek amacı ile kurmuştur. Ancak bu kurum uzun ömürlü olamamış ve sekiz yıl sonra kapanmıştır. 1724 yılında Britanya'nın Cambridge ve Oxford şehirlerinde Modern Tarih Kürsüleri kurularak diplomasi eğitimi verilmeye başlanmıştır. Yüzyılın son on yılında I. Paul Rusya'da bir diplomasi okulu açmıştır. Ancak bununla birlikte söz konusu adımların devamı getirilmemiş ve okullar kapanmıştır.¹¹

Diplomasinin profesyonelleşmesi bağlamında atılan adımlar, on sekizinci yüzyılda diplomasinin küresel anlamda ilgi çekmeye başladığının kanıtı olarak

the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 83, no. 3 (Aug.- Sep., 1963), s. 295.

¹⁰ Mehmet İpşirli, "Elçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 9.

¹¹ Derek Mckay, H.M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 248.

değerlendirilebilir. Bab-ı Âli ise modern diplomasi sistemine girebilme noktasında hissettiği eğitilmiş eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla 1821 yılında *Tercüme Ofisini* kurmuştur. Tercüme Ofisi'nin kurulmasının diğer bir sebebi ise devletlerarası ilişkiler gibi yüksek sadakat gerektiren hassas bir konunun gayr-i Müslim tebaanın tekelden alınmak istenmesidir. Bununla birlikte Müslüman reayadan yetişmiş eleman bulunamaması sebebiyle kurumun ilk yıllarında yine gayr-i Müslim reaya görevlendirilmiştir.¹²

Bab-ı Âli özellikle 1699- 1774 yılları arasında ciddi miktarda toprak kayıpları yaşamıştır. Başka bir ifadeyle, on altıncı yüzyılda başlayan duraklamanın etkisi, on sekizinci yüzyılda patlak veren krizlerle daha hissedilir boyutlara ulaşmıştır. 1683 Viyana Kuşatmasının ardından toplanan Kutsal Lig karşısında alınan yenilgiler Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsmıştır. 1683-1699 yılları arasındaki uzun ve zorlu savaşlar sonrasındaki kayıplar artık Osmanlı'nın oyun kurucu olmadığını kanıtlamıştır. Osmanlı'nın da bu durum karşısında politika değiştirdiği, 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması görüşmeleri için asker kökenli bir murahhas yerine reisülküttap Rami Mehmed Paşa'nın tercih edilmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Bab-ı Âli, söz konusu politikasında başarılı olmuş ve savaşta kayıpların bir kısmını müzakere masasında telafi etmiştir.¹³ Bu başarı ile birlikte on sekizinci yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu önem verdiği müzakerelerde, dış ilişkilerle daha fazla ilgilenen memur sınıfı olan reisülküttaptlıktan faydalanmıştır. Örneğin, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaşanan kayıpların ardından yine bir reisülküttap Ahmed Resmi Efendi görevlendirilmiştir.¹⁴ Keza çalışmaya konu olan Zıstovi (1791) ve Yaş (1792) Antlaşmalarında bu gelenek devam ettirilmiş ve dönemin reisülküttabı Abdullah Berri Efendi her iki görüşmeye de birinci murahhas olarak atanmıştır.

Bab-ı Âli'nin on sekizinci yüzyılda kendi lehine kullanmaya başladığı bir diğer önemli diplomasi aracı ittifaklar sistemidir. İttifaklar aslında Osmanlı'ya yabancı değildir. Beyliğin kurulduğu yıllarda Osman Gazi'nin etrafındaki yerel güçler ile ittifak yaptığı bilinmektedir.¹⁵ Osmanlı tarihinde en ünlü ittifaklardan biri olan Osmanlı-Fransa ittifakı devletin en güçlü yıllarında yapılmıştır. Bununla birlikte gözden kaçırılmaması gereken hususlardan birisi de bu ittifakın Osmanlı'ya

¹² M. Alaaddin Yalçınkaya, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Diplomasisi", ed. Coşkun Yılmaz, *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010, s. 185.

¹³ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *The Journal of Amerikan Oriental Society*, vol. LXXXVII, (1967), s. 498-512.

¹⁴ Bk. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden: Brill, 1995.

¹⁵ Osman Gazi'nin Evrenos ve Köse Mihal ile yaptığı ittifaklar, Şeyh Edebalı'nın kızıyla evlenerek ahileri yanına çekmesi ve Orhan'ın Bizans İmparatoru Kantakuzen'in kızı ile evliliği bu ittifaklara örnek olarak verilebilir. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, İstanbul: Versus, 2013, s. 75-77.

sağladığı kazançların yanı sıra asıl büyük faydayı Fransa'ya sağlamasıdır. Kanuni Sultan Süleyman Avrupa'nın kalbinde bir müttefik kazanmış ancak I. François Habsburg esaretinden kurtularak tahtını tekrar elde etmiştir. On sekizinci yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı-İsveç İttifakı yine İsveç'i Rusların elinden kurtarmak için Osmanlı'nın ihsanı sonucu imzalanmış ve ittifak işe yaramıştır. 1710-1711 Prut Savaşı'nı kazanan Osmanlı, Prut Antlaşması ile (1711) İsveç kralı XII. Charles'ın ülkesine dönmesini sağlamıştır. Özetle bu ittifaklarla karşı tarafa yardım amaçlanmış ve bu yardımlar sayesinde Osmanlı'nın saygınlığı artmıştır. Bahsi geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük askeri kayıpların etkisi ile durum tersine dönmüş ve Bab-ı Âli dengeyi sağlamak adına Avrupa ittifaklar sisteminde kendine yer aramaya başlamıştır. Bu minvalde Osmanlı'nın yanında sık sık boy gösterecek olan Prusya Krallığı, Bab-ı Âli ile ilişki kurmak için çalışmalarına başlamıştır. İlk temaslar 1740-1748 yılları arasında gerçekleşen Avusturya Veraset Savaşları esnasında Prusya kralı II. Wilhelm'in girişimiyle başlamıştır. II. Wilhelm Osmanlı ile temas kurmak için İsveç'ten yardım almıştır. Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Prusya ile ittifak fikrine çok sıcak bakılmamış ve Avrupa'daki savaşlardan kaçınma politikası tercih edilmiştir. Ancak savaşlardan uzak kalma politikası fazla uzun sürmemiş ve 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı başlamıştır. Prusya ile ittifak konusu savaşın seyri nedeniyle bir kez daha Osmanlı'nın gündemine girmişse de, Rusya'yı karşısına almak istemeyen II. Wilhelm'in çekimserliği bu ittifakın gerçekleşmesini engellemiştir.¹⁶

1787-1792 yılları arasında Bab-ı Âli'nin Rusya'ya savaş açmasının ardından Avusturya da Rusya yanında savaşa katılmış ve Osmanlı ordusu iki cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı ordusunun iki cephede aldığı yenilgiler sonucunda Bab-ı Âli, Rusya- İsveç rekabetinden yararlanmak istemiş ve 1789 yılında İsveç ile ittifak kurmuştur. Bu ittifaka göre İsveç kuzeyden Rusya'ya saldırarak, Osmanlı üzerindeki Rus baskısını azaltacaktır. Bunun karşılığında ise Bab-ı Âli İsveç'e altı taksitle yüz yirmi bin kese altın ödeyecektir.¹⁷ Bu ittifakı farklı kılan husus ise Osmanlı'nın artık yardım bahşeden değil, devletin çıkarları için iş birliği yapan taraf olmasıdır. Bir yıl sonra imzalanan Osmanlı-Prusya ittifakı ise Osmanlı'nın ittifak politikasını değiştirerek yardım alan devlet konumuna geldiğini göstermektedir. Nitekim anlaşmaya göre Prusya Krallığı, Osmanlı'nın düşmanlarına karşı savaş açacak ve savaş esnasında kaybettiği toprakları alana kadar da savaştan vazgeçmeyecektir. Bu savaştan sonra eğer Bab-ı Âli'nin düşmanları Tuna'yı geçerse,

¹⁶ Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1985, s. 1-17.

¹⁷ Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III. 1789-1807*, Massachusetts: Harvard University Press, 1971, s. 37. Uğur Kurtaran, *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri 1526-1791*, Kahramanmaraş: UKDE, 2009, s. 188. İsmail Soysal, "Osmanlı Devleti'nin Çağdaş Diplomasiyi Benimsemesi Süreci", *Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim Kongreye Sunulan Bildiriler*, vol. III, Ankara: TTK, 2002, s. 313.

Prusya tekrar Osmanlı'ya yardım edecektir. Aynı şekilde Osmanlı da Prusya'nın düşmanlarına karşı savaşa katılacak ve iki devlet birbirlerinin tüccarlarına imtiyazlar sağlayacaktır.¹⁸ İttifakın tamamlanmasından kısa süre sonra, ilk meyveler alınmış, Prusya hükümeti Avusturya ile 27 Temmuz 1790 tarihinde imzaladığı Reichenbach Konvansiyonu ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınan toprakların iadesini kabul ettirmiştir.¹⁹ İmparatorluğun bu dönemde yaptığı hamleler birer diplomatik zafer olarak kabul edilebilir. Çünkü Osmanlı bu süreçte mühim tavizler vermemiş ve büyük devlet olma özelliğini korumuştur.

Ziştovi ve Yaş Görüşmelerinin Osmanlı Diplomasisine Yansımaları

Prusya ittifakının ardından Avrupa siyasi sahnesinde yaşanan Fransız Devrimi'nin getirdiği belirsizlik, arka arkaya gelen yenilgiler ve askerinin artık savaşmak istememesi gibi sebeplerden dolayı, önce Avusturya ile Ziştovi kasabasında, daha sonrasında ise Rusya ile Yaş şehrinde barış görüşmeleri başlatılmıştır.²⁰ Osmanlı-Rusya ve Avusturya Savaşlarının (1787-1792) Avusturya cephesini kapatan Yergöğü Ateşkesi 17 Eylül 1790'da imzalanmıştır. Ardından barışın tamamlanması için Sultan III. Selim tarafından Reisülküttap Abdullah Berri Efendi, ordu kadısı İbrahim İsmet Bey ve Mehmet Dürri Efendi görüşmelere murahhas olarak tayin edilmiştir. Avusturya tarafından savaştan önce İstanbul'da büyükelçi olarak görev yapan Herbert Rathkeal ve Francis Esterhazy de Galantha delege olarak yollanmıştır. Görüşmelerde aracı olmaları için İngiltere adına Sir Robert Murray Keith, Prusya adına Marquis Jérôme Marki von Lucchesini ve Hollanda Cumhuriyeti adına ise Baron Reiner de Haefthen hükümetleri tarafından Ziştovi Kasabası'na gönderilmiştir.²¹ Osmanlı murahhasları ateşkestten iki ay sonra Tuna kıyısında yer alan Ziştovi kasabasına ulaşmışlardır. Yaklaşık sekiz ay süren, tüm delegelerin katıldığı on sekiz genel müzakere, Prusya elçisi ile yapılan otuz altı görüşme ve aracı devletlerle yapılan dokuz özel görüşme sonucunda Osmanlı temsilcileri oldukça başarılı sayılabilecek bir antlaşmaya imza atmışlardır. Aynı murahhas heyetinin bir yıl sonra 1787-1792 Osmanlı Rus Savaşı'nı bitirecek olan barış görüşmelerini yürütmek için Yaş şehrinde görevlendirilmeleri, bu başarının Bab-ı Âli nezdinde tasdik edildiğinin açık kanıtıdır. Özetle Ziştovi ve Yaş barış görüşmeleri, Bab-ı Âli'nin diplomasi alanında rakiplerine nazaran henüz deneyimsiz olduğu düşünüldüğünde bir başarı olarak telakki edilebilir. Nitekim Osmanlılar, savaşın ilk üç yılında Eflak ve Boğdan dâhil olmak üzere kaybettikleri toprakların büyük bir çoğunluğunu müzakere masasında geri almayı başarmışlardır.

¹⁸ Beydilli, *1790 Osmanlı Prusya*, 79-81.

¹⁹ Beydilli, a.g.e., 81.

²⁰ Bk. Deniz Kılıç, *Ottoman Diplomacy as a Reflected in Ziştovi (1791) and Yaş (1792) Negotiations*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016).

²¹ Kılıç, *Ottoman Diplomacy as a Reflected in Ziştovi*, s. 33.

Ziştovi ve Yaş görüşmelerinde elde edilen başarının anlaşılmasında 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı'nda alınan yenilgiler büyük önem arz etmektedir. Başka bir deyişle, görüşme masasındaki performansın savaş alanlarındaki durum üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir. 1788 yılında Hotin ve Özi gibi büyük kalelerin düşmesi, Eflak ve Boğdan'ın Rusya ve Avusturya kontrolüne girmesi savaş alanlarındaki başarısızlığın ilk habercileri olmuştur. 1789 yılında söz konusu yenilgiler sonucunda Bab-ı Âli savaşın seyri ve askeri zafiyetler hakkında yeterince fikir sahibi olmuştur. İsveç ve Prusya devletleri ile ittifak yapılmasının bu döneme tekabül etmesi rastlantı değildir. Daha açık bir ifadeyle, hükümet askeri zafiyetin farkına vararak dengeleri korumak amacıyla siyasi ittifaklara yönelmiştir.

30 Aralık 1790 tarihinde başlayan Osmanlı-Avusturya barış müzakereleri yaklaşık yedi buçuk ay sürmüş ve beş farklı ülkeden sekiz delegenin gerçekleştirdiği on sekiz genel görüşmenin sonucunda 4 Ağustos 1791'de on dört madde ahitname ve yedi madde hatime üzerine Ziştovi Antlaşması imzalanmıştır.²² Ziştovi barış müzakereleri Prusya, Britanya ve Hollanda devletlerinin arabuluculuğu ile gerçekleşmiştir. Müzakereler sürecinde Bab-ı Âli delegelerinin Avusturya temsilcilerine karşı üst perdeden yaklaşımları dikkat çekmektedir. Bu tutumun ilk örneği ise görüşmelerin yapılacağı kasabanın kararlaştırılma sürecinde görülmektedir. Avusturya tarafının Kravye ya da Bükreş'in müzakere alanı olarak seçilmesi önerisi karşısında Osmanlı delegeleri, bunun kabul edilmesinin düşmanın ayağına gidilmesi anlamına geldiğinden hareketle bu öneriyi sıcak bakmamışlardır. Uzun süren tartışmalara rağmen delegeler bu tutumlarından taviz vermemiş ve mükâleme yeri olarak Ziştovi'nin seçilmesini Prusya elçilerine kabul ettirmişlerdir.²³ Müzakerelerin devamında Osmanlı delegeleri, Avusturya temsilcileri ile aralarında geçen tartışmalarda ısrarcı tutumlarını sürdürmüş ve genellikle geri adım atmamışlardır. Sınır belirleme müzakereleri esnasında da delegeler aynı tutumlarını korumuş ve savaş esnasında Avusturya'ya kaybettiği toprakların büyük kısmını Prusya ile yaptığı ittifakın etkisiyle geri almıştır. Üstelik delegeler Avusturya tarafının mükâleme kasabasını terk etme tehditlerine boyun eğmemiş ve üstün veya eşit bir devlet gibi davranarak soğukkanlı tavırlarını korumuştur.²⁴ Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu Avusturya ile barış yapılarak asıl düşman olarak görülen Rusya İmparatorluğu ile daha iyi koşullarda savaşmak istemiştir. Bu durumun

²² Kemal Beydilli, "Ziştovi Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. XLIV, İstanbul: TDV, 2013, s. 471.

²³ *Mükâleme Mazbatası*, c. I, Dersaadet: Takvimhane-i Amire, 1270-1273, s. 45, 46; B.O.A. HAT. 148 6231C (7 M 1205/ 16 Eylül 1790)

²⁴ Tuna sahilinde bulunan İrşova-yı Atik kasabasının eskiden beri iki ülke arasında sorun teşkil ettiğini öne süren Avusturya tarafının iddiaları Bab-ı Âli murahhaslarınca kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Avusturya delegeleri 10 Temmuz 1790'da Ziştovi kasabasından ayrılacaklarını bildirmelerine rağmen teklifleri kabul görmemiştir. *Mükâleme Mazbatası*, c. II, s. 164-178.

sonucu olarak merkezdeki üst düzey görevlilerin talepleri sonucunda mutavassıtlar aracılığıyla Avusturya tarafı tekrar Zıştovi'ye davet edilmiş ve antlaşma metni tamamlanabilmiştir.

Avusturya ile barış istenmesinin en önemli sebebi, Osmanlı ordusunu bölünmeden Rusya karşısına çıkarabilme planıdır. Osmanlı 4 Ağustos 1791 yılında barışın tamamlanmasıyla yüzünü Rusya'ya çevirebilmiştir. Ancak bu dönemde Osmanlı ordusunda yapılan meşveretlerde askerinin artık savaşmak istemediği sesleri yükselmeye başlamıştır.²⁵ Yukarıda bahsi geçen yenilgiler sonucunda ordusunun büyük çoğunluğunu kaybetmesi ve mevcut ordusunun da daha fazla savaşmak istememesi Bab-ı Âli'nin ittifak yaptığı devletlerin desteğine ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Buna bir de İngiltere'nin desteğini alamayan Prusya'nın Rus savaşına müdahil olmak istememesi eklenince Bab-ı Âli yalnız kalmıştır. Sultan III. Selim ile Zıştovi'de bulunan heyet arasındaki yazışmalar da bu durumu gözler önüne sermektedir.²⁶

4 Ağustos 1791 tarihi itibari ile Zıştovi barışının tamamlanması Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya üzerine tüm kuvvetleri ile saldırabilme olanağı sağlamıştır. Ancak müttefiki Prusya'dan Avusturya cephesinde sağladığı yardımı Rusya cephesinde alamaması üzerine bu devletle de barış yapılması hususunda görüşler ortaya atılmaya başlamıştır. Ordudan yükselen memnuniyetsizliğin merkez tarafından işitilmesi sonucu İstanbul'da yapılan meşveret görüşmelerinde Rusya ile barış kararı alınmıştır.²⁷ 1791 yılında Kalas'ta Vasıf Efendi ile General Reppin arasında imzalanan ateşkesin ardından Zıştovi'de görevli Osmanlı delegeleri Rusya barışı için Yaş şehrinde görevlendirilmişlerdir. Rusya tarafından ise önce General Potemkin Rus heyetinin başkanı olarak atanmış fakat onun ölümünden sonra savaş öncesi Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Alexander Andreyevich Bezborodko heyetin başkanı olmuştur. Alexander Samoilloff, Joseph Ribas ve Serge Lascaroff ise Rus delegeleri olarak Yaş görüşmelerine katılmışlardır.²⁸

Zıştovi görüşmelerinin aksine Yaş görüşmelerinde Rusya'nın isteği ile aracı devlet bulunmamıştır. Dolayısıyla iki devlet, problemlerini aracılar ve garantörler olmadan çözmeye yoluna gitmişlerdir. 10 Kasım 1791'de başlayan görüşmeler üç ayda gerçekleşen on yedi mükâleme sonucunda tamamlanmış ve 10 Şubat 1792'de Osmanlı-Rus barışının tasdiknameleri değiş-tokuş edilerek barış kesinlik

²⁵ Bk. Aysel Yıldız, "Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçın Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar", *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, s. II (Aralık, 2016), s. 123-162.

²⁶ Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara: TTK, 1993, s. 31 -32. B.O.A. HAT. 0209 11129 (29 Z 1 205/ 29 Ağustos 1791).

²⁷ Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 242. Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. XLII. İstanbul: TDV, 2013, s. 343-347.

²⁸ Kılıç, *Ottoman Diplomacy as a Reflected*, s. 60.

kazanmıştır.²⁹ Buradan hareketle Ziştovi barış görüşmeleri ile kıyaslandığında Yaş görüşmeleri daha kısa sürede tamamlanmıştır. Müzakere süreci göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı delegelerinin Rus tarafının isteklerine -yirmi dört bin kese olan savaş tazminatı maddesi dışında daha olumlu yaklaştığı söylenebilir.³⁰ Bununla birlikte müzakerelerin yürütüldüğü Yaş şehrinin Rus işgali altında olmasına rağmen Osmanlı tarafının Ziştovi için girdiği tartışmalara girmemesi, yani müzakerelerin Yaş şehrinde yapılmasını kabul etmesi bu tutumun bir başka kanıtıdır.

Sonuç

Ziştovi görüşmelerinin genel süreci incelendiğinde Bab-ı Âli'nin müzakereler boyunca kendinden emin bir politika izlediği ve ağır yenilgiler alan bir devletten ziyade eşit şartlarda masaya oturmuş bir devlet imajı çizdiği görülmektedir. Konferansın yaklaşık yedi buçuk ay sürmesi görüşmelerin çekişmeli geçtiğinin bir başka önemli göstergesidir. Yaş görüşmelerinde ise Bab-ı Âli temsilcilerinin aynı tutumu sergilemedikleri ve daha uzlaşmacı oldukları görülmektedir. Peşi sıra gerçekleşen bu iki konferans sürecinde Bab-ı Âli hükümetinin iki farklı yaklaşım sergilemesinin temelinde yatan önemli sebeplerden biri Avrupalı devletlerle kurulan ittifakların iyi kullanılmasıdır. Avusturya, Osmanlı ile barışa karar vermeden önce Prusya Devleti sınıra yakın bölgelere askerlerini konuşlandırmış ve barış yapılmadığı takdirde savaşacağını bildirmiştir. Bunun üzerine iki devlet Osmanlı barışı için Reichenbach'ta bir araya gelerek taslak maddeleri oluşturmuştur. Osmanlı tarafı Avusturya ile yaptığı görüşmelerde Prusya ile yaptığı bu ittifakın etkisiyle kendinden emin bir şekilde müzakereleri sürdürmüştür. Tüm bunlara ek olarak, Fransız Devrimi'nin 1789'dan beri getirdiği belirsizlik havası ve Avusturya imparatoru II. Leopold'ün Fransa kraliçesi olan kız kardeşini kurtarmak için ordularını devrim Fransa'sı üzerine yönlendirmesi önemli etkenlerden biri olmuştur. Rusya ile başlayan görüşmelerde ise Ziştovi görüşmelerinin aksine herhangi bir ittifak içerisinde bulunulmaması ve aracı devletlerin olmayışı Osmanlı murahhaslarının elini zayıflatmıştır. Ayrıca Maçin sahrasında toplanan ordunun savaşı sürdüremeyeceğini Sultana bildirmesi de delegeleri kısıtlayan bir diğer faktör olmuş ve kabul edilebilecek en az zararla müzakereler tehlikeye atılmadan barış yapılmıştır. Bu sebepler Yaş görüşmeleri incelendiğinde Osmanlı delegelerinin ılımlı tavırlarını ve Rusların barış taslaklarına –tazminat maddesi dışında- neden karşı çıkmadıklarını açıklamaktadır.

Sonuç olarak Bab-ı Âli Ziştovi ve Yaş görüşmeleri sırasında önemli birer diplomatik sınav vermiştir. Antlaşmaların görüşme süreçleri ve metinleri incelendiğinde bu sınavlardan başarılı sonuçlar alındığı görülmektedir. Ziştovi ve

²⁹ *Miikâleme Mazbatası*, c. IV. s. 151. Barış antlaşması maddeleri on beşinci görüşmede (10 Ocak 1792) belirlenmiştir. Beydilli, “Yaş Antlaşması”, s. 347.

³⁰ *Miikâleme Mazbatası*, c. IV, s. 132.

Yaş görüşmeleri Osmanlı diplomasi tarihinde modern diplomasiye geçiş aşamasında Bab-ı Âli'ye deneyim kazandırmış ve diplomasiye olan ihtiyacı ortaya koymuştur. Nitekim iki antlaşmanın süreci incelendiğinde oluşturulan ittifaklar sayesinde delegelerin müzakere gücünün arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Zira antlaşmaların hemen ardından 1793 yılında ilk daimi elçilik Londra'da açılmış ve diplomasi kurumları oluşturulmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun modern diplomasi sistemine katılımının son ayağı olan Ziştovi ve Yaş görüşmeleri on dokuzuncu yüzyılın bir provası niteliği taşımaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi,
B.O.A. HAT. 148 6231C (7 M 1205/ 16 Eylül 1790).
B.O.A. HAT. 0209 11129 (29 Z 1 205/ 29 Ağustos 1791).

Birincil ve İkincil Kaynaklar

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. "Ottoman Diplomacy at Karlowitz". *The Journal of American Oriental Society*. vol. LXXXVII. (1967). 498-512.
- Acıpınar, Mikail. Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599. Ankara: TTK, 2016.
- Aksan, Virginia. *An Ottoman Statesman in War and Peace Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*. Leiden: Brill, 1995.
- Akyılmaz, Gül. "Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu". XIII. *Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*. vol. III. Ankara: TTK, 2002. 289-311.
- Anıkan, Sema. III. *Selim'in Sirkâtibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*. Ankara: TTK, 1993.
- Barkey, Karen. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*. İstanbul: Versus, 2013.
- Beydilli, Kemal. "Yaş Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. XLII. İstanbul: TDV, 2013. 343-347.
- _____. "Ziştovi Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. XLIV. İstanbul: TDV, 2013. 467-472.
- _____. *1790 Osmanlı Prusya İttifakı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1985.
- Hamidullâh, Muhammed. "Hudeybiye Antlaşması". *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. 297-299.
- Hitzel, Frédéric. "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş-Tokuş", *Harp ve Sull Avrupa ve Osmanlılar*. Ed. Dejanirah Couto, trans. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi: İstanbul, 2010.

- Hurewitz, J. C. "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversation from Unilateralism to Reciprocity in the nineteenth century". *Türk Tarih Kurumu Belleten*, vol. XXV, no.99, (1961). 455-469.
- Işıksel, Güneş. "II. Selim'den III. Selim'e Osmanlı Diplomasisi: Birkaç Saptama" *Selim III and His Era from Ancien Régime to New Order*, ed. Seyfi Kenan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. 315-338.
- İpşirli, Mehmet. "Elçi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11. İstanbul: TDV Yayınları.1995. 3-15.
- Kılıç, Deniz. "Ottoman Diplomacy as a Reflected in Ziştovi (1791) and Yaş (1792) Negotiations". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Kissenger, Henry, *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.
- Kurtaran, Uğur. *Osmanlı Diploması Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri 1526-1791*. Kahramanmaraş: UKDE, 2009.
- Mckay, Derek and H.M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Mükâleme Mazbatası*, c. I-IV. Dersaadet: Takvimhane-i Amire, 1270-1273.
- Naff, Thomas. "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*. vol. 83, no. 3,(Aug.- Sep., 1963). 295-315.
- Pedani, Maria Pia. *Venezia porta D'Oriente*. Bologna: il Mulino, 2010.
- Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III. 1789-1807*. Massachusetts: Harvard University Press, 1971.
- Soysal, İsmail. "Osmanlı Devleti'nin Çağdaş Diplomasiyi Benimsemesi Süreci", *Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III. Ankara: TTK, 2002.
- Tuncer, Hüner. *Eski ve Yeni Diplomasi*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995.
- Yalçınkaya, M. Alaaddin. "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Diplomasisi", ed. Çoşkun Yılmaz, *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*. İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010, 179-190.
- Yıldız, Aysel. "Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçin Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar", *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. s. II. (Aralık, 2016), 123-162.
- Yurdusev, A. Nuri. "The Ottoman Attitude toward Diplomacy", *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, ed. A. Nuri Yurdusev. Chippenham and Eastbourne: Mc Millan, 2005, 5-35.

THE HISTORIOGRAPHY OF OTTOMAN ARCHAEOLOGY: A *TERRA INCOGNITA* FOR TURKISH ARCHAEOLOGISTS

Filiz Tütüncü Çağlar*

Abstract

The history of Ottoman archaeology is yet to be written. The existing scholarship is lacking an exhaustive account on the subject and is in need of a critical outlook to the current discourse. There is ample literature taken into account by Turkish historians on the history of the Ottoman Imperial Museum (*Müze-i Hümayun*) with a particular focus on the period following Osman Hamdi Bey's appointment as director of the museum in 1881. Turkish archaeologists, on the other hand, have remained remote to the early history of archaeology prior to the Republican era due to practical and ideological reasons. As a result, the field has been dominated by historians, whose approaches and areas of interest greatly differ from those of archaeologists. The concentration of historiographical interest on Osman Hamdi Bey and his role in the protection of antiquities lying in the Ottoman territory has overshadowed the merits and contributions of other pioneering figures in the field, most of whom with more in-depth knowledge and substantial technical expertise on archaeology. This paper aims to draw attention to the major issues prevalent in the Turkish historiography of Ottoman archaeology and calls for expanding the sources and areas of study in the field. Writing the disciplinary history of archaeology in Turkey is not an easy task; it requires language skills – the majority of the archival sources are in Ottoman Turkish, familiarity with historical methodology as well as a good understanding of archaeological method and theory. Thus, it is essential to engage archaeologists in the field and integrate different strands of evidence obtained from both literary and archaeological sources in order to produce an accurate narrative of the history of Ottoman archaeology.

Keywords: Ottoman archaeology, historiography, history of Turkish archaeology, Osman Hamdi Bey, the Imperial Museum

Osmanlı Arkeolojisinin Tarihi: Arkeologların Kazmadığı Topraklar

Öz

Osmanlı arkeolojisi tarihi henüz el değmemiş, bakir bir alan olarak durmaktadır. Mevcut çalışmalar konuya dair kapsamlı bir değerlendirmeden yoksun olup, hâlihazırda bu konuda benimsenen söylemlere eleştirel bir

* Dr., *Independent Researcher*, İstanbul / Türkiye, filiztutuncu@gmail.com

tarzda yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Özellikle Osman Hamdi Bey'in müdürlüğe getirilmiş olduğu 1881 yılı ve sonrasını kapsayan döneme ilişkin Müze-i Hümayun'un tarihçesi hakkında Türkçe dilinde yazılmış geniş bir tarih literatürü bulunmakla birlikte, Türkiye'de arkeoloji alanında yürütülen çalışmalar bugüne dek, gerek pratik zorluklardan gerekse ideolojik sebeplerden ötürü, Cumhuriyet dönemi öncesindeki arkeoloji tarihine mesafeli kalmıştır. Dolayısıyla anılan dönem, doğal olarak arkeoloğlardan oldukça farklı yaklaşım ve ilgi alanlarına sahip olan tarihçilerin yön verdiği bir tarih alanı olagelmıştır. Bu alandaki tarihyazımı ise daha ziyade Osman Hamdi Bey'e ve onun Osmanlı topraklarında yer alan eski eserlerin korunması yönündeki çabalarına eğildiğinden, birçoğu arkeoloji alanında çok daha derin bilgiye ve teknik uzmanlığa sahip olan pek çok öncü isim ne yazık ki gölgede kalmıştır. Bu çalışma, Osmanlı arkeolojisini konu alan Türk tarihyazımında dikkat çeken başlıca sorunları gözler önüne sermeyi amaçlamakta ve alanda kullanılabilir kaynakların ve irdelenebilecek çalışma konularının genişletilmesi yolunda bir adım atmaktadır. Türkiye'de arkeolojinin tarihi alanında anlamlı bir çalışma yürütülebilmesi için, tarih metodolojisine hâkimiyet ve arkeoloji alanına ait yöntem ve kuram bilgisinin yanı sıra, arşiv kaynaklarından yararlanabilmek açısından Osmanlı Türkçesi alanında belirli bir dil becerisine sahip olunması da gerekmektedir.¹ Bu nedenledir ki, Osmanlı arkeoloji tarihine dair isabetli ve güvenilir bir eser ortaya koyabilmek için, arkeoloğların da bu konuya dâhil olması ve hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklardan farklı verilerin bir araya getirilmesi elzem görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı arkeolojisi, tarih yazımı, Türk arkeoloji tarihi, Osman Hamdi Bey, Müze-i Hümayun

The history of Ottoman archaeology is a subject that requires a more nuanced explication in modern Turkish historiography. With the exception of a few valuable yet brief discussions,² historians have mainly concentrated on a fairly limited scope of subjects mostly revolving around the history of the Imperial Museum (*Müze-i Hümayun*) and the persona of Osman Hamdi Bey. The literature is meager, for instance, on the Ottoman sultans' attitude towards the antique past³

¹ Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 2009, 551.

² See, for instance, Edhem Eldem, "Theodor Makridi Bey ve 1907 Boğazköy Kazısı [Theodor Makridi Bey and the 1907 Boğazköy Excavation]", *The Discovery of an Anatolian Empire, November 14-15, 2015, İstanbul Museum of Archaeology Library, İstanbul* forthcoming; and Wendy M. K. Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley 2003.

³ For a concise discussion of the subject, see İsmail G. Paksoy, "Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler [Ideas on the Cultural Heritage Policies of the Ottoman State in light of some documents]", in *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, (ed. Zeynep Rona), İstanbul 1993, Pp. 201-221.

and the history of collecting in the Ottoman world.⁴ It is, thus, essential to examine the history of Ottoman excavations and the evolution of archaeology from antiquarianism into a “scientific” discipline in the Ottoman world at the turn of the century. Likewise, archaeologists’ interest in the subject has remained inadequate chiefly for two reasons: first, the linguistic barrier has kept archaeologists away from examining the early history of their discipline. As a result, they have left the field to historians, whose approaches and areas of interest greatly differ from those of archaeologists. Second, conforming to Republican nationalist historiography, Turkish archaeologists have confined their attention to the Republican era and the Turkish actors of the discipline.⁵ Thus, they commence the history of Turkish archaeology with Osman Hamdi Bey, the so-called father of Turkish archaeology by disregarding the preceding decades, that is, the formative period of archaeology. Moreover, other leading actors of the discipline, who were also employed by the Imperial Museum, have been persistently unnoticed and their contributions overlooked.⁶ This paper aims to draw attention to such *lacunae* in the historiography of Ottoman archaeology by offering a critical examination of the sources and methods of the study of Ottoman archaeology. In the current state of knowledge on late Ottoman archaeological practices, questions certainly outnumber answers. Needless to say, thorough answers to such questions require a more extensive treatment than the scope of this study allows. Nevertheless, taken into account from an archaeological point of view, this study is intended to serve as a point of departure for future research by identifying some of the limitations and problems in the field.

Nomenclature

The term “Ottoman archaeology” is often used in a dual sense:⁷ first, it refers to the archaeology that studies the material culture of the Ottoman period and second, as an anachronistic term, it denotes the archaeological activities undertaken by the Ottoman state and its institutions.⁸ An alternative approach is

⁴ Edhem Eldem and Wendy M. K. Shaw have made important contributions to the field although their focus is on the late Ottoman period. Also see Süleyman Özkan, “Osmanlı Devletinde Eski Eser Koleksiyonculuğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIX/2 (2004), Pp. 65-86.

⁵ Eldem forthcoming.

⁶ *ibid.*

⁷ Baram and Carroll (2002, 12) question the difference between an Ottoman period archaeology and Ottoman Archaeology without acknowledging the use of the term to refer to the archaeology undertaken by the Ottoman state. Uzi Baram and Lynda Carroll (eds.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, New York 2002.

⁸ A definition of the field can be found in *Encyclopedia of Global Archaeology*, (ed. C. Smith), New York: Springer Science, Business Media: 1. B. Walker, (ed.) 2014. “Ottoman Archaeology: Localizing the Imperial”, Pp. 5642-53, 2. A. Petersen, “Ottoman Empire: Historical Archaeology”, Pp. 5653-5664. Halil İnalçık also uses the term Ottoman archaeology for the archaeology of the empire. A canonical introduction to the field is Baram and Carroll 2002. By

by reconceptualizing the latter within the framework of “Turkish archaeology,” as employed by many Turkish historians, who begin the history of Turkish archaeology with Osman Hamdi Bey, the first director of the museum with a “Turkish” origin.⁹ A more accurate, but clumsy expression would be “archaeology in the late Ottoman period,” which fails to differentiate the practices of the Ottomans from those of the other states. The attempt to tackle the archaeological practices of the Ottomans discretely from their counterparts is essential for scrutinizing the formation and the development of the discipline in Turkey. Therefore, for the sake of convenience and practicality, the present study employs the term “Ottoman archaeology” for the archaeological enterprise of the Ottoman state and the Imperial Museum.

The Historiography of Ottoman Archaeology

The Turkish historiography of the Ottoman Empire is largely dominated by a traditional approach that favors political history by attributing sanctity to textual documents as primary sources, particularly those generated or utilized by the state and its circles. Texts are transcribed, translated, and, in some cases, treated uncritically with no attention to their contexts. Therefore, they remain as primary sources awaiting analyses at a secondary level to contextualize them within a theoretical framework.¹⁰ This approach has become an established convention in Turkish historiography of the late Ottoman Empire downgrading its credibility and validity.

Furthermore, Ottoman history has long suffered from the problematic relationship it has had with the nationalist historiographies in modern Turkey and other successor states of the Ottoman Empire. The tradition of history in Turkey conventionally dictates a Turco-centric approach blended with a Turco-Islamic synthesis, creating a historiographical monopoly that privileges official history with

contrast, many scholars use the term to refer to archaeological practices undertaken by the Ottoman state and its institutions. See Edhem Eldem, “The ‘Prehistory’ of Ottoman Archaeology, 1840-1870”, *Forum Lecture Munich*, Graduate School for East and Southeast European Studies, Munich, October 2, 2015. <http://www.gs-oses.de/video-podcasts.html> , Jens Hanssen, “Imperial Discourses and an Ottoman Excavation in Lebanon”, in *Baalbek: Image and Monument, 1898-1998*, (eds. Hélène S. Sader, Thomas Scheffler, and Angelika Neuwirth, 157-172. Beirut 1998; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* [The Longest Century of the Empire]; Renata Holod and Robert G. Ousterhout, *Osman Hamdi Bey & Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi, Sanat = Osman Hamdi Bey & the Americans: Archaeology, Diplomacy, Art*: [Sergi = Exhibition, 14.10.2011-08.01.2012, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Pera Müzesi], İstanbul 2011.

⁹ For instance Hamit Zübeyr Koşay, E. Zarfı Orgun, Sadi Bayram, and Erdoğan Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi* [History of Turkish Excavations in the periods of Ottoman Empire and the Turkish Republic], Ankara 2013; Uğur Cinoğlu, *Türk Arkeolojisinde Theodor Makridi* [Theodore Makridi in Turkish Archaeology], MA thesis, Marmara University, İstanbul 2002. For a critique of this conventional approach, see Eldem 2015.

¹⁰ Edhem Eldem, “Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak [Saving the Ottoman History from the Turks]”, *Cogito* 73 (2013), p. 4.

its Turkish and Muslim actors over alternative accounts and non-Turkish/non-Muslim figures.¹¹

This historiographical tradition has several implications for the study of Ottoman archaeology. The nationalistic approach caused an overemphasis on certain figures and a neglect of other prolific individuals, whose equally valuable contributions to Ottoman archaeology are generally overlooked. A case in point is the habit of beginning the standard history of Turkish archaeology with Osman Hamdi Bey, whose life-story has dominated the narrative of the history of Ottoman archaeology. On the other hand, some of the key actors of the discipline in its formative years such as Edward Goold, Anton Dethier, Demosthene Baltazzi, Yervant Osgan, Theodore Macridy and others have been left into oblivion.

Ottoman archaeologists working on behalf of the Imperial Museum were highly motivated, technically competent, and academically sound members of the archaeological circles of their time.¹² They had serious academic concerns, paid meticulous attention to their work and made solid achievements, which are not yet acknowledged fully in contemporary historiography of archaeology in Turkey. Nor are their contributions to the field recognized although the principles and standards they set at the turn of the century have formed the foundations of the discipline of archaeology in Turkey.¹³

Another common tendency in traditional histories of Ottoman archaeology has been the disregard of certain fields of study that remain outside the scope of conventional framework of Ottoman historiography.¹⁴ Following the text-based methodologies of Ottoman historiography, Turkish scholars dealing with the history of archaeology have largely concentrated on archival texts and their translations. As a result, the legal and bureaucratic nature of the textual material form the basis of their discussions and shape their choice of topics to explore, creating a biased and limited narrative of the history of archaeology. Modern Turkish historiography of Ottoman archaeology principally draws from the large corpus of archival documents reporting on illicit activities, legal texts such as those outlining new regulations, or records of conditions for issuing excavation permits.

¹¹ Halil Berktaş, “Kültür ve Tarih Mirasımıza Bakışta Milliyetçiliği Aşma Zorunluluğu [The Necessity of Overcoming Nationalism in Viewing our Cultural and Historical Heritage]”, in *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, (ed. Zeynep Rona), İstanbul 1993, Pp. 240-259; *ibid.*

¹² An examination of the field reports published by Ottoman archaeologists reveal rich evidence about their working principles and achievements. See, for instance, publications by Baltazzi and Macridy listed in the references of this paper.

¹³ I have discussed the merits and achievements of various Ottoman archaeologists in detail in my PhD dissertation. Filiz Tütüncü Çağlar, *From Raqqa with Love: The Raqqa Excavations by the Ottoman Imperial Museum (1905-6 and 1908)*, PhD Diss. University of Victoria, Victoria 2017.

¹⁴ See Eldem (2013) for a critique of such historiographical tendencies and traditions in Ottoman history.

Many studies simply list a chronological inventory of events, legal and bureaucratic changes concerning archaeology and report on various archaeological activities without making any critical analysis or drawing broader socio-political conclusions from them.

The best example for this type of approach is the recent encyclopedic compendium by the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu, TTK), entitled *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi* [The History of Turkish Excavations in the Periods of the Ottoman Empire and the Turkish Republic]. A monumental compilation of six volumes, this study brings together a large number and array of archival documents limited to the Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (BOA).¹⁵ The sources include mostly official correspondence regarding the major excavations undertaken in a wide time span from the late Ottoman era until the recent decades. The main shortcoming of the collection is methodological, that is, it neither offers contextual information nor makes any critical assessments of the documents, thus failing to examine the history of archaeology in a systematic manner. Moreover, as its title suggests, the scope of the study has been restricted to merely the excavations, missing out the other means of archaeological practices, pre- and post-excavation activities. The rationale behind the selection of documents and the odd exclusion of other archaeological activities is nebulous. Furthermore, its nationalistic tone weakens its credibility as an objective account of the history of archaeology. In contrast with its monumental size and encyclopedic content, the study has little historiographical value and fails to serve as a reliable historical survey of Turkish archaeology.

A paradigm that has dominated the archaeological discourse in Turkey from the beginning is the concept of “treasures” that the Western archaeologists smuggled out of Turkey since the early discoveries in the nineteenth century.¹⁶ The contention with Western claims on antiquities gradually created a reaction to the ambitious exploitation of antiquities amongst Turkish scholars, who, in response formulated a nationalist discourse. Therefore, the most common theme has, thus far, been the foreign archaeological enterprise within the Ottoman Empire and its impact on the formation of the Imperial Museum and subsequent archaeological discourse. The emphasis on foreign projects overshadows the archaeological practices of the Ottoman state itself, while few publications address issues

¹⁵ No reference is made to the archival material in the İstanbul Archaeological Museum.

¹⁶ For instance, one of the leading Turkish journals of archaeology, *Aktüel Arkeoloji* has covered this theme in a recent issue (September/October 2015) entitled “Osmanlı İmparatorluğu'nda Batının Arkeoloji Yağması: Avrupa Müzelerine Eser Toplama Yarışı [The Archeological Plundering of the Western States in the Ottoman Empire: The Rush for Collecting Antiquities for the European Museums]”. The majority of the articles in the volume focus on spoliation practices in the Ottoman Empire.

For a critique of such nationalist approaches prevalent in the historiography of archaeology and Ottoman history in general, see Berktaş, *ibid*; Eldem (2013).

regarding the history of excavations carried out by the Ottomans.¹⁷ As a result, alternative fields of study in the history of Ottoman archaeology that are not directly relevant to official history or covered in the textual documents such as disciplinary developments, intellectual trends, and methodological approaches to the fieldwork have been entirely disregarded.

By contrast, international scholarship on the history of archaeology has focused on theoretical issues overlooking local sources and accounts for viewing Ottoman enterprises through post-colonial debate. The standard picture is more complicated than what appears on the mainstream Western sources. Furthermore, Ottoman archaeological practices are often absent from the standard account of the history of archaeology.¹⁸ The exclusion of Ottomans from the story of archaeology at the turn of the century has generated a biased narrative of this period and its key developments.¹⁹ In this respect, an examination of the history of Ottoman archaeology within the context of social, cultural, and political events of the late Ottoman period is fundamental for revealing the complex network of relationships between leading powers of the time while also adding the local actors into the history of archaeology in its formative years.²⁰

An intriguing drawback is that, unlike Western historiographies of archaeology,²¹ Turkish historiography of Ottoman archaeology in particular has been undertaken by historians, not archaeologists. This is due to the fact that the great majority of the Ottoman archival sources are in Ottoman Turkish, a language that is not conventionally taught in archaeology and art history departments of Turkish universities. Hence, the virtual border set by the language revolution in 1932 obstructs the archaeologists wishing to read Ottoman sources. However, although the study of the early history of archaeology in Turkey is complicated by the language requirement, it is not the major cause of why the Turkish archaeologists are non-existent in the field of historiography. Besides practical difficulties, it is, in fact, ideological factors that render late Ottoman period a *terra incognita* for Turkish archaeologists. While glorifying the archaeological program initiated as part of the early Republican policies in 1930s, archaeologists disregard

¹⁷ The major excavations have been briefly noted by Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey* [The Westernization of Art and Osman Hamdi Bey], İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı, 1995. Alev Koçak, *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations: Ottoman Policy from 1840-1906, Foreign Archaeologists, and the Formation of the Ottoman Museum*, İstanbul: İsis Press, 2011.

¹⁸ Zainab Bahrani, Zeynep Çelik and Edhem Eldem, *Scramble For the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*. İstanbul: SALT, 2011

¹⁹ Eldem forthcoming.

²⁰ Eldem (forthcoming) addresses similar issues in his study on the role and experience of Theodore Macridy in the Boğazköy excavations of 1907.

²¹ Trigger offers a comprehensive discussion on the general historiography of archaeology. Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 2009, Pp. 549-581.

the formative phase of archaeology as well as its leading actors in the late Ottoman period.

Major Limitations and Alternative Methodologies

The history of Ottoman archaeology can benefit from new methodologies that would open new lines of inquiry and allow for new questions to be explored. The historiographer of archaeology in Turkey is required to examine both internal and external sources critically in order to offer a balanced interpretation. The internal sources are primary accounts written by local historians since the late Ottoman period. The external sources taken into account by the contemporaneous European actors, generally offer a biased view of Ottoman archaeology reflecting the political dynamics of the time and the ongoing rivalries over the antiquities.²² The Ottomans have been presented typically as vandals lacking the sophistication to appreciate and protect the antiquities lying in their territories. For instance, in one of his articles, Salomon Reinach blames the Ottomans ruthlessly for being only concerned with either selling or destroying antiquities. He also complains about intellectuals, who perceived the importance of archaeology, but are in the way of the Western interest in science and collecting as all they can achieve is confiscating and storing the antiquities in their museums with no audience.²³ Reinach was not alone in his dislike and critique of the Ottoman presence in the archaeological scene. Many Western sources from this period and early twentieth century display a similar disapproval of the Ottomans' activities in the field reflecting the political rivalry between the states.

The Turkish scholarship on the history of Ottoman archaeology developed as a response to the abovementioned Western narrative reacting with a nationalist discourse that has numerous shortcomings. An objective account of the history of the discipline, thus, requires the examination of primary sources, the majority of which are located in the archives of the İstanbul Archaeological Museum. However, despite their potential, these archives have been much less exploited because of the difficulties posed by their being uninventoried and undigitized thus far. Additionally, there are other alternative sources, which could potentially contribute to the study of archaeology in the Ottoman world, including the publications of the Ottoman archaeologists themselves or the archaeological findings from the excavations they undertook.

²² Eldem forthcoming.

²³ Salomon Reinach, "Le vandalisme moderne en Orient", *Revue des Deux Mondes* 156/239 (1883), Pp. 132-166, Cited in Frédéric Hitzel, "Osman Hamdi Bey et les Débuts de l'Archéologie Ottomane", *Turcica* 42 (2010), Pp. 167-190 and Edhem Eldem, "From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799-1869", in *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, (eds. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik and Edhem Eldem), İstanbul 2011, p. 326.

As a result of the paucity of attention in archaeology in public circles in the late Ottoman period, the museum became the foremost institution where archaeology found adequate representation. Therefore, the dominant theme of the history of archaeology has been the foundation of the Imperial Museum, with a particular focus on the period under the directorship of Osman Hamdi. Presenting museology as the only visible aspect of archaeology in the Ottoman world, this approach views archaeology merely as a tool for enriching the museum holdings. This view of archaeology that developed in the late Ottoman times has been the main paradigm in archaeological historiography. An immediate effect of such a shallow outlook is its disregard for the study of archaeology for its own sake as well as some other relevant themes such as the sociological and methodological dimensions of archaeological practice.

Archaeology has been represented in Turkish historiography as an independent scientific discipline much later in the early Republican era of the 1930s, when the state and its newly founded institutions promoted archaeological research extensively. The concentration of historiographical interest in modern scholarship has been on these two themes; that is the foundation of museology by Osman Hamdi and the so-called golden years of Turkish archaeology. This disproportionate emphasis created a neglect of the history of archaeology to be treated as an independent discipline. Therefore, other promising subjects such as its historical and methodological development and its place within the history of the world archaeology are yet to be explored.

The general consensus amongst Turkish historians of archaeology is that the Ottomans did not have a clear mission to study their own past and archaeology obtained a socio-political character only in the Republican period.²⁴ Ensuing the abovementioned tradition, mainstream historians generally acknowledge that the Ottomans imported and practiced archaeology as part of their “process of modernization” with the aim to acquire antiquities for the museums.²⁵ For instance, one of the few archaeologists interested in the history of archaeology in Turkey, Mehmet Özdoğan simply ignores the archaeological practices taking place in late Ottoman period and reduces the role of Ottomans in the history of archaeology to simply a group of legislative improvements: “The most significant contribution made by the Ottomans to archaeology prohibiting the export of antiquities which at that time might be considered as revolutionary.”²⁶

²⁴ Mehmet Özdoğan, “Ideology and Archaeology in Turkey”, in *Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, (ed. Lynn Meskell), London and New York 2002, p. 111; Tuğba Tanyeri-Erdemir, “Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic”, *Journal of Field Archaeology* 31 (2006), p. 382.

²⁵ Özdoğan, “Ideology and Archaeology in Turkey”, p. 114; Remzi Oğuz Arık, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış [A Look at Turkish Museology]*, İstanbul 1953.

²⁶ Özdoğan, “Ideology and Archaeology in Turkey”, p. 115.

Partly due to the belief that Ottoman archaeology lacked a systematic research strategy, scholars have concentrated on the question of why and how archaeology started, rather than how it was practiced or how it developed over time. Imported from Europe, archaeology certainly bore a strong European influence with an emphasis on Greco-Roman antiquities. The Turkish-Islamic heritage was not considered worth studying or even preserving until the last decades of the nineteenth century. However, it is misleading to claim that archaeological research in the Ottoman Empire was merely inspired by aesthetic concerns and did not have any academic or political aspirations. Given the small number and limited extent of the studies on the historiography of archaeology in the Ottoman Empire, one should avoid sweeping generalizations at least for the present.

Conclusion

While opening up new lines of inquiry for the study of Ottoman archaeology, the present paper emphasizes the necessity to reconsider the historiographical sources and methodologies, which is not an easy but an essential task for several reasons: 1) An investigation of the foundations and development of the discipline of archaeology would enable a better understanding of its current state and future directions in modern Turkey; 2) Establishing the role and place of Ottoman archaeologists within the context of early history of archaeology will allow revealing their contributions to the formation of the discipline in Turkey; 3) The study of early history of archaeology in the Ottoman context has an important potential for informing us about the changing attitudes in Turkey to the archaeological recovery of the past. An analysis of the nationalist and colonialist discourses dominating the historiography of Ottoman archaeology would enable us to comprehend the relationship between archaeology and politics both in the past and at present. In order to offer a better-informed analysis as well as an accurate account of Ottoman archaeology, which has long suffered from the ideological rivalries between the Orientalist interpretations and the nationalist historiographies, it is necessary to incorporate different strands of evidence from various textual sources as well as archaeological material.

The fact that the study of Ottoman archaeology can tap into a remarkable range and number of primary sources could perhaps encourage archaeologists to step into the field. An alternative to documents written in Ottoman Turkish can be the large corpus of literary sources taken into account in Western languages by local and foreign archaeologists working in the Ottoman Empire. These include personal records and letters, published and unpublished field reports of Ottoman archaeologists,²⁷ and the publications of the museum itself, such as the museum catalogues prepared by Dumont (1868), Goold (1871), Reinach (1882), and Joubin

²⁷ See, for instance, publications by Baltazzi and Macridy.

(1893). In this regard, the archives of the İstanbul Archaeological Museums yet remain as an untapped resource with its large collection of photographs and written documents in Ottoman Turkish and French. The collection is in the process of being inventoried and digitized at present as part of the ongoing restoration in the museum. In the near future, it will be integrated with the online database of the BOA giving researchers digital access to its collections, which would undoubtedly make a positive impact on future studies. The absence of textual records can be compensated by using archaeological material retrieved in early excavations as a primary source of information on the field techniques and collection strategies of the Ottoman archaeologists.²⁸ Considering the large number of excavations commissioned by the museum, future investigations in the field would certainly be promising and more likely to offer new outlooks on this neglected field of study.

References

- Akın, Nur, “Osman Hamdi Bey, Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine [On Osman Hamdi Bey, the Antiquities Law and the Perception of Protection of the Time]”, In *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, (ed. Zeynep Rona), İstanbul 1993, Pp. 233-238.
- Anık, Remzi Oğuz, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış* [A Look at Turkish Museology], İstanbul 1953.
- Atasoy, Sümer, “Türkiye’de Müzecilik [Museology in Turkey]”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 6, İstanbul 1983, p. 1458.
- Bahrani, Zainab, Zeynep Çelik and Edhem Eldem, *Scramble For the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*. İstanbul 2011.
- Baltazzi, Demosthene, “Borne des Pergaméniens”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* V (1881), Pp. 283-284.
- , “Inscriptions de l’Éolide”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* XII (1888), Pp. 358-376.
- Baram, Uzi and Lynda Carroll, *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, New York 2002.
- Berktaş, Halil, “Kültür ve Tarih Mirasımıza Bakışta Milliyetçiliği Aşma Zorunluluğu [The Necessity of Overcoming Nationalism in Viewing our Cultural and Historical Heritage]”, In *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, (ed. Zeynep Rona), İstanbul 1993, Pp. 240-259.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi Bey* [The Westernization of Art and Osman Hamdi Bey], İstanbul 1995.

²⁸ I have used this methodology in my doctoral research, which has proven to be efficient for the Ottoman excavations carried out at Raqqa by Theodore Macridy and Haydar Bey since it has been possible to correlate the physical data with textual evidence. See Tütüncü Çağlar, *ibid*. It is possible to apply this methodology to other excavations carried out by the Imperial Museum.

- Cinoğlu, Uğur, *Türk Arkeolojisinde Theodor Makridi* [Theodore Makridi in Turkish Archaeology], MA thesis, Marmara University, İstanbul 2002.
- Eldem, Edhem, “Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak [Saving the Ottoman History from the Turks]”, *Cogito* 73 (2013), Pp. 1-23.
- _____, “The ‘Prehistory’ of Ottoman Archaeology, 1840-1870”, *Forum Lecture Munich*. Graduate School for East and Southeast European Studies, Munich, October 2, 2015. <http://www.gs-oses.de/video-podcasts.html>.
- _____, “Theodor Makridi Bey ve 1907 Boğazköy Kazısı [Theodor Makridi Bey and the 1907 Boğazköy Excavation]”, *The Discovery of an Anatolian Empire*, November 14-15, 2015, İstanbul Museum of Archaeology Library, forthcoming.
- Eyice, Semavi, “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 6, İstanbul 1985, Pp. 1596-1603.
- Gerçek, Ferruh, *Türk Müzeciliği* [Turkish Museology], Ankara 1999.
- Hanssen, Jens, “Imperial Discourses and an Ottoman Excavation in Lebanon”, in *Baalbek: Image and Monument, 1898-1998*, (eds. Hélène S. Sader, Thomas Scheffler and Angelika Neuwirth), Beirut 1998, Pp. 157-172.
- Hitzel, Frédéric, “Osman Hamdi Bey et les Débuts de l’Archéologie Ottomane”, *Turcica* 42 (2010), Pp. 167-190.
- _____, “Osmanlı Arkeolojisinin Başlangıcı Osman Hamdi Bey [Osman Hamdi Bey and the Beginning of Ottoman Archaeology]”, *Aktüel Arkeoloji* 47 (2015), Pp. 36-45.
- Karaca, Ali, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Bilinci (1837-1909)”, in *Comité international d’études pré-ottomanes et ottomanes, and Tuncer Baykara, CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi: XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, (ed. Tuncer Baykara), Ankara 2004, Pp. 381-391.
- Koçak, Alev, *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations: Ottoman Policy from 1840-1906, Foreign Archaeologists, and the Formation of the Ottoman Museum*, İstanbul 2011.
- Koşay, Hamit Zübeyr, E. Zarfif Orgun, Sadı Bayram, and Erdoğan Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi* [History of Turkish Excavations in the periods of Ottoman Empire and the Turkish Republic], Ankara 2013.
- Kökdemir, Görkem, “120. Ölüm Yıldönümünde Aydın Vilayeti Müze-i Hümayun Müdür Vekili Démosthènes Baltazzi ve Menderes Magnesiası’ndaki Çalışmaları (1887, 1890) [On the 120th Death Anniversary of Demosthenes Baltazzi, the Assistant Director of the Imperial Museum in the Province of Aydın, and His Excavations in Magnesia on the Meander (1887, 1890)]”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi - Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology* 19 (2016), Pp. 291-304.
- Macridy, Theodore, “A Travers les Necropoles Sidoniennes”, *Revue Biblique* NS I (1904), Pp. 547-573.
- _____, *Le temple d’Echmoun à Sidon: Fouilles du Musée Impérial Ottoman*, Paris 1904.
- _____, “Altertümer von Notion”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* VIII (1905), Pp. 155-17.
- _____, “Une Citadelle Archaïque du Pont (A fouilles du Musée Impérial Ottoman)”, *Mitteilungen der Vorderasiatischen Ägyptischen Gesellschaft* 4 (1907), Pp. 168-175.

- _____, “La porte des sphinx à Euyuk. Fouilles du Musée Impérial Ottoman”, *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 13 (1908), Pp. 1-29.
- _____, “Un Tumulus Macédonien à Langaza”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 26 (1911), Pp. 193-215.
- _____, “Antiquites de Notion”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* XV (1912), Pp. 36-67.
- _____, “Un Hieron d’Artemis Polo a Thasos. Fouilles du Musée Impérial Ottoman”, *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* 27 (1912), Pp. 1-19.
- _____, “Reliefs gréco-perses de la région de Dascyion”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 37 (1913), Pp. 340-358.
- Makdisi, Ussama, “Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence, and the Cultural Logic of Ottoman Reform”, in *The Empire in the City: Arab Provincial Cities in the Ottoman Empire*, (eds. Jens Hanssen and Thomas Philipp), Würzburg 2004, Pp. 29-47.
- Mansel, Arif M., *Türkiye’nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihsel Coğrafyası için Bibliyografya*, Ankara 1993.
- Moro Abadía, O, “The History of Archaeology as a Field: From Marginality to Recognition”, in *Human Expeditions: Inspired by Bruce Trigger*, Toronto 2013, Pp. 90-101.
- Mülayım, Selçuk, “Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği [19. Century Ottoman Museology in Chronological Notes]”, *The Journal of Ottoman Studies* 34 (2009), Pp. 175-201.
- Ogan, Aziz, “TH. Makridi’nin Hatırasına”, *Belleterin* V/17-18 (1941), Pp. 163-169.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* [The Longest Century of the Empire], İstanbul 1983.
- Holod, Renata and Robert G. Ousterhout, *Osman Hamdi Bey & Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi, Sanat = Osman Hamdi Bey & the Americans: Archaeology, Diplomacy, Art: [Sergi = Exhibition, 14.10.2011-08.01.2012, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Pera Müzesi]*, İstanbul 2011.
- Özdoğan, Mehmet, “Ideology and Archaeology in Turkey”, in *Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, (ed. Lynn Meskell), London and New York 2002, Pp. 111-123.
- Özkan, Süleyman, “Osmanlı Devletinde Eski Eser Koleksiyonculuğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XIX/2 (2004), Pp. 65-86.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri [Archaeological Excavations and Museological Practices in the Ottoman State]”, in *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, (ed. Nejet Bilgi et al.), İzmir 1999, Pp. 449-478.
- Paksoy, İsmail G, “Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti’nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler [Ideas on the Cultural Heritage Policies of the Ottoman State in light of some documents]”, in *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, (ed. Zeynep Rona), İstanbul 1993, Pp. 201-221.
- Shaw, Wendy M. K., *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley 2003.

Tanyeri-Erdemir, Tuğba, “Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic”, *Journal of Field Archaeology* 31 (2006), Pp. 381-393.

Trigger, Bruce G, “Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist”, *Man* 19 (1984), Pp. 355-370.

_____, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 2009.

Tütüncü Çağlar, Filiz, *From Raqqa with Love: The Raqqa Excavations by the Ottoman Imperial Museum (1905-6 and 1908)*, PhD Diss. University of Victoria, Victoria 2017.

BİR RAHİBİN KALEMİNDEN ALEMDAR MUSTAFA PAŞA'NIN SARRAFI MANUK MİRZAYAN BEY

Silvart Malhasyan* & Aysel Yıldız**

Ruşçuk ayanları Tirsiniklioğlu İsmail Ağa (ö. 1806) ile Alemdar Mustafa Paşa'nın (ö.1808) uzun süre sarraflığını yapan ve Osmanlı tebaası olan Manuk Mirzayan'ın (ö. 1817) hikâyesi küçük bir Balkan kasabası olan Rusçuk'ta başlar, İstanbul'a uzanır, tekrar Rusçuk, ardından Bükreş'te devam eder ve nihayetinde bir Rus vatandaşı olarak yerleştiği Hınçesti'de sona erer. Maceralı hayatı kadar ilişki kurduğu insanlar da son derece önemli ve renkli simalardır. Aynen kendisi gibi taşrada yükselerek sadece yerel değil İmparatorluk çapında önemli siyasi aktörlere dönüşen Tirsiniklioğlu İsmail Ağa ve özellikle Alemdar Mustafa Paşa bu listenin en başında gelir. Her ikisinin sağ kolu olan Köse Ahmed, II. Mahmud döneminin meşhur kaptan-ı deryası Abdullah Ramiz Paşa, Mustafa Refik Efendi, Mehmed Emin Behiç Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Kadı Abdurrahman Paşa, Eflak voyvodası Alexander İpsilanti gibi birçok Osmanlı bürokratu veya taşra eliyle yakın ilişkileri vardır. Bunun yanı sıra, General Miladoroviç ve Prozorovski gibi 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşının bazı Rus komutan ve devlet adamları ile Bükreş'teki Rus konsolosu Luca Kiriko'yla da bağlantılarını devam ettirmiştir.

Dolayısıyla Manuk Bey'in hayatını incelemek yalnızca Rusçuk, Bükreş ve İstanbul'daki siyasi ve ekonomik gelişmeleri değil, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda cereyan eden önemli iç ve dış siyasi, diplomatik ve sosyal olayları da takip etmek demektir. Halen birçok anlamda detaylı incelenmeye muhtaç olan 1800-1820'ler arasında cereyan olayların farklı cephelerinin daha iyi anlaşılması açısından Manuk Mirzayan kilit bir konuma haizdir. Biz de bu maksatla, Manuk Bey hakkında en temel kaynaklardan olan Ğevont Hovnanyan'ın yazdığı kısa bir monografin analizini yapıp ve Ermenice'den Türkçe'ye çevirisini sunarak Türk okurlarına da bu önemli şahsı tanıtmaya çalışacağız.

Aslen Ermenistan'ın Ararat bölgesinden olan Manuk Bey'in babası Mardiros Mirzayan sonradan Rusçuk'a yerleşmiş ve Rusçuk'un önemli zenginlerinden biri olmuştur. Manuk da babasının vefatından sonra ailenin başına geçerek ticaret hayatına atılmış ve giriştiği muhtelif işlerde büyük başarı kazanarak kasabanın sayılı simalarından biri haline gelmişti. Yaşadığı dönemde sahip olduğu serveti ve ticari

* Doktora öğrencisi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, İstanbul / Türkiye, silvamalhasyan@yahoo.com

** Dr., *Bağımsız Araştırmacı*, İstanbul / Türkiye, yildiz.aysel@gmail.com

faaliyetleri kendisini adeta uluslararası bir banker yapmıştı.¹ Ancak, onu dönemin diğer bölge eşraf, tüccar veya zimmilerinden ayıran en önemli özelliği siyasi ve ticari bağlantılarını iyi ayarlayabilmesi ve bu sayede sosyal itibar ve statüsünü de arttırabilmesidir. III. Selim ve IV. Mustafa tarafından sırasıyla şahinci (1789?) serdar (1802), saki (paharnic) (1803), bey, divan-ı hümayun tercümanlığı (24 Ekim 1807) ve boyar (22 Eylül 1808) ünvanları ihsan edilen Manuk Bey, Rus çarına olan hizmetlerinden dolayı da üçüncü dereceden St. Vladimir nişanı almıştı (Mayıs 1810).² 1806 yılında Rus pasaportu almasına rağmen Osmanlı topraklarında kalmaya devam etmiş, ancak 1813'te siyasi nedenlerle ikinci kez Rus pasaportu almış ve 1816'da Rus vatandaşlığına geçen ailesini de yanına alarak Besarabya'da yerleşmişti.³

Rusçuk ve Eflak'ta yaptığı başarılı yatırımlarla servetini arttıran Manuk Bey'in bir yandan da aktif bir siyasi hayatı vardı. Nitekim kendisine Osmanlı topraklarını terk etme kararı aldırın şartlar da hep siyasi kaynaklıdır. Dostu olan ve aynı zaman da sarraflığını yaptığı Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki taht kavgalarına dâhil olup, Rusçuk Yârânı'nın da teşvikiyle İstanbul'a yürümesi üzerine her ikisinin de hayatında ciddi değişiklikler olmuştu. Paşa'nın III. Selim'i tekrar tahta çıkartmak amacıyla payitahta yürüyüşü III. Selim'in ölümüyle sonuçlanarak bir anlamda başarısız olmuştu. Ancak, II. Mahmud'un padişahlığını temin etmiş ve sadrazam olmuştu (28 Temmuz 1808). Manuk Bey de Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretinde, Paşa'nın davetiyle, İstanbul'a gelmiştir (Ekim 1808). Kısa süren sadaretinde baskıcı bir rejim uygulayan Paşa, Alemdar Vakası (15 Kasım 1808) olarak bilinen yeniçeri isyanında öldürülmüştür.

İsyandan canını zor kurtaran Manuk Bey, Rusçuk'a dönmüş, ardından Rus işgali altındaki Bükreş'e yerleşmiştir. Bu arada Alemdar Vakası'ndan sonra kendisi gibi kaçmak zorunda kalan ve haklarında idam fermanı çıkarılan Kapdan-ı Derya Ramiz Paşa, tersane kethüdası İnce Mehmed Bey, Alemdar'ın kethüdası Köse Ahmed Efendi gibi bazı dostlarının hayatlarını kurtarmak üzere onları Rusya'ya siyasi mülteci olarak göndermiştir (1809). Ancak, bölgedeki dengelerin aleyhine değişmesi ve özellikle geri dönmek isteyen dostu Ramiz Paşa'nın Bükreş'e ayak basar basmaz idamı (1813) üzerine kendi hayatından da endişelenmeye başlamıştır. Özellikle Mehmed Said Halet Efendi'nin (ö. 1823) kendisine olan düşmanlığı Manuk'un önce Avusturya'ya (1813) ve ardından temelli olarak Rusya'ya yerleşmesine (1815) zemin hazırlamıştır. Rus vatandaşlığına geçtikten sonra Çar'ın izniyle Besarabya bölgesinde (Reni) Ermenilerin ağırlıkta olduğu ancak her din ve etnik gruba açık kozmopolit bir ticaret kolonisi kurmak üzere çalışmalara başlamıştır. Aynı zamanda Hınçeşti kasabasında toprak satın alarak buraya bir

¹ Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in The Age of Revolutions*, (Stanford: California, 2016), s. 97-99.

² Gheorhge Bezviconi, *Manuc Bei*, (Kışnev: 1938), s. 6-7, 9-12, 17-18; Ştefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraŝi diplomat la in capitul se calului al XIX-lea*, (Cluj: Napoca, 1976), s 28, 77.

³ Ionescu, *Manuc Bei*, s. 38.

konak da yaptırmıştır. Ancak, 1817'deki ölümü hayalindeki şehri kurmasını engellemiştir.⁴

Ėvont Hovnanyan ve Eseri

Manuk'un öldüğü yıl İstanbul Pera'da dünyaya (28 Haziran 1817) gelen Hovnanyan, Karaköy Saint-Benoit Fransız Okulu'nda tahsil gördükten sonra 12 Ağustos 1835'de Viyana'ya gitmiş ve 1 Kasım 1840'da rahip olarak takdis edilmişti. Meslek olarak din adamlığını seçmiş, Viyana Mehitarist Rahipler Topluluğu üyesi ve genel sekreteri olarak görev yapmıştır. Bağlı bulunduğu manastırda uzun yıllar öğretmenlik ve matbaa müdürlüğü de yapan Hovnanyan, "Yevroba" [Avrupa] adlı gazetede 1847-57 tarihleri arasında faal olarak çalışmıştır. Bir süre sonra çalışmalarına "Hantes Amsorya" [Aylık Dergi] adlı dergide devam etmiştir. Kendisinin 20-25 kadar yayınlanmış eseri, 10-13 kadar da basılmamış çalışması bulunmaktadır. Yayınlanmış eserleri arasında en önemlileri *Fransızca Dilbilgisi*- 3 cilt (1844-57), *Avrupa Devletleri Siyasi Tarihi*- 4 cilt (1856-60), *Martin Luther'in Hayatı* (1850), *Çocuk Eğitimi* (1851), *Büyük Nerses* (1851) ve Manuk Mirzayan'ın hakkında yazdığı eserdir (1852)'dir.⁵

Elinizdeki makalenin konusu olan ve Türkçe çevirisi verilen Manuk Mirzayan'ın Hal Tercümesi,⁶ adlı eser, yazarı tarafında Manuk Bey'i gelecek nesillere tanıtmak üzere kaleme alınmıştı. Hovnanyan'ın kendi ifadesiyle Manuk Bey gibi önemli bir Ermeni büyüğünün zamanının akışıyla unutulmamasını sağlamak temel kaygısıydı.⁷ Hagiografik tarzda yazılan bu eserin bir amacı Manuk'un Bey'in unutulmamasını temin etmekse, diğer bir amacı da kendisini övmek ve yüceltmektedir. Bir din adamı ve eğitimci sıfatıyla yazdığı bu çalışmasında oldukça yalın bir dil kullanan Hovnanyan, okuyucunun dikkatini çekmek üzere daha ziyade akılda kalıcı ve trajik olaylara yer vermiştir.

Yazarın bir diğer amacı da Osmanlı imparatorluğu gibi büyük devletlerin bile nizamsızlık ve karışıklık yüzünden yıkılabileceğini okuyucularına göstermektir. Dolayısıyla, ön planda Manuk Bey'i anlatırken, arka planda Osmanlı İmparatorluğu ve on dokuzuncu yüzyıl başı Balkanları hakkında da malumat vermektedir. Kahramanın hayatını bu arka plana dayandırarak anlatmaya çalışır. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun en dikkat çekici özelliği, Tirsiniklioğlu İsmail Ağa veya Alemdar Mustafa Ağa (Paşa) gibi sıradan şahısların ortaya çıkıp çok önemli

⁴ Daha detaylı bilgi için bk. H. DJ. Siruni, "Ramiz Pacha et Son Activité," *Studia et Acta Orientalia*, VIII (1971), s. 103-24; H. DJ. Siruni, "Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey, Prince de Moldavia", *Balkanica* 6 (1989), s. 53-100; H. DJ. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", [Manuk Bey'in Hayatından Sayfalar], *Panper Hayastani Arhivneri* 3/24 (1969), s. 157-90; 2 (1970), s. 147-172; 3 (1970) s. 141-166.

⁵ *Haygagan Soyedagan Hanrakidarani* [Sovyet Ermenistanı Ansiklopedisi], Erivan, 1980, cilt VI, s. 577.

⁶ Gehowond Hovhanean, *Mirzayan Manuk Peyin Varuts' Patmut'ivne* [Manuk Bey Mirzayan'ın Hal Tercümesi], (Viyana: Pashpan S. Astwatsat Sni Vanke, 1852).

⁷ bk. s. 133.

mevkilere gelebiliyor ve önemli işlere imza atabiliyor olmasıdır.⁸ Kendi olanaklarıyla yükselen insanlara verdiği diğer bir örnek ise Manuk'tur. Bu üç şahsın ortak özelliği, sıfırdan başlamaları ve zor şartların üstesinden gelerek önemli mevkilere gelebilmeleridir. Hovnanyan'a göre, Manuk Bey'in fazladan sahip olduğu mükemmel özellikleri de vardı: dostluk ve dürüstlük aşkı, insan sevgisi, çalışkanlık ve vefa. Bu hasletleri kendisini başarıdan başarıya götürmüş, toplumda saygınlık kazandırmıştı.

Hovnanyan'ın eseri bir dönem kaynağı değildir, yani Manuk'un döneminde yaşamamıştır. Kullandığı dönem kaynakları arasında sadece Georg Oğulukyan'ın *Ruznâmes*'ni ismen zikretmektedir. Kendisinin de ifade ettiği üzere özellikle payitahttaki ve diğer bölgelerdeki olayların anlatımı neredeyse tamamen bu kaynağa dayanır. Dolayısıyla bu bölümlerde Hovnanyan'ın bir orijinalliyi yoktur. Esas katkısı her zaman isimlerini zikretmese de kullandığı sözlü kaynaklar ve onların verdiği bilgilerdir. Bizzat Manuk Bey'le tanışmış, aynı dönemdeki bazı olaylara şahit olmuş şahıslar veya aile mensuplarının anlatımına ayrı bir önem vermiştir. Bu açıdan en önemli gördüğü ve ismen zikrettiği şahıs ise Mser Mıseryants'dır. Moskova Lazaryan Enstitüsü'nde Ermenoloji hocası olan Mıseryants, uzun bir süre (1836-48) Manuk'un çocuklarının eğitimiyle ilgilenmişti. Bu sayede hem ailenin hayatta kalan fertleriyle tanışma hem de ailenin anlattıklarından Manuk Bey'i tanıma imkânı bulmuştu. Nitekim kendisi de 1841'de Manuk Bey'in biyografisini yazmıştır. Ancak bu eser ölümünden sonra eşi Sophia Mıseryan tarafından "Mirzayan Bey 'in Hayatı" ve "Mektuplar" (G. Apovyan ve H. Alemdaryan'la) başlığıyla *Paros Hayastani* dergisinde 1879-81'da basılmıştır. Muhtemelen Mıseryan'ın basılmamış monografını da görme şansı olmayan Hovnanyan, o yüzden Mıseryants'ın çalışmasından bahsetmemekte, daha ziyade ona sorduğu muhtelif konu ve sorular hakkında bilgi verdiğini ifade etmektedir.⁹ Zaten evraktan veya yazılı kaynaktan ziyade sözlü kaynağa ve hafızaya dayandığı için bazı hususları unutmuş ve atlamış olabileceğinden kendisi de endişelenmektedir.

Manuk Bey için adeta bir aziz portresi çizilen bu eserde tarihsel sebep-sonuç ilişkisi ve kaynak kullanımı oldukça zayıftır diyebiliriz. Kahramanını çok fazla ön plana çıkarması ve övmesine rağmen, Manuk Bey'in hayatı açısından Hovnanyan'ın kitabının vazgeçilmez bir eser olduğu muhakkaktır. Özellikle sözlü kaynaklara dayanarak anlattığı bölümlerde hem Manuk Bey'in hayatı hem de Osmanlı tarihiyle alakalı bazı konularda çok önemli bir tarihi kaynak olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, ayan olmadan önceki hayatı hakkında pek fazla malumatımız olmayan Tirsiniqlioğlu'nun gençliğinde bir süre Rusçuk'ta sakalık yaptığına dair önemli bir detay verilmektedir.¹⁰ Daha da önemlisi İsmail Ağa'nın sarrafı Manuk Bey'le tanışmasına dair detaylar ikilinin arasındaki bağlantının hem ne zaman başladığını

⁸ bk. s. 133-134.

⁹ bk. s. 135.

¹⁰ bk. s. 133. Bu bilginin ilk defa kullanımı ve Tirsiniqlioğlu İsmail Ağa'nın hayatı hakkında bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Tirsiniqlioğlu İsmail Ağa", *TDVİA*, 41, s. 204.

hem de aralarındaki ilişkinin bir ayan-sarraf ilişkisinden daha derin olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Aile üyelerinden öğrenmesi muhtemel olan bu rivayete göre Manuk Bey'i sarraf olarak bizzat İsmail Ağa seçmiştir. Yanına çağırarak, kendisinden mal ve para getirmesini istemiş, Manuk Bey de ailesinin korku ve itirazlarına rağmen talebinden fazla mal teslim etmiştir. Bir süre birbirlerini denedikleri anlaşılan bu iki şahsın, bir süre sonra iyi bir dostluk ilişkisi kurdukları ve Manuk'un Tirsinikli İsmail Ağa'nın bir nevi akıl hocası haline geldiği de ortaya çıkmaktadır. Hovnayan'a göre, ailesinin tüm itirazlarına ve İsmail Ağa'nın emek ve yatırımını geri vermeme ihtimaline karşın talepleri karşılamaşının nedeni Ermenilerin ezilmesini engellemek adına kendini bir anlamda feda etmesidir. Ancak, bunu teyit edebilecek herhangi bir başka kaynağımız maalesef yok. Neticede, ikili arasında bu şekilde başlayan dostluk, İsmail Ağa'nın etrafındaki diğer bazı adamlarının entrikalarına rağmen devam etmiştir. Manuk, İsmail Ağa'nın vefatından (1806) sonra yerine Rusçuk ayanı ve yakın dostu olan Alemdar Mustafa'ya da hem sarraflık hem de akıl danışmanlığı görevini üstlenmiştir.

Yazar, Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak üzere Rusçuk Yârânı'yla yapılan planlarla da ilgili bazı önemli detaylar vermektedir. Hovnayan sayesinde öğrendiğimiz en önemli malumat yalnızca Rusçuk Yârânı'nın değil Manuk Bey'in de bu plan bir parçası olmasıdır. Mesela, Edirne'de ordunun başında bulunan sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'ya (ö. 1811) güvenilir birini göndererek kendisini İstanbul'a dönme fikrine ikna etmek fikri Manuk'tan gelmişti.¹¹ III. Selim'i sevdiği için bu plana destek verdiği ifade edilen Manuk Bey'in yine de Alemdar Mustafa Paşa'nın hırsından tedirgin olduğu anlaşılıyor. Zira Rusçuk'ta yapılan plana göre, Paşa başkentte asayişi sağladıktan sonra geri dönecek ve sadrazamlık teklif edilirse kesinlikle reddedecekti. Hovnayan'a göre, bu sözüne riayeten, İstanbul'a gidip II. Mahmud tarafından sadrazam atanan Paşa önce sadrazamlığı kabul etmek istememiş, padişahın ısrarı üzerine kabul etmek zorunda kalmıştı.¹²

Alemdar Vakası'ndan (15 Kasım 1808) aşağı yukarı bir ay evvel İstanbul'a gelen Manuk payitahta çok uzun süre kalmaz. Zira çok uzun süre geçmeden Alemdar Vakası patlak vermiş ve efendisi ölünce Rusçuk'a geçmek zorunda kalmıştı. Hovnayan'a göre, İstanbul'daki gerginliğin giderek arttığını fark eden ve Alemdar'ın hayatından endişelenen Manuk Bey ve Köse Ahmed'in kendisini şehirden bir an evvel ayrılması veya en azından şehirdeki sadık birliklerin sayısının arttırması yönünde uyardıklarını öğreniyoruz. Ancak, Alemdar Mustafa Paşa uyarılarına kulak asmayarak her ikisini de huzurundan kovmuştur. Yazarın verdiği bilgiye göre Manuk'la son görüşmesi 13 Kasım, yani Alemdar Vakası'ndan sadece iki gün öncedir.¹³ Köse Ahmed İstanbul'dan ayrılmayı tercih ederken, Manuk

¹¹ bk. s. 150, 154.

¹² bk. s. 154.

¹³ bk. s. 156.

sadakati yüzünden Paşa'yı yalnız bırakmak istememiş ve olaylara Ortaköy'deki evinde yakalanmış, canını asilerden zor kurtarabilmiştir.¹⁴

Alemdar Vakası'nın detayları ve Manuk Bey'in başına gelenleri anlatan başka bir kaynak daha vardır. İsyandan kısa bir süre önce, Rus generali Prozorovski adına sadrazama bir mektup getiren Rus memur Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk günlüğünde aynı olaydan bahsetmektedir.¹⁵ Az bilinen bir kaynak olmasına rağmen hem İstanbul'da meydana gelen olayları hem de Manuk Bey'in o gece yaşadıklarını aydınlatması açısından elzem bir kaynaktır. Özellikle Hovnanyan'ın eseriyle beraber okunduğunda o gece hakkında malumatımız oldukça detaylanmaktadır. Buna göre, işlerinin uzaması yüzünden dönüşü uzayan Krasnokutsk, Vaka gecesi Manuk Bey'in Ortaköy'deki yalısında misafirdir ve isyanı orada haber alır ve bir süre sonra ayrılır. Hovnanyan onun bıraktığı yerden devam ederek, Rusçuk'tayken iyiliği dokunduğu bir şahsın önceden haber vermesiyle mutlak bir ölümden nasıl kıl payı kurtulduğunu anlatır.¹⁶

Hovnanyan, isyan sonrası Rus işgali altındaki Bükreş'e yerleşen Manuk'un ticaretten el ayak çekerek daha ziyade tarımla uğraştığını iddia etmektedir.¹⁷ Bu şehirde toprak satın alarak tarımsal üretime yoğunlaşmış ve aynı zamanda bu topraklarda yaşayan köylülerin hayat şartlarını da düzeltmeye çalışmıştır. Yine de diplomasıyla ilgilenmiş ve Bükreş görüşmelerinde Bab-ı Ali ve Rus hükümetine aracılık etmiştir. Ancak, Hovnanyan'a göre, bütün bu hizmetlerine rağmen, Halet Efendi gibi düşmanları peşini bırakmamıştı. Bu sebeple mecburen Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁸

Avusturya ve Rusya'daki hayatı pek detaylı anlatılmamasına rağmen, Erdel ve Viyana'da daha ziyade kültürel aktivitelerle uğraştığını ve Rusya'ya gidebilmek ümidiyle Rus Çarı'nın huzuruna çıkarak bir şehir kurmak üzere izin almaya çalıştığını öğreniyoruz. Bu görüşmelerden sonra Besarabya'da bir şehir kurma imtiyazı kazanan Manuk Bey Rusya'ya temelli olarak yerleşmeye karar vermiştir. Ancak, kuracağı şehirle ilgili bazı pürüzler devam ettiğinden yanına getirttiği ailesiyle beraber geçici olarak Hınçeşti'ye yerleşmiştir. Ölümü şehrin kurulmasını tamamlamasına izin vermemiştir. Bildiğimiz kadarıyla ölümüyle alakalı en detaylı bilgi yine Hovnanyan tarafından verilmektedir. Buna göre, Hınçeşti'deki malikânesinde üst düzey Rus komutan ve ricali için düzenlenen bir ziyafette seçkin atlarını göstermek istemiş, atla gezinti yaptığı sırada kalp krizi geçirerek vefat etmişti.¹⁹

¹⁴ bk. s. 156-157.

¹⁵ Fatih Ünal, "Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüğünden 1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 4 (2008), s. 574-90.

¹⁶ bk. s. 161-162.

¹⁷ bk. s. 162-163.

¹⁸ bk. s. 166.

¹⁹ bk. s. 169.

Dönem Kaynaklarında Manuk Mirzayan

Osmanlı tarihi açısından birçok önemli olayla bağlantılı olmasına rağmen Osmanlı dönem kaynakları Manuk Bey'den pek bahsetmez. Bazıları ise kendisinden çok kısaca malumat verir. Örneğin, Şânîzâde Alemdar Mustafa Paşa'nın sarrafı olduğunu ve Alemdar Vakası'ndan sonra Rusçuk'a kaçtığını not eder. Ayrıca Alemdar'ın hazinedarı Köse Ahmed'le beraber İstanbul ve Rusçuk'ta zimmetlerine geçirdikleri mal ve hazineyle Rusya'ya sığındıklarını da kısaca not eder.²⁰

Öte yandan, Manuk Bey'in yaşadığı döneme denk düşen III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud saltanatından bahseden iki tane önemli Ermenice kaynak daha vardır. Bunlardan biri Georg Oğulukyan'ın (ö. 1828) yazdığı bir *Ruznâme*'dir.²¹ Diğeri ise Kalost Arapyan'ın kitabıdır.²² İlk eserde, 1806'da İngiliz donanmasının İstanbul'a gelişi, 1807 İsyanı, isyan sonrası karışıklık ve Alemdar Vakası detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İstanbul'da Ortaköy'de ikamet ettiği için olayları daha ziyade payitaht odaklıdır ve bazılarında görgü tanıklığı yapmıştır. İyi düzeyde eğitim aldığı anlaşılan Oğulukyan, darbhane-i amirede Düzoğullarına memur sıfatıyla hizmet vermekteydi, bu da kendisine olayları yakından takip etme imkânı vermiş olsa gerektir. İkisi de Ortaköy'de ikamet etmesine rağmen, Oğulukyan'la Manuk Bey arasında bir tanışıklık olup olmadığını maalesef tespit edemedik. Kitabında Manuk Bey'den hiç bahsetmemesine dayanarak birbirlerinden haberdar olmamaları ihtimali daha yüksektir.

Yalın anlatımı ve verdiği önemli ayrıntılar dolayısıyla söz konusu dönem için vazgeçilmez bir eser olan *Ruznâme*, Hovnanyan gibi birçok yazar için temel bir kaynak görevi görmüştür. Daha evvel de bahsettiğimiz üzere ara ara bazı bölümleri Oğulukyan'dan özetle anlatan Hovnanyan, III. Selim'in kan dökülmesini önlemek adına tahttan çekilmesi, tahtını IV. Mustafa'ya terk etmesi bahsinde ikisi arasında geçen dramatik konuşma ve diğer bazı detayları bu eserden aynen almıştır. Ayrıca, III. Selim'in naaşını gören Alemdar Mustafa Paşa'nın saraydaki herkesi kılıçtan geçirmek istemesi de Oğulukyan'dan naklidir.²³

Kalost Arapyan'ın eseri ise genel bir tarih çalışmasından ziyade Alemdar Mustafa Paşa'nın hayatını anlatan bir kahramanlık hikâyesidir. Eserini Alemdar'ın vefatından yedi yıl sonra yazmasına rağmen, kendisi bizzat görgü tanığıdır. Arapyan, Paşa'nın hayatını destansı bir dille anlatırken, Hovnanyan da benzerini sarrafı için yapmıştır. Bu anlamda hem benzerlikleri hem birbirlerini tamamlayıcı

²⁰ Şânîzâde Mehmed Atullah Efendi, *Şânîzâde Taribi (Osmanlı Taribi: 1223-1237/1808-1821)*, 2 cilt, Ziya Yılmaz (ed.), (İstanbul: Çamlıca, 2008), s. 164-66.

²¹ Georg Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları: III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ermenice'den çeviren Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972).

²² Kalost Arapyan, *Ruscuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, (Ankara: TTK, 1943). Hakkında fazla malumatımız olmayan Arapyan, kendisini Kirkor Peştemalcıyan'ın şakirdi bir kilise mugannisi olarak tanıtır.

²³ bk. s. 152. Karş. Oğulukyan, *Ruzname*, s. 11, 29-30.

olmaları dikkate değerdir. Esas itibarıyla 1807-1808 olaylarına odaklanan Arapyan, yine Hovnanyan'ın eserine benzer bir şekilde tarihi bir takım bilgiler ihtiva etmesine rağmen üslup açısından daha ziyade kahramanını övmek ve yüceltmek maksadıyla yazılan bir eserdir. Alemdar Mustafa Paşa'nın Tuna'daki başarılarından kısaca bahsedildikten sonra III. Selim'i tekrar tahta geçirmek üzere İstanbul'a yürüyüşü, sadarete gelişi ve Alemdar Vakası en detaylı anlattığı konulardır. Arapyan'ın eserinin Hovnanyan tarafından kullanıldığına dair bir ipucuna rastlayamadık. Hem Oğulukyan hem de Arapyan III. Selim ve II. Mahmud dönemini farklı yönleriyle ele alırken, her ikisi de Hovnanyan'ın eserine konu olan Manuk Bey'i pek dikkate almamış görünmektedir.

Hovnanyan dışında, Manuk Bey'le alakalı bilgi veren başka dönem kaynakları da mevcuttur. Bunlar monograf olmadığı için bazı dönemler ve bazı konular üzerinde haliyle daha ziyade yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Sibiu'da Manuk Bey'le karşılaşma fırsatı bulan Comte de Lagarde'ın Seyahatnamesi, hem Ramiz Paşa'nın Bükreş'te idamı hakkında en detaylı malumat sağlayan hem de Manuk'un planlarını detaylı bir şekilde anlatan bir kaynaktır.²⁴ Bunun yanı sıra, İstanbul'da kendisiyle karşılaşan ve yukarıda bahsettiğimiz Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'nin günlüğü de önemli bazı detaylar sunmaktadır.

Bu kaynakların yanı sıra, muhtelif arşivlerde mevcut evrakların basıldığı iki tane önemli koleksiyon da Manuk Bey'le alakalı malumat vardır. Hurmuzaki koleksiyonunda okuyucuya sunulan Alman, Fransız ve Rus otoriteleri tarafından yazılan muhtelif vesikalar hayatının çeşitli aşamasına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.²⁵ Örneğin bu koleksiyonda Comte de Langeron'un *Journal de Campaigns*'nden verilen bölümler bu açıdan önemlidir.²⁶ Bunun yanı sıra, Mustafa A. Mehmed'in yayınladığı Romanya Tarihi'yle alakalı Bükreş'te bulunan Türkçe belgeler arasında Manuk Bey'le alakalı olanlar da vardır.²⁷

Manuk Bey hakkındaki monografılar daha ziyade ikincil kaynaklarda yoğunlaşmaktadır. Etnik açıdan Ermeni olması ve hayatının büyük bir kısmını Romanya'da geçirmesi dolayısıyla daha ziyade Ermeni ve Romen tarihçilerin dikkatini çekmiş ve bu dillerde muhtelif çalışmalara konu olmuştur. Hovhanyan ve Mısertyants dışında, Gheorge Bezviconi'nin *Manuc Bei* adlı Romence yazdığı eser temel kaynaklardan biridir.²⁸ Eserinin giriş kısmında Manuk Bey hakkındaki mevcut arşiv ve basılı kaynaklarını tanıtan ve bu kaynaklardan faydalanan Bezviconi, Hovnanyan'ın kitabını önemli kaynakları arasında zikretmektedir.

²⁴ Comte de Lagarde, *Journal of a Nobleman Comprising an Account of his Travels and a Narrative of his Residence at Vienna during the Congress*, 2 cilt, (Londra: 1831).

²⁵ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor culese Baron de Eudoxio de Hurmuzaki*, 22 cilt (Bükreş: 1876-1943), özellikle c. XVI, XIX, c. II, XX, Supplement I, c. II, I, c. III.

²⁶ Langeron, *Journal des Campaigns*'dan bir bölüm, Hurmuzaki, *Supplement*, I, c. 3, s. 49-396.

²⁷ Mustafa A. Mehmet, *Documente Turcești Privind Istoria Romaniei*, 3 cilt, (Bükreş: 1986).

²⁸ Gheorghje Bezviconi, *Manuc Bei*, (Kişnev: 1938).

Bir sonraki nesilden ise iki isim öne çıkmaktadır. Özellikle Hagop Djololian (Cololyan) Siruni'nin (ö. 1973) akademik çalışmaları en kayda değerdir. Manuk Bey'in Alemdar Mustafa Paşa'yla bağlantısını ve dostu Ramiz Paşa'nın maceralarını incelediği makaleleri çok değerli katkılar sunmaktadır.²⁹ Ancak en önemli çalışması, Manuk Bey'in hayatını tüm yönleriyle ve muhtelif arşiv ve dönem kaynaklarına dayanarak anlattığı ve Ermenice kaleme bir makalesidir.³⁰ Siruni bütün çalışmalarında Hovnanyan'ı temel bir kaynak olarak kullanmıştır. İkinci önemli çalışma ise, Manuk Bey'in diplomatik ve ekonomik hayatının ele alındığı S. S. Ionescu, *Manuc Bei, zaraş si diplomat la in capitul se calului al XIX-lea* aldı eseridir.³¹ Manuk Bey hakkında yazılan en uzun monograf olan bu çalışmada, yine genel bir kaynak değerlendirmesinin yanı sıra Manuk Bey'in hayatı detaylı bir şekilde anlatılmıştır.³²

Bunların dışında daha genç nesil tarihçilerin de önemli katkıları olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Alina Felea, Manuk Bey'in vasiyetinden yola çıkarak aile üyelerini tanıtmaya çalışmıştır.³³ Adaniloiaie N ve G. Untoru, kendi özel koleksiyonlarında bulunan ve Manuk Bey'in Viyana ve Rusya'daki dönemine ait bazı evrakları yayınlamıştır.³⁴ Lepar ve Arapu, Bükreş Müzakerelerindeki rolünü,³⁵ Stefania Costache ise Manuk Bey'in dönemin karmaşası içinde hayatta ve ayakta kalma stratejileriyle,³⁶ yeni bir şehir kurma çabalarını³⁷ takip etmeye çalışmıştır. Bu

²⁹ H. DJ, Siruni, "Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey, Prince de Moldavie," *Balkania* 6, (Bükreş: 1989), s. 53-100; H. DJ, Siruni, "Ramiz Pacha et Son Activité", *Studia et Acta Orientalia*, VIII (1971), s. 103-124.

³⁰ H. DJ, Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken" [Manuk Bey'in Hayatından Sayfalar], *Panşer Hayastani Arkhivneri*, 3/24 (1969), s. 157-90; 2 (1970), s. 147-172; 3 (1970) s. 141-166.

³¹ Ştefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraş si diplomat la in capitul se calului al XIX-lea*, (Cluj: Napoca, 1976). Aynı eserin Ermenice çevirisi için bk. Ştefan Ionescu, *19. Tari Şeşanavor Yev Tivanaket Manuk Bey* [19. Yüzyıl Sarrafı ve Diplomatı Manuk Bey], Romence'den Ermenice'ye çeviren Sarkis Jamgoşyan, Eçmiadzin Katolikosluk Matbaası, (Eçmiadzin: 1989).

³² Ionescu, *Manuc Bei*, s. 9-11.

³³ Alina Felea'nın, "Testament-A Source of Family Relations Research. The Case of Manuc Bey", *Codrul Cosminului* VII/1, (2011), s. 73-85.

³⁴ Adaniloiaie N ve G. Untoru, "Contribuţii Documentare la Cunoaşterea Activităţii lui Manuk Bey," *Revista Istoria* 27/9, (1974), s. 1356-1369, özellikle s. 1365-1369.

³⁵ Ana-Maria Lepar, "Bucharest During the Peace of 1812," *Hiperborea Journal: Journal of History* II/2, (2015), s. 122-133; Valentin Arapu, "Aspecte Istoriografice Contraversate Privind Activitatea Diplomatica a lui Manuc Bei," Sergiu Musteata (ed.), *Tratatul de Pace de la Bucureşti din 1812: 200 de Ani de la Annexarea Basarabiei de Catre Imperiul Rus, Materialele Conferinţei Internaţionale Chişinău, 26-28 Aprilie 2012*, (Chişinău: Pontos, 2012), s. 71-82.

³⁶ Stefania Costache, "From Ruscuk to Bessarabia: Manuk Bey and the Career of an Ottoman-Russian Middleman at the Beginning of the 19th Century", *Cibannüma: Tarib ve Coğrafiya Araştırmaları Dergisi*, III/1, (Temmuz 2017), s. 23-43.

³⁷ Stefania Costache, "Afaceri Private, Cârmuire Imperiala şi Modernizare: Un Proiect de Reforma la Frontiera Dunareana Ruso-Otomana, 1800-1817", *Arhiva Moldaviei, Supliment I*, (2014), s. 77-97.

kaynakların hemen hepsi şimdi daha detaylı inceleyeceğimiz Hovhanyan'ın kitabı temel kaynaklardan biri olmaya devam etmektedir.

İÇERİK

- I. Tırsiniklioğlu'nun Ortaya Çıkışı. Manuk Bey'in Ailesi Çocukluğu ve Gençliği
- II. Manuk Bey'in Methedeğer Karakteri. Tırsiniklioğlu ile Tanışması, Sevgi ve Güvenini Kazanması
- III. Tırsiniklioğlu'nun Hızla Yükselişi ve Paşalığa Nail Oluşu. Manuk'un Yükselişi. Manuk'un Düşmanlarının Nankörlükleri ve Rezil Oluşları
- IV. Tırsinikli'nin Ölümü ve Yerine Alemdar Mustafa Paşa'nın Geçışı. Manuk'un Yeni Paşa'dan da İtibar Görmesi Ve Beylik Payesi Alması
- V. Sultan Selim'in Çocukluğu, Tahta Çıkışı, Asil Nitelikleri ve Yaptığı Düzenlemeler. Yeniçerilerin İsyanı. Sultan Selim'in Tahttan Düşüşü ve Sultan Mustafa'nın Tahta Çıkışı
- VI. Alemdar Mustafa Paşa'nın Yandaşları ve Ordusuyla İstanbul'a Gidişi. Sultan Selim Ölüyor ve Sultan Mahmud Padişah Oluyor.
- VII. Manuk Bey'in İstanbul'a Gelişi ve Mustafa Paşa'nın Tedbirsiz Gidişatını Değiştirmek İstemesi. Köse Kâhya. Manuk Bey'in Son Uyarısı ve Soylu Kararı
- VIII. Asiler Sadrazamın Konağını Ateşe Veriyorlar. Mustafa Paşa Kendisini Cesaretle Savunduktan Sonra Feci Şekilde Can Veriyor.
- IX. Manuk Bey Şaşırtıcı Bir Şekilde Ölümden Kurtuluyor ve Önce Rusçuk'a Sonra Bükreş'e Firar Ediyor
- X. Manuk'un Bükreş'e Yerleşmesi ve Orada Yaptığı İyilikler. Rusya ile Osmanlılar Arasında Barışa Aracılık Ediyor. Avusturya'ya Geçışı.
- XI. Manuk Bey Viyana'ya Geliyor ve Rus Çarı ile Görüşüyor. Rusya'ya Yerleşmeye Kararı Veriyor.
- XII. Manuk Bey'in Rusya'ya Göçü ve Ölümü.

MİRZAYAN MANUK BEY'İN HAL TERCÜMESİ³⁸

Yazan

Mehitarist Rahipler Topluluğundan
Rahip Ğevont HOVNANYAN

Viyana

Surp Asdvadzadzin Manastırı

1852

//Sayfa 1// Son zamanlarda milletimizin ileri gelenlerinden biri de Ermeni adını şereflendiren, üstün kabiliyete sahip cesur bir siyasetçi, aynı zamanda Avrupa devletleri nezdinde de isim yapmış olan saygı değer Manuk Bey Mirzayan'dır. Ancak her nasıl olmuşsa, bu olağanüstü ve ünlü şahsiyet hakkında doğru dürüst bilgiye sahip çok az insan bulunmaktadır. Hiç olmazsa milletimizden veya uzak diyarlardan adını duyan kişiler olsaydı.

Bu durumu görerek hayat hikâyesini kısaca anlatmak istedik, //Sayfa 2// zira kendisini tanıyan ve onunla yaşamış kişiler henüz hayattayken bildiklerinin yazıya dökülmemesi durumunda, bir süre sonra hatırasının ve yaptığı işlerin tümüyle hafızalardan silinmesinden korktuk. Nitekim pek çok kimse bu şanssızlığa uğramıştır. Bu tip insanlar çağdaşlarının tarihe kayıt düşme gibi bir kaygı taşımamaları sebebiyle zamanla unutulmuşlar ve geriye sadece isimleri kalmıştır. Kim bilir daha kaç kişinin adı yaptığı işlerle beraber unutulmanın sonsuz uçurumuna gömülüp gitmiştir.

Manuk Bey'in hayatı Osmanlı İmparatorluğu'nda 1808'de cereyan eden önemli olaylarla bağlantılı olduğundan ve bunlar İmparatorluktaki Ermenileri, doğrudan veya dolaylı olarak da tüm Ermenileri ilgilendirdiğinden, olayları ve onları doğuran sebepleri kendisinin hayat hikâyesi ile harmanlamak kaçınılmaz olmaktadır.

Sözü geçen olayların büyük kısmını Georg Oğulukyan'ın yazdıklarından derleyerek aldık. Anlattıklarını zaman zaman kelimesi kelimesine aktardık. //Sayfa 3// Manuk Bey'in şahsi hayatını ise çağdaşı ve beraber yaşadığı insanlardan dinleyerek ve değişik kişilerin anlattıklarını kıyaslayarak dikkatli bir şekilde kaleme aldık. Bu bölümü yazarken özellikle yardımı dokunan kişi Moskova Lazaryan Yüksek Okulunda³⁹ din ve Armenoloji hocası olan Mıser Miseryants⁴⁰ oldu.

³⁸ Eserin Ermenice'den Türkçe'ye çevirisinde olabildiğinde orijinaline sadık kalınmıştır. Ayrıca, yazarın kendi dipnotlarıyla bizim eklediğimiz notları birbirinden ayırmak için ikincisine "Ç.N." notu eklenmiştir.

³⁹ [Ç.N.] 1815 tarihinde Moskova'da, zengin Lazaryan ailesinin teşebbüsü ve sağladığı olanaklarla kurulan Armenoloji ve Doğu Bilimleri Eğitim ve Bilim Merkezi'dir. Başlangıçta Lazaryan Ermeni Okulu [Yeğiyazaryan] diye adlandırılmış ve sadece Lazaryanların evlatlıkları eğitim almıştır. 1820'li

Kendisi 12 yıl boyunca (1836-1848) Manuk Bey'in çocuklarının yakınında olması sebebiyle, bu ünlü kişi hakkında bilgi edinme fırsatını bulmuştur. Saygıdeğer dostumuzun ricalarımızı kırmayarak gönderdiği çeşitli bilgiler sayesinde Manuk Bey'in ailesi, özel yaşamı ve Rusya'da geçirdiği süre hakkındaki bazı tereddütlerimiz de aydınlığa kavuşmuş oldu. Bu vesileyle kendisine teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Ancak, her türlü özeni göstermiş olmamıza rağmen, ikincil derecedeki birtakım durumlar atlanmış veya aynı olaylar bazılarının duyduğu veya bildiğinden farklı şekilde anlatılmış olabilir. //Sayfa 4// Bu sebeple, çalışmamızın hazırlanmasındaki şartların dikkate alınarak bağışlanmamızı rica ediyoruz. Yaşamımızın sonuna gelmiş sayılırız. Bu sebeple yazdıklarımızla insanları bu ünlü şahsiyet üzerinde düşündürterek daha fazla bilgisi olanlara ayrıntıları ortaya çıkarmaları için bir fırsat veriyoruz. Zira Manuk Bey'in tüm yaşamı boyunca gösterdiği övgüye değer nitelikler başkalarına örnek olabilir ve insanlar onlardan ders alabilirler.

//Sayfa 5//

I.

Tirsiniklioğlu'nun Ortaya Çıkışı. Manuk Bey'in Ailesi, Çocukluğu ve Gençliği

Adları bilinmeyen insanların; bazen üstün kabiliyetleri, cesur atılımları, bazen de sadece şans eseri zenginleştiği, güçlendiği, önemli işlere imza attığı ve dünyaya büyük bir isim bıraktıkları hemen hemen her imparatorlukta sık sık görülmüştür. Ancak bu tip olayların her yerden çok Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşandığı

tarихlerde eğitim programı Rus Gimnaziumlarının seviyesine eşdeğer hale getirilmiştir. Sosyal konuların yanı sıra Rusça, Ermenice, Latince, Fransızca, Almanca, Farsça, Türkçe, Arapça öğretilmeye başlanmıştır. Değişik milletlerden 10-14 yaşlarında çocuklar, özellikle de Rus ve Ermeni olanlar kabul edilmiş, yükseköğrenim görebilecek, memur ve Ermeni okullarına öğretmen olabilecek kişiler yetiştirilmiştir.1827'de Lazaryan Cemaran [Lazaryan Teoloji Okulu] olarak adlandırılmış ve Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1841'de teoloji bölümü açılarak Ermeni kilisesine ruhaniler hazırlayacak öğretmenler yetiştirilmiştir. 1848'de Lazaryan Cemaran birinci derecede devlet okulu statüsüne alınmış ve Oryantoloji merkezi haline gelmiştir. 1921'de bünyesinde Sovyet Ermenistan'ı Kültür Evi açılmış ve en nihayetinde maddi ve kültürel varlıklarıyla Ermenistan işçi-köylü yönetimine teslim edilmiştir. *Hayagan Soyvedagan Hanrakidaran* [Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi], (Erivan, 1978), cilt IV, s. 470-471.

⁴⁰ [Ç.N] Mıser Krikor Mıseryants (20 Aralık 1808 İzmir-2 Temmuz 1873 Moskova) Ermeni yazar ve kültür adamıdır. İzmir'deki Mesropanyan Okulunda tahsil görmüştür. 1825 'de Eçmiadzin'e geçmiş tahsiline Kevorkeyan Cemaran'da [Kevorkeyan Teoloji Okulu] devam etmiştir. Katolikos'un [Dünya Ermenileri Baş patriği] sekreterliğini yapmıştır. 1848'de Din Tarihi ve Ermeni Dili derslerini vermesi için Moskova'daki Lazaryan Cemaran'a [Lazaryan Teoloji Okulu] davet edilmiştir. Çalışmaları "Mirzayan Bey'in Hayatı", "Mektuplar" (G. Apovyan ve H. Alemdayan ile) adlı çalışmaları ölümünden sonra karısı Sophia Mıseryants tarafından "Paros Hayastanı" (1879-81) dergisinde yayınlanmıştır. Bunların dışında tarih ve teoloji konularında birçok araştırması mevcuttur. *Hayagan Soyvedagan Hanrakidaran* [Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi], (Erivan: 1982), cilt VIII, s. 61.

söylenbilir. İmparatorluk tarihi, bu tip, yani başlarda önemsiz ve hiç tanınmayan ancak birden ilerleme kaydederek üne kavuşan ve devlete önemli hizmetlerde bulunan sayısız şahsiyeti önümüze sermektedir. Söylediklerime önemli örnek sadece hikâyesini anlatacağımız kişi değildir. Onun yükselmesine sebep ve aracı olan iki kişiden; Tirsiniklioğlu ve Alemdar Mustafa Paşa'dan da söz etmemiz gerekiyor.

Tirsiniklioğlu'nun yaşamı hakkında sahip olduğum ilk bilgi sadece Rusçuk'ta uzun süre sakalık yaptığı idi. Geçen yüzyılın sonlarında bilmiyorum ne şekilde ve ne sebeple yavaş yavaş başına çeşitli maceraperestleri toplamış ve onlarla beraber //Sayfa 6// Rusçuk yakınında bir yere yerleşerek hem bu şehirdeki hem de yakın çevresindeki ahaliyi rahatsız etmeye başlamıştır. Gerçi ne devlete karşı açıkça isyan etmişler ne de basit hırsızlık yapmışlar ancak yine de başlangıçta devlete tam da itaatkâr olmamışlardır. Hem kendisi hem de adamları insanları sömürerek zorla mal alıp ödeme yapmamışlar, “borç” veya başka bir isim altında para sızdırarak geri vermemişlerdir.

Tirsiniklioğlu'nun karakterine gelince; aşağı tabakadan yükselmiş, eğitimsiz insanlara has bir yapısı vardı. Yani, bazen büyük insanlara yaraşır insancıl işler yapıyor, adamlarının yaptığı haksızlık ve zorbalıkları şiddetle cezalandırıyor, şahsına yapılan hakaretlerde ise başka birinin öldürerek intikam alabileceği yerde büyüklük göstererek affediyordu⁴¹. //Sayfa 7// Bazen de bunun tam tersi, barbarca ve haksız işler yapıyordu. Öyle ki insan bu kadar zıt iki özelliğin aynı insanda bir araya gelebileceğini kavramakta zorluk çekiyordu. Bu yüzden bazıları kendisini iyiliksever bir insan olarak över ve saygı gösterirken öte yandan birçok insan kendisinden son derece korkuyor ve nefret ediyordu. Böylece birkaç yıl içinde ilerleyerek çok büyüdü, güçlendi ve ismi dört bir tarafa yayılmaya başladı.

Aynı tarihlerde Rusçuk'taki Ermeni tüccarlar arasında neredeyse en önde gelen ve meşhur kişi, 1769 (1771)⁴² yılında varlıklı ve saygın bir ailenin oğlu olarak bu şehirde dünyaya gelmiş olan Manuk Ağa Mirzayan idi.

⁴¹ Kendisinin insan severliğine örnek olarak şu hikâye anlatılır: Tirsiniklioğlu'nun oldukça güçlenmesinden sonra adamın biri birkaç kez sarayının önünden geçerken onun azamette oturduğunu görünce kendini tutamaz ve hafifçe gülümsermiş. Tirsinikli bunu görünce dikkatini celp etmiş ve sebebini öğrenmek istemiş. Aynı adamı bir kez daha gülümserken görünce çağırarak davranışının sebebini söylemesini emretmiş. Adam çok korktuğundan uzun süre karşı koymuş ancak sonunda mecbur olmuş ve “Efendim, şimdi azamette oturduğunuzu gördüğümde, bir zamanlar evimize su taşıdığımızı hatırlıyor ve şansın değişimine gülüyorsunuz” demiş. Tirsiniklioğlu bir süre derin derin düşündükten sonra gülümsemekte haklısın arkadaş diyerek adama hak verdikten sonra “acaba aynı değişken şans beni tekrar su taşıyarak bayatımı kazanmaya mecbur eder mi?” dedikten sonra da gülümseyerek adamı göndermiş.

⁴² Her ne kadar Manuk Bey'in bakır üzerine nakşedilmiş altında doğum tarihi 1771 olarak yazılmışsa da tüm verileri birlikte değerlendirecek olursak, saygıdeğer dostumuzun bize ilettiği bilgilerde geçen 1769 tarihi daha olası gelmektedir.

//Sayfa 8// Babası Mardiros Bey gençliğinde memleketi Ğarpi'den⁴³ ayrılarak İmparatorluğun Avrupa ve Asya taraflarında dolaşmış, çok zengin olmasına karşın sahip olduklarının bir kısmını İranlıların talanları yüzünden yitirdiğinden elindekileri de kaybetmemek için memleketinden uzaklaşmak zorunda kalmıştı. Kalanlardan bir kısmını da uzun yolculukları esnasında harcadığından elinde pek az şey kalmıştı. Ancak Burgaz şehrinde varlıklı bir adamın kızıyla evlenerek tekrar servete kavuşup ticarete başladı. Kısa bir süre sonra da Rusçuk'a yerleşti. Karısı adı geçen şehirde hiç çocuk doğurmadan ölünce, şehrin saygın Ermenilerinden Hanımoğlu'nun Mamig adlı kızıyla evlendi ve bu evlilikten Manuk doğdu.

Mardiros becerisi ve dürüstlüğü sayesinde kısa sürede büyük servet sahibi oldu. En büyük emeli oğluna iyi bir eğitim sağlamaktı. Neredeyse on iki yaşına kadar onu yanında tutmuş, şehirdeki okulda zamanın ve zeminin elverdiğince iyi eğitim almasını sağladıktan sonra gelecekte ihtiyaç duyacağı gerekli bilgileri öğrenmesi için Yaş'a ünlü bir Ermeni tüccarın yanına yollamıştır⁴⁴. //Sayfa 9// Akıllı ve gayretli delikanlı orada dört yıl kalarak sadece babasının arzusu doğrultusunda ticareti öğrenmekle kalmamış, patronu tarafından da oldukça sevilmiş, iyi de para kazanmıştır. Ayrıca, daha sonra kendisine çok yardımcı dokunacak olan Moldavya dilini iyi derecede öğrenmiştir. Yaşlılık döneminde oğluyla avunmak isteyen babası 1785'de oğlunu Rusçuk'a çağırılmış ve kısa bir süre sonra Aved adlı tanınmış birinin kızıyla evlendirmiştir. Manuk orada babasının önderliğinde işlerini ilerletmiş, birkaç kez İstanbul'a, başka şehirlere gidip gelerek, doğuştan mevcut olan yeteneklerini geliştirmiş ve baba servetini büyütmiştir. Mardiros Bey'in ölüm tarihini tam olarak bilmememize karşın, çeşitli koşulları göz önüne aldığımızda, Manuk'un Yaş şehrinde döndükten kısa süre sonra sevgili babasının yasını tutmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, evlendikten kısa süre sonra ruhsal dengesi bozulmuş olan //sayfa 10// karısının hastalığı da Manuk'un büyük acılar çekmesine sebep olmuştur.

Yüreğini derinden yaralayan tüm bu acılara karşın metanetini kaybetmeden işlerini ilerletmeye devam etmiştir. Yukarıdaki satırlarda sözünü ettiğimiz üzere Tirsinklioğlu'nun parlak zamanlarında, Manuk Rusçuk'un en büyük, zengin ve saygın tüccarıydı. Rusçuk ve yakınlarında sahip olduğu taşınmazlardan başka, Valakya'da (Ulah/Eflak) da toprakları ve çiftlikleri vardı. İşleri elverdiği ölçüde buraları ziyaret etse de esas yerleşim yeri Rusçuk idi.

//Sayfa 11//

⁴³ Ğarpi, Büyük Ermenistan'ın Ararat bölgesinde müstahkem bir kasaba.

⁴⁴ Bazılarına göre Mardiros Bey Doğuluların takdir edilen bir geleneğine uyarak, oğlu ticarete başlamadan önce bir sanatı olmasını istemiş ve terzilik öğrenmesini sağlamıştır. Eğer bunu doğru kabul edersek, Manuk küçük yaşta okuldan ayrılıp Yaş'a gitmeden bu sanatı öğrenmiş olmalı. Bu durum bizim olası saydığımız tarihi de inanılır kılmaktadır.

II.

Manuk Bey'in Methedeğer Karakteri. Tirsiniklioğlu ile Tanışması, Sevgi ve Güvenini Kazanması

Manuk'un heybetli ve gösterişli bir yapısı vardı. Yüzü asil ve ince hatlara sahipti. Geniş alnı ruhunun yüceliğini, kara ve ateşli gözleri ise doğal dinamizmini gösteriyordu. Asil duruşu ve tatlı bakışları yüreğindeki asaleti ayna gibi yansıtıyordu. Kabiliyetli ve akıllıydı. Genç yaşına rağmen o kadar akıllı ve tedbirliydi ki sadece Ermeniler değil yabancılar arasında da dikkat çekmiş ve saygın bir yere sahip olmuştu. İnsanlara nasıl davranmasını gerektiğini gayet iyi bildiğinden bir kere görüşme fırsatı bulduğu kişinin kalbini hemen kazanıyordu. Aynı zamanda cömert ve fakir severdi. Öyle ki, kentın bütün fakirlerine kol kanat germiştir ve bu yüzden de hepsi onu baba gibi sevmekteydiler. Bunlardan başka, cesur ve korkusuz yapısı, atılımcı karakteriyle zor ve büyük işlere el atmaktan kaçınmazdı. Başladığı her işi de azim ve sebatla takip ederek başarıyla sonuçlandırırđı. Cesareti ve sebatkârlığının yanı sıra doğal ikna kabiliyetine de sahipti. //Sayfa 12// Ve bu yeteneği sayesinde en zor durumlardan ve büyük tehlikelerden kurtulmanın yolunu bulurdu. Bu en nadide özelliğini de Tanrı'ya olan sonsuz güveni ile taçlandırırđı. Her vesileyle ona sığınarak en büyük tehlikeler karşısında bile endişelenmez, sağlam durur, yapacağından ve iyi bellediği şeyden asla vazgeçmezdi. Nitekim hayat hikâyesi esnasında bu gibi örnekleri pek çok kez görme fırsatı bulacağız.

Manuk'un adı ve saygın kişiliğinin ünü kulağına ulaşınca hem onu görmek hem de zenginliğinden faydalanmak isteyen Tirsiniklioğlu adamlarından birini yollayarak yanına çağırtrmıştır. Ulaşan bu emrin genç adamın tüm akrabaları ve yakın dostları üzerindeki etkisi tahminlerin ötesinde olmuştur. Sanki sevdiklerinin başına büyük bir felaket gelmiş gibi hepsi ağlayıp sızlanmaya başlamış, hep bir ağızdan bu beladan uzak durması için tavsiyelerde bulunmuşlardır. Gerçekten de Tirsiniklioğlu ve etrafındakilerin tuttıkları yola bakılırsa, Manuk gibi birinin onlarla iş yapması kendisi için gerçekten de büyük tehlikeydi. Hayatını olmasa dahi, tüm servetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Bu sebeple de akrabaları ve tanıdıkları korkmakta haklıydılar. Ancak Manuk, daha önce de söylediğimiz gibi karakteri itibariyle, atak ve korkusuzdu. Onları elinden geldiğince rahatlatı. Tüm öğütlere ve //Sayfa 13// Tirsinikli'nin kendisini görme arzusunun mal veya para istemek olduğunu bilmesine rağmen çağrısına uyup hemen kalkıp gitti.

Tirsiniklioğlu kendisini büyük bir sevgi ve şefkatle karşılaşmış, ondaki vakur duruşu, gençliğine rağmen sahip olduğu akı ve cesareti görünce büyük güven hissetmiştir. Çağırmasının esas sebebini anlatarak yüklüce değerli mal ve nakit para talep etmiştir. Böyle bir teklif yapılacağını önceden tahmin eden Manuk, ne yapması gerektiğini de kararlaştırmış olduğundan, hiç tepki göstermeden ve düşünmeden emri yerine getireceğine dair söz vermiş, sadece bundan sonra para için başkalarını rahatsız etmemesini şart koşturmuştur. Tirsinikli de bunu memnuniyetle kabul etmiştir. Böylece şahsi serveti ile milletin ve şehir insanlarının sahip olduklarını

güvence altına alan Manuk, büyük kâr etmiş birinin sevinciyle şehre geri dönmüştür.

Dönüşünü sabırsızlıkla bekleyen dost ve akrabaları onu sağ salim görünce çok sevinmişler, ancak çağrılış sebebini öğrenince de ziyadesiyle endişelenmişlerdir. İstenen mal ve parayı vermeden bir an önce güvenli bir yerde saklanması yönünde ikna etmek için çok çabalamışlar, hatta bazıları gizlice başka bir memlekete kaçmasını tavsiye etmişlerdir. Ancak Manuk kafasına koyduğunu yapmanın daha iyi olacağını düşünüyordu. Kararı hem şehri hem milleti hem de devleti için daha yararlı olacaktı. //Sayfa 14// Diğer bir sebep de verdiği sözün aksine hareket etmenin şerefine yakışmayacağını düşünüyor olmasıydı. Her vesileyle asalet ve cömertliğini gösterdiğinden, her şeyi yarım yamalak değil tam yapmayı düstur edindiğinden, bu olayda da kendisinden istenen mal ve paranın fazlasını yanına alarak söz verdiği zamandan önce teslim etti.

Tirsinikli bile belki emrinin uygulanacağından kuşkuluydu. Talebinin bu kadar çabuk ve uygun bir şekilde yerine getirileceğini herhalde aklından geçirmemişti. Bundan dolayı Manuk'u ilkinden daha büyük sevgi ve saygıyla karşıladı. Getirdiği malların çokluğunu, kalitesini ve paranın bolluğunu görünce, Manuk hakkında duydukları ve ilk görüşmeden edindiği intiba pekişmiş oldu. Sebebini bilmiyorum ama belki bu cömert insan aracılığı ile açığını kapatmak istediği, belki de onu ödüllendirmek için, zamanı geldiğinde paranın tümünü geri ödeyeceği sözünde bulunarak kendisini tüccar başı ve sarrafı ilan etti.

Böylece Manuk, Tirsiniklioğlu'nun hizmetine girmiş oldu. Gidiş gelişleri sadece mal götüren bir tüccar veya para temin eden bir sarrafın ziyareti olmaktan çıkmıştı. Ara sıra akıl danışılan bir dost olarak da ziyaret ediyordu. Tirsiniklioğlu onunla daha fazla görüşme fırsatı bulup sohbet ettiğinde hakkındaki kanaati ve saygısı da artıyor, //Sayfa 15// bu yüzden daha sık görüşmek istiyordu. Önemli vakalarda fikrini sorarak tavsiyelerini aynen tatbik ediyordu. Çoğu kez masasına davet ediyor, yanına oturarak ailesinden biriymişçesine samimi davranıyordu. Bu gelişmeler Manuk'un şehirdeki insanlar nezdindeki saygınlığı da artırmış, herkes öncekinden daha fazla çok hürmet gösterir olmuştu.

Böylece bir süre geçti. Gerçi Manuk ne para alabiliyordu ne de ileride alabileceğine dair bir umut taşıyordu, ancak yine de Tirsinikli ve efradının ihtiyaç ve taleplerini karşılayıp memnun etmek için sürekli mal taşımak ve para vermek zorunda kalıyordu. Bunları görenler bir süre sonra onun da iflas edeceğinden korkmaya başlamışlardı. Ancak o hareket tarzını değiştirmedeği gibi hep "Soydaşlarımızın yerine benim yok olmam evladır. Başkaları kaybedip ben kazanacağıma, tersini tercih ederim" diyordu. Sonunda günü geldi ve alicenaplığı ödüllendirildi, yaptığı harcamaların karşılığını fazlasıyla aldı⁴⁵.

⁴⁵ [Ç.N] Bu ilişkiden özellikle ticari atımları esnasında doğal olarak Manuk Bey de kâr etmiştir. Mesela Tuna Havzası'ndaki ipek imtiyazını bu dostluğa borçludur. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", 3, (1969), s. 165.

//Sayfa 16//

III.

Tirsiniklioğlu'nun Hızla Yükselişi ve Paşalığa Nail Oluşu. Manuk'un Yükselişi. Manuk'un Düşmanlarının Nankörlükleri ve Rezil Oluşları

Büyük imparatorluk ve krallıklar düzensizlik ve birliksizlik yüzünden nasıl yıkılır ise aynı şekilde düzen ve birlik sayesinde de en önemsiz ve küçük topluluklar büyür ve önemli işler yaparlar. Tirsinikli ve başına topladığı insanlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Az sayıdaki taraftarları günden güne arttı, aralarında yavaş yavaş kurallar oluştu, birlik- beraberlik içinde çok ilerlediler ve itibar kazandılar. Bu durumun oluşmasında Manuk'un temkinli ve bilgece tavsiyelerinin büyük yardımı oldu. Zira tavsiyeleriyle Tirsinikli'yi birçok konuda uyandırıyor, el attığı konularda başarılı olması için uygun yolları öğretiyor ve ileri görüşlülüğü sayesinde engelleri ortadan kaldırıyor ama her şeyden önce bu eğitimsiz ve kaba insanlar arasında huzur ve birliği sağlam tutuyordu. Nihayetinde Tirsiniklioğlu o kadar güçlendi ki Bâb-ı Ali onun zaten kendi kendine kullanmakta olduğu Paşalık unvanını resmen tanımayı uygun bularak Rusçuk Paşası olarak görevlendirdi.⁴⁶

//Sayfa 17// Böylece şahsi güç ve iktidarına rütbe ve görevin getirdiği güç de eklenince daha da büyümeye, ünü yayılmaya ve pek çok taraftar toplamaya başladı. Öyle ki, yakın bölgelerin paşaları ve yöneticileri kendisine büyük itibar ve saygı göstermenin ötesinde onun korumasında olmaktan ve taraftarı sayılmaktan büyük onur duymaya başlamışlardı. Bu arada devlet bile bazı önemli olaylarda ve önde gelen asileri bastırmada kendisini kullanarak hem cesaretini hem de sadakatini sınamı.

Bu olayların en önemli sonucu, ihtiyaç içinde kıvranan, neredeyse soygunla yaşayan bir adamın, bu olaylardan sonra devletten aldığı bol maaş ve her taraftan kabul ettiği hediyelerle kısa sürede büyük bir servete sahip oluşuydu. Böylece Manuk'un o güne kadar getirdiği bütün malların bedelini ve ödünç aldığı paraların tümünü geri verebildi. Ondan gördüğü yardımların karşılığını ödemek için de onu tüccar başı yaptı. Manuk'tan sarraf başı olarak yararlanmanın yanı sıra, baş danışmanı, en samimi ve sadık dostu saydı, özellikle de sevgili bir kardeşi veya evladı olarak kabul etti. Öyle ki, neredeyse yanından hiç ayırmıyor, ona danışmadan hiçbir işe el atmıyor ve karar vermiyordu. Çünkü onun zekâsına, yeteneğine ve sadakatine alışmıştı. //Sayfa 18// Her vesileyle “bir de Manuk'un fikrini soralım, bakalım o ne diyor?” cümlesini kullanmayı alışkanlık haline getirmişti. Sanki elindeki güç ve kudret arttıkça, Manuk'a olan sevgisi ve inancı da artıyordu. Hakkı da vardı. Zira güçlenmesinde ve başarı kazanmasında onun büyük yardımı ve katkısı olduğunu tecrübelerle görmüştü.

⁴⁶ [Ç.N.] Tirsiniklioğlu İsmail Ağa aslında hiçbir zaman Paşa rütbesi almamıştır. Burada kastedilen resmi olarak Rusçuk ayanı olarak atanmasıdır (1796).

Ruşçuk şehri de bu gelişmeler sayesinde kısa zamanda oldukça şenlendi ve güzelleşti. Manuk'un sayesinde ve aracılığı ile bizim soydaşlarımız da çok ilerlediler. Zira bu değerli insan pek çok övülesi niteliğinin üstüne bir de milletsever kimliğini eklemişti. Her zaman ve her fırsatta soydaşlarının elinden tutuyor, ilerlemeleri için gayret sarf ediyor ve Paşa nezdinde sahip olduğu itibar sayesinde bunu kolaylıkla yapabiliyordu. Ancak bu özelliği⁴⁷ şovenlik derecesine varan ve başka milletlere yardım edilmesini engelleyen körü körüne bir milliyetseverlik değildi. Kesesi hangi milletten olursa olsun tüm düşkünlere, yardım ve desteği herkese açıktı. Birçok insana büyük iyilikler yapmak bir yana bir sürü kişiyi de büyük tehlikelerden korumuş, hatta bazılarını ölümden kurtarmıştı. //Sayfa 19// Tüm bunları ise herhangi bir karşılık beklediğinden değil sadece asaletinden ve iyi kalpliliğinden dolayı yapmaktaydı. Sırası geldiğinde de göreceğimiz üzere; “ne mutlu merhametli olanlara, çünkü onlara merhamet edilecek”⁴⁸ sözünün gerçekliğini kendi yaşamı ile açıkça ve gözle görülür bir şekilde ortaya koymuştur.

Bu davranış şekli yüzünden herkes, yani hem kendi soydaşları hem de yabancılar tarafından son derece sevilen ve sayılan biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, fazilet ve itibarın daimî gölgesi olan ve onları her daim takip eden kıskançlıktan tamamen azade kalamadı. Sevip sayanların yanısıra özellikle Türkler arasında düşmanları ve itibarını kıskananlar eksik değildi. Bir Hıristiyan'ın bu derece itibar kazanması ve kendilerinden yüksek sayılmasına tahammül edemeyerek her şekilde onu Paşa'nın gözünden düşürmeye gayret ediyor ve zarar vermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Hatta sık sık canına da kast etmişlerdi. Ancak tüm çabaları ve tuzakları boşa gitti. Ne zaman ona zarar vermeye kalksalar, niyetlerinin aksine Manuk'a duyulan saygıyı ve itibarı artırmış olup neticede kendileri rezil olmuşlardır. Şimdi, gerek Tirsiniklioğlu'nun ona olan sevgi ve inancını, gerekse Manuk'un cesurane atılganlığını ve kahraman yüreğini ortaya koyan o olaylardan birini anlatmak istiyoruz.

Daha önce de anlattığımız üzere, Manuk'un Tuna Nehri'nin öte tarafında Eflak'ta bazı gayrimenkulleri olduğundan bazen işlerini bizzat takip etmek üzere o taraflara yolculuk ederdi. //Sayfa 20// Yine bir keresinde gitmek zorunda kalmış, ancak bu seferki ziyareti her zamankinden daha uzun sürmüştü⁴⁹. Düşmanları bu durumu içlerindeki nefreti kusmak için fırsat saydılar ve aralarında sözbirliği ederek teker teker Paşa'ya gidip onun hakkında çeşitli iftiralarda bulundular. Bu iftiralar ile Manuk'un Osmanlı Devleti'ne düşman, Rusya'nın ise gizli dostu ve müttefiki

⁴⁷ [Ç.N] Manuk Bey'in milletine beslediği sevgi ve verdiği önem 12 Temmuz 1815'te kaleme aldığı vasiyetinden de anlaşılmaktadır. Nitekim vasiyetinde gayrimenkullerinin yabancılarla satılmaması ve varislerinin yabancılarla evlenmemesi şartını koymuştur. Ionescu, 19. *Tari Seganavor Yev Tivanaket Manuk Bey* [19. Yüzyıl Sarrafi ve Diplomatı Manuk Bey], s. 208.

⁴⁸ [Ç.N] *İncil*, Matta, 5. Bölüm, 7. Ayet.

⁴⁹ Bu olay hayat arkadaşının vefatından hemen sonra vuku bulmuş olabilir. Dokuz yıl süren bunalımdan sonra arkasında evlat bırakmadan ve kocasını büyük acılara gark ederek vefat etmiştir. Manuk Bey teselli bulmak ve üzüntüsünden biraz uzaklaşmak için uzun bir süre Eflak'ta kalmış olabilir. Eğer tahminlerimiz doğruysa, bu olay 1795 senesinin başlarında vuku bulmuş olmalıdır.

olduğunu göstermek isteyip, “Güvenilmez ve nankör bir karakteri var, hatta sana gösterdiği sevgi ve dostluk da sadece göstermelik, aslında içten sana zarar vermeğe çalışıyor” diyorlardı. Bu ve buna benzer binlerce iftiradan sonra, onun ancak ölüme layık olduğunu söyleyerek “eğer sen onu öldürmezsen hem sen hem biz daima tehlikede olacağız” diye ekliyorlardı. O kadar çok konuşup o kadar çalıştılar ki sonunda Tirsiniklioğlu'nun söyleneceğine ikna olduğuna, düşmanlarının ise artık kurtuluşu olmadığına inanarak sevinmeye başladılar.

Tirsiniklioğlu'nun hizmetinde olup da Manuk'u gönülden sevenler bile bu kaniya varmışlardı. //Sayfa 21// Bu yüzden, düşmanların daha önceki tuzaklarından haberdar olan ancak bu kez Manuk'un paçayı kurtarmayacağına inanan biri onu bu mutlak tehlikeden kurtarmak istemiştir. Mektup yazıp gelişmelerin tümünden haberdar ettikten sonra başının çaresine bakarak Eflak'tan dönmemesini, hatta oradan başka bir memlekete kaçmasını tavsiye etmiştir. Uyarı mektubunu alan Manuk ise çok şaşırılmış ve düşmanlarının kötülüğüne ziyadesiyle üzülmüştür. Ancak masum olduğuna dair inancı ve Tirsiniklioğlu'nun adaletine güveni tam olduğundan, dostunun uyarılarının tam tersine hiç vakit kaybetmeden Rusçuk'a doğru yola çıkmıştır.

Kendisi şehre yaklaşmakta olduğu esnada, çoğunluğu Paşa'nın hizmetindeki ileri gelenlerden ve danışmanlarından oluşan düşmanları, sarayda, pencereleri Tuna nehrine açılan bir odada toplanmış Paşa ile istişarede bulunmaktaydılar. Pencerenin önünde oturan Tirsiniklioğlu nehrin öte kıyısında, uzakta, Eflak tarafında, göğe kadar yükselen kesif bir toz bulutu fark edince şaşırıp ve yanındakilere bunun önemli haber getiren bir posta katarı olabileceğini söyledi. Merakı gittikçe artınca dürbünü alıp izlemeye başladı. Toz bulutu daha da yaklaşmıştı. Az sonra içinden bir araba görüldü. //Sayfa 22// Uğuldayan rüzgâr gibi ilerleyerek nehrin kıyısına ulaştı ve orada bulunan büyük bir gemiye bindi. Gemi Rusçuk'a doğru yola çıktı. Hareketsiz ve merakla izlemekte olan Tirsiniklioğlu birden yanındakilere, “beyler, bu gelen Manuk!” dedi. Bunu duyunca hepsi şaşırıp telaşla birbirlerine bakmaya başladılar. Hiçbiri ağzını açıp tek bir söz söylemeye cesaret edemedi.

Onlar hala şaşkınlık içindeyken, gemi nehrin diğer kıyısına ulaşmıştı. Manuk çabucak dışarı çıktı, istikametini saraya yönlendirdi ve gelip doğruca kabul salonundan içeri girdi. Kendisini gören Paşa çok sevindi. Her zamankinden daha fazla sevgi ve saygı göstererek yanına oturmasını istedi. Manuk kabul etmeyip yerdeki erkân minderine oturmak istediye de Tirsiniklioğlu zorlayarak yanına oturup kahve ile çubuk getirmelerini emretti. Ancak görkemli görünüşüne derin bir hüznün çökmüş olan Manuk tek kelime bile etmeden Paşa'yla baş başa konuşmak için ricada bulundu. Paşa salondakilere hemen dışarı çıkmalarını emretti. Yalnız kaldıklarında Manuk cesaretle “Efendim, sana ne kadar zamandır sadakatle hizmet ettiğimi biliyorsun. // Sayfa 23// Senin başarılı olman için yanındaki tüm adamlardan daha çok çalışıp gayret ettiğime tanıksın. Senin de bildiğin gibi neredeyse kendimi ve şahsi menfaatimi unutarak, gece gündüz tek düşüncemin senin menfaatini artırmak olduğunu görüyorsun. Tüm bunları yaptıktan sonra

sadece hayırsever bir efendi olmakla kalmayıp bana yardımcı ve koruyucu olacağını ümit etme hakkım olduğunu umuyordum” dedi.

Tırsiniklioğlu bu sözleri dikkatlice dinledikten ve tüm söylediklerine hak verdikten sonra tatlı bir şekilde azarlayarak, itimadının sarsıldığını veya kendisiyle ilgili başkaca bir inançta olduğunu gösterecek herhangi bir davranışta bulunup bulunmadığını sordu.

Manuk teşekkür ettikten sonra cesaretle sözlerine şöyle devam edip: “O zaman düşmanlarımın yalan iftiralarını niçin dinliyorsun? Bana karşı gösterdikleri nankörlükten karakterlerini kolayca anlayabileceğin bu insanlara niçin kulak asıyorsun? Bana iftira edenlerin çoğunun benden, daha doğrusu benim vasıtamla senden ne kadar iyilik gördüğünü biliyorsun. Kim bilir kaç tanesini ağır cezalardan ve ölümden kurtardım. Ama şimdi canıma kastediyorlar” dedi.

Paşa bunları dinledikten sonra, “Sana olan inancımı öyle sözlerle değiştirmedim asla değiştirmem de //sayfa 24// sadece ne düşündüklerini öğrenmek ve biraz gülmek için konuşmalarına izin verdim” diye ekledi. “Rahat ol, ömrümün son dakikasına kadar sana olan sevgi ve güvenim azalmayacak. Seni bu iftiracıardan ne kadar üstün tuttuğuma dair bir ispatta bulunacağım. Şimdi hepsini içeri çağırarak, her birine ayrı ayrı yaptığın iyilikleri ve sırf onlar için benden aldığın lütufları hatırlatıp azarladıktan sonra suratlarına tüküreceksin” dedi.

Manuk, “bana olan güvenin en büyük lütuftur” diyerek bu emri yerine getirmemek için büyük direnç gösterdi. Ancak ağzından çıkanı geri almama gibi bir huya sahip Tırsenikli, ölümle tehdit ederek arzusunu yerine getirmesi için ısrar edip hepsini derhal içeri çağırtdıktan sonra emri uygulamasını talep etti. Sonunda mecbur olan Manuk, her birinin, kendisinden veya kendisi aracılığıyla gördükleri iyilikleri yüzlerine vurmaya başladı. Cümlelerini tamamladıktan sonra da yere tükürür gibi yaptı. Bu durumdan son derece eğlenip yüksek sesle gülmeye başlayan Paşa “Yaşa Manuk” diyerek hepsine kahve ile çubuk getirtti.

//Sayfa 25//

IV.

Tırsinikli'nin Ölümü ve Yerine Alemdar Mustafa Paşa'nın Geçışı.

Manuk'un Yeni Paşa'dan da İtibar Görmesi ve Beylik Payesi Alması.

Manuk'un düşmanları artık ona dokunamayacaklarını anlamışlar, ona zarar vermeye çalışırken kendilerinin rezil olduğunu fark etmişlerdi. Özellikle son olay nefretlerini katlamış ve için için daha çok dış bilemeye başlamış olsalar da akıllarını başlarına getirmişti. Hiç olmazsa görünüşte sakinleşmişler, en azından göstermelik de olsa her şekilde saygı göstermeye başlamışlardı. Böylece Manuk düşmanlarından kurtulmuş olarak Paşa'nın sevgi ve hayranlığının keyfini ziyadesiyle sürüp onun vefatına kadar günden güne yükselmeye başladı.

Hikâyemizin başında da söylediğimiz gibi, Tırsinikli asalet ile barbarlık karışımı bir yapıya sahip olduğundan, pek çok kimseyi düşman edinmişti. Sadece

avam tabakadan değil, her an yanında bulunan ekâbirden ve hatta her gün lütuflarından faydalananlar arasından bile düşmanları vardı. Geçen bölümünde anlattığımız olayın son kısmı bile onun karakterini iyice ortaya koymaktadır. Bu davranışları yanındakileri kendinden uzaklaştırmak için yeterli oluyordu. //Sayfa 26// Buna benzer olaylar çok sık tekrarlanmaktaydı. Gücüne ve başına topladığı kuvvetlerin koşulsuz sadakatine güvenerek hiç kimseden korkmuyordu. Ancak ne gücü ne de adamlarının sadakati onu ölümden kurtaramadı. 1804 yılında bir gün açık alanda önde gelen adamlarıyla yemek yerken, uzaktan atılan üç el silahla vurulup öldü.⁵⁰ Bu suikastı yanındakilerin yaptığını kesin olarak söylemek mümkün değil. Ancak diğer taraftan aralarından hiç olmazsa bazılarının ortak olmadığına veya fikren iş birliği yapmadıklarına dair bir kanıt yok. Öldürenlerin kim ve nasıl adamlar olduğu o tarihlerde anlaşılamadı ve onları bulmak için gösterilen çabalar da sonuçsuz kaldı.

Tirsinikli'nin ölümüyle Manuk da büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Eğer şahsiyeti, merhumun nezdindeki itibarı ve toplumdaki saygınlığı göz önüne alınacak olsa aslında Paşa'nın yerine onun geçmesi gerekiyordu. Ancak Hıristiyan olduğu için bir tarafa itilmesi ve bir başkasının seçilmesi lazımdı. Seçilecek kişinin düşmanlarından biri olması durumunda ise işi bitmişti. Zira yeni Paşa her ne kadar artık onu kıskanmayacak, yardım ve danışmanlığına ihtiyaç duyacak olsa bile, //Sayfa 27// düşmanların her gün yineledikleri iftira ve türlü türlü entrikalara karşı Manuk'u koruyabileceği konusunda emin değildi. Ancak, Tanrı'nın da yardımıyla Tirsiniklioğlu'nun yerine Manuk'un az sayıdaki dostlarından biri, hatta ona selefinden daha fazla sevgi ve güven duyan biri oturdu.

Halef, Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa idi. Kendisi XVIII. yüzyılın ortalarında, Raşgrat veya diğer adıyla Hezargrad adlı küçük bir kentte, fakir ve köylü bir aileden dünyaya gelmişti. Mustafa ailesinin yanında bir süre geçirdiği köy hayatından sonra bu yaşam şeklinden bıkmış, daha asil bir hayat yaşamak arzularak topladığı para ile at ticareti yapmaya başlamıştır. Bu işte biraz ilerledikten sonra askerlik hayatına geçmiştir. Yapısı itibarıyla çok yürekli, cesur ve genel olarak üstün meziyetlere sahip olduğundan ve bir sürü vesileyle bu hasletlerini gösterme imkânı bulduğundan hızla çok yükseldi. Sahip olduğu unvanlar dışında "Alemdar" veya "Bayraktar" olarak anılmaya başladı. Bir savaş esnasında düşmanlarından bayrağı almış, yaralarından oluk oluk kan akmasına ve dört bir tarafı düşmanla çevrili olmasına karşın aslanlar gibi savaşmaya devam ederek bayrağı ordusuna ulaştırmıştı. //Sayfa 28// Bu ve buna benzer olaylar sayesinde Tirsiniklioğlu'nun da sevgisini kazanmıştı. Tirsinikli onu yanında her savaşa götürüyor, o da bu savaşlarda tüm cesaret ve askerini kabiliyetini ortaya

⁵⁰ [Ç.N] Tirsiniklioğlu 12 Ağustos 1806 tarihinde öldürülmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Tirsiniklioğlu İsmail Ağa", *TDVİA*, 41, s. 205.

koyuyordu. Özellikle de Pazvandođlu'na karşı yapılan mücadelede becerisini göstermişti. İşte bu özelliklerinden dolayı da Tirsenikli'nin halefi seçildi⁵¹.

Selefini hep göz önünde bulunduran, onun önderliğinde iyice eğitilmiş olan Mustafa Paşa, yeni rütbesine erişir erişmez daha büyük işlere el atarak başarılı oldu ve devlete de büyük hizmetlerde bulundu. Avrupa devletlerindeki çeşitli askerî sınıfları iyi bildiğinden, adamlarını ve ordusunu bu şekilde düzenlemek istedi. Emrindeki askerlerin sayısını artırdı, onlara yavaş yavaş askerlik ruhu aşıladı ve her fırsatta Avrupa'daki düzenli ordular gibi eğitilmiş olmalarına gayret etti. Adlarını da Seymen koydu. Gerçi sayıca azdılar ve eğitim açısından Avrupa'nın eğitilmiş ordularına kıyasla henüz eksikleri vardı, ancak böyle bir başlangıç bile ona büyük gurur kaynağı olmuştu. Yanındaki adamları ve danışmanlarını düzene koymuştu. Onları çeşitli rütbelere ayırarak her birine yeteneği ve konumuna göre farklı görevler veriyor, kendisi ise sadece yönetici olarak hepsinin görevini tam yapıp yapmadığını kontrol ediyordu.

Alemdar, en küçük başarıyı bile ödüllendirecek kadar cömert olduğu kadar //sayfa 29// en küçük ihmali cezalandıracak kadar da sertti. Ancak, tüm hareketlerinde Bâb-ı Ali'ye tâbi ve sadıktı. Ordusunun başında pek çok kez devletin yaptığı savaşlara katıldı ve birkaç kez de büyük zaferler kazandı.

Mustafa Paşa'nın yaptığı düzenlemelerde başyardımcısı, akıl vereni, özellikle de pek çok şeyi aklına düşüren kişi Manuk idi. Bu sebeple Paşa kendisini sağ kolu gibi görüyor, seviyor ve sayıyordu. Onu başdanışmanı, en önde gelen hizmetlisi yapmıştı. Bu sebepten ona sormadan hareket etmiyordu. Ayrıca vekili ve herkesin amiri tayin etmişti. Manuk aklı ve tedbirli oluşuyla bu ağır vazifede de Mustafa Paşa'nın yükünü hafifletmede çok yararlı olmakta idi. Paşa onun hizmetlerini ödüllendirmek üzere Bâb-ı Ali'den Beylik unvanı isteyince bu istek kabul edildi. Bilindiği üzere Beylik, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Hristiyan'a verilebilecek en büyük şeref payesi idi.

Mustafa Paşa yaptığı düzenlemelerle çok büyüdü, güçlendi ve zenginleşti. Çevresinde olan ve zamanında Tirsiniklioğlu ile de sürekli irtibat halinde olan paşalarla yavaş yavaş daha çok görüşmeye ve onların fikrini almaya başladı. //sayfa 30// Gerçekleştirdiği yeniliklerin daha hızlı ilerlemesi ve başka yerlere de yayılması için ara ara yandaşı paşaları çağırarak onlara fikir danıştırdı. Tüm fikirlerin can damarı Manuk Bey idi. Ancak yukarıdaki satırlarda da belirttiğimiz üzere içlerinde devlete zararı dokunacak ya da isyankâr bir ruh yoktu. Hatta tam tersi, tek gayeleri devletlerinin gelişmesiydi. Bu sebeple de Bâb-ı Ali'ye bağlıydılar ve

⁵¹ [Ç.N] Pazvandođlu güruhunun def edilmesi konusunda yapmış olduğu yardım karşılığında, Dosofte Metropoliti tarafından Manuk Bey'e verilmiş olan bir teşekkür belgesinde şunlar yazılıdır: "... O zaman Hristiyanlığın dostu olan bu şahıs (Manuk Bey) boyarların ricaları üzerine Rusçuk'a giderek, şehirde bulunan ordunun komutanı Mustafa Paşa'dan müdahale etmesi için ricada bulundu. Bunun üzerine gürub uzaklaştı böylece eziyetten kurtulduk. Bu teblikeyden kurtuluşumuzu Manuk Bey'in nüfuzuna ve acil müdahalesine borçluyuz". Hovhannes Kalpakyan, *Rumanabay Kağutu* [Romanya Ermeni Cemaati], (Kudüs: Surp Hagop Manastırı, 1979), s. 239.

İstanbul'daki devlet görevlileriyle mektuplaşıyorlardı. Mustafa Paşa ve yandaşlarının devlete ne kadar sadık oldukları zaten bundan sonra anlatacağımızdan da ortaya çıkacaktır.

//Sayfa 31//

V.

Sultan Selim'in Çocukluğu, Tahta Çıkışı, Asil Nitelikleri ve Yaptığı Düzenlemeler. Yeniçerilerin İsyanı. Sultan Selim'in Tahttan Düşüşü ve Sultan Mustafa'nın Tahta Çıkışı

Hikâyemizin bütünlüğü açısından Sultan Selim ve onun saltanat döneminden de bahsetmemiz gerekiyor. Ancak, esas konumuzdan fazla uzaklaşmamak adına giriştiği savaşları, Avrupa ile ilişkilerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini ve dönemin diğer önemli olaylarını bir tarafa bırakıyoruz. Zira bu olayların hepsi büyük önem taşımakla beraber, bizim hikâyemizle birebir bağlantılı değil, bu sebepten sadece bize gerekli mevzulardan bahsedeceğiz.

Aklı, devleti bilgece idaresi, yaptığı büyük yenilikler ve halkının sevgisine mazhariyetiyle Osmanlı Devleti'nin önde gelen padişahlarından biri olmaya değer bu insan, Sultan III. Mustafa'nın tek çocuğuydu. 1761'in sonlarında ya da 1762'nin başlarında doğmuştu. Padişahın ilk evladı olması sebebiyle doğumu imparatorlukta büyük sevinç yarattı ve parlak törenlerle kutlandı. Babası 1774'de ölünce, gelenek gereği küçük kardeşi Sultan Abdülhamid tahta çıktı. //Sayfa 32// Yine gelenek gereği, hayatını saray kafesinde geçirmiş olsa da kendisini çok seven amcası tarafından büyük bir özgürlük bahşedilmişti. Selim gençliğinde ağır bir hastalığa tutulunca, tüm imparatorlukta büyük bir hüznün yaşandı. Zira Sultan Abdülhamid'in henüz çocuğu olmadığından İmparatorluğun tek mirasçısı kendisiydi.⁵² Bu sebepten iyileşmesinin yarattığı sevinci anlamak mümkündür. Hastalık aynı zamanda ona büyük yarar sağladığı gibi İmparatorluğun geleceği açısından da çok etkili oldu. Çünkü Selim bu vesileyle Avrupalı doktorlarla tanıştı ve onlardan Avrupa'daki sistemler hakkında çeşitli bilgiler alabilme imkânına sahip oldu.

Gerek hastalığı esnasında gerekse sonrasında bu doktorlarla görüşerek, aynı zamanda çeşitli kitaplar ve babasının kendisi için kaleme aldığı öğütleri (babası önemli olaylara değindikten başka, İmparatorlukta çeşitli düzensizlikler ve yapılabilecek yenilikleri oğlunun önüne koyuyordu) okuyarak yavaş yavaş eğitimini tamamlıyor ve babasının tahtına geçtiğinde İmparatorluğu yenileyip düzenleyeceği idealini kafasına yerleştiriyordu. Bu arzularını gerçekleştirebilmek için gerekli tüm asil niteliklere de sahipti. Etrafındakilerin dalkavukluklarına itibar etmez, onlarla vakit geçirmez, sadece gerçekleri duymak isterdi. //Sayfa 33// Bir gece aniden rahatsızlandı. Yanında Sultan Mustafa'dan büyük ihsanlar görmüş Avrupalı bir doktor vardı. Her zamanki gibi siyasetten bahsettikleri bir esnada veliaht birden

⁵² [Ç.N] Bilindiği gibi IV. Mustafa ve II. Mahmud Abdülhamid'in çocuklarıdır ve esnada doğmuş bulunmaktadır.

havaya sıçrayarak, bütün kuvvetiyle: “Sen benim dostumsun. Başkaları ne söylerse söylesin, ben diğer sıradan insanlar gibi basit biri olduğumu biliyorum. Başkaları beni kandırmak istiyor. Ama sen hep doğruyu söylemelisin. Babamdan gördüğün iyilikler adına, doğruları söylemeni senden rica ediyor ve diliyorum” diye haykırdı. İşte hükümdarlara yakışır bir söz! Sarayda kapalı kalmasıyla alakalı en büyük üzüntüsü yenilikleri takip edememesi ve iyi bir eğitim alamamasıydı. Sorduğu sorular ve öğrenmek arzusunda olduğu bilgiler kafasında geleceğe dair büyük planları ve arzuları olduğunun bir işaretiydi.

Amcasının kendisine tanıdığı özgürlük sayesinde sadece babasının sadık adamları ve imparatorluktaki önemli insanlarla yazışmakla kalmamış, bazılarının söylediğine göre devlet yönetiminin çeşitli kademeleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek üzere Fransa’ya kadar adam yollamıştı (1786). Giden adamlar içinde en önde gelen kişi olan İshak Bey ile de sürekli mektuplaşmaktaydı⁵³. Mektuplarında önemli siyasi meseleler hakkında çeşitli sorular soruyor, aldığı cevaplar üzerine kafa yorarak gelecek için önemli hazırlıklar yapıyordu. //**Sayfa 34**// Bu gizli mektuplaşmalar, özellikle validesinin onun parlak geleceği hakkında ve başarılı olacağı yönünde kehanetler yayması, halkın da bunlara itibar etmesi üzerine Sultan Abdülhamid kardeşinin oğluna tanıdığı serbestliği biraz kısıtlamaya ve daha dikkatle takip etmeye başladı. Ancak bunlar Selim üzerinde pek de etkili olmadı. Bir taraftan dışarıyla mektuplaşmayı sürdürdü, diğer taraftan da bir padişah için gerekli olan bilgilerle donanmaya devam etti. Ayrıca, fiziksel eğitimine de önem veriyordu. Çok iyi ata biniyor ve iyi kılıç kullanıyordu.

Nihayet ortaya çıkma ve sahip olduğu büyük idealleri fiiliyata koyma zamanı gelmişti. Sultan Abdülhamid 7 Nisan 1789 da ölünce Sultan III. Selim 28 yaşında tahta çıktı ve kafasındakileri hemen gösterme fırsatı buldu. Tahta oturduğu gün tersanede yangın çıkmıştı. Yeni padişah bunu duyar duymaz saraydan dışarı koştu, saltanat kayığını göremeyince basit bir kayığa binerek yangın yerine doğru yollandı. Karaya çıktığında binmesi için kaptan paşa bir at getirmişti. Ancak genç padişah kendisini bindirmelerini beklemeden, gençliğin verdiği atıklıkla atlayarak yangın yerine gitti. En tehlikeli yerlerde dolaşıp doğru emirler verip, bol bahşiş dağıtarak yangının önünü aldı. //**Sayfa 35**// Kılıç kuşandığı 13 Nisan günü halka dağıttığı paradan başka, borç yüzünden hapsedilmiş olanların borçlarının yüzde otuzunu şahsi kesesinden ödeyerek kurtardı. Yine şahsi servetinden külliyatlı bir miktar harcayarak, birkaç aydan beri İstanbul’da had safhaya ulaşmış olan kıtlığı dindirdi. Tüm sürgünlerin geri dönmesi için af ferman çıkarttı. Her şeyi şahsen görüp, nizamsızlığa çare bulabilmek için halefleri gibi haftada bir tebdil-i kıyafet sokaklarda dolaşıyordu. Gerçekten de suçluları sert şekilde cezalandırarak ve pek çok akıllı

⁵³ [Ç.N] III. Selim’in şehzadelik elçisi, donanma tercümanıdır. Sözü edilen İshak Bey’in Fransa’ya ikinci gidişidir ve resmi mahiyettedir. Şehzade Selim’in Fransa Kralı XVI. Louis ile yazışmalarına aracılık etmek üzere 31 Temmuz 1786’da bir Fransız gemisiyle gizlice İstanbul’dan yola çıkmıştır. Kemal Beydilli, “İshak Bey”, *TDVİA*, 22, s. 527.

düzenlemeler yaparak eksikliklerin önünü aldı ve büyük yenilikler getirdi. Bu yapılanlar topluma çeşitli kolaylıklar sağladı.

Yaptığı yenilikleri daha iyi ve emin şekilde geliştirmek, özellikle askeriyeyi sağlam bir şekilde kökten düzenlemek amacıyla Fransa'dan çeşitli dallarda işçiler, zanaatkârlar, değişik rütbelere haiz deniz ve kara mühendisleri getirtti. Bunlar da padişahın isteği doğrultusunda her biri kendi branşında çalışmaya koyuldu. Her şeyden evvel top dökmek için bir fabrika açıldı. Aynı zamanda Avrupaî sistemde yetmiş bir topçu birliği kuruldu. Aynı şekilde küçük piyade birliği de kuruldu. Yeni model hafif kıyafeti ve hafif silahları olan birlik sürekli eğitim ve alıştırmaya yaparak hazırlanmaktaydı. //Sayfa 36// Padişah onlara moral vermek için sık sık bizzat talimlerde hazır bulunuyor, sözleriyle askerleri cesaretlendirip gerektiğinde ödüllendiriyordu. Bu son birlik gerçekten de o kadar talimli ve usta idi ki bir süre sonra Akka kuşatmasında (1798) çok düzenli hareket edip büyük başarı gösterdi. Bu sayede Sultan Selim hedefine daha çok inandı. Özellikle birliğin savaştan dönüşü esnasında başkent halkının askerlere gösterdiği sevgi ve ilgiyi gören padişah daha da cesaretlendi. Gerek bu birliği çoğaltmaya gerekse arka arkaya aynı şekilde eğitimi ve düzenli yeni askerî birlikler oluşturmaya karar vererek çoktan beri kafasında olan fikri uygulamaya yani; hadsizlikleri ve serserilikleri ile hem halkı hem de ileri gelenleri canlarından bezdirmiş olan Yeniçerileri ortadan kaldırmaya karar verdi.

Yavaş yavaş her şeyi hazırladıktan sonra, 1802'de verdiği fermanla, Avrupa'nın eğitimi ordularında olduğu gibi aralarında piyade, atlı ve topçu sınıflarının olduğu düzenli birliklerin kurulmasını emretti⁵⁴. Ordunun adı Nizam-ı Cedid olacaktı. Bu yeni birlikler kısa sürede düzenlenip beklenenden daha başarılı olunca, Padişah sayılarını daha da artırmak istedi. 1805'de bir ferman çıkartarak İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki şehir ve köylerinden //sayfa 37// hem yeniçeriler hem sivil halk arasından güçlü ve sağlıklı gençlerin toplanarak yeni kurulan alaylara sokulmasını emretti. Biraz zamansız olan bu emir, yeni düzenlemelere çoktan beri diş bileyen yeniçerileri ve taraftarlarını ziyadesiyle tahrik etti. Şiddetli muhalefet ve zorluklarla karşı karşıya kalan padişah, plânını daha uygun bir zamana ertelemek zorunda kaldı⁵⁵. Ancak iki yıl sonra arzusunu kesin olarak yerine getirmek isteyerek tekrar bir fermanla askerî düzenlemelerin her tarafta uygulanmasını emretti. Yeniçerilerin de giymesi için İstanbul Boğazı ve Çanakkale kalelerine yeni birliklerin kıyafetlerini dağıttı.

⁵⁴ [Ç.N.] Nizam-ı Cedid ordusunun kuruluşu 1793'dür. Önce Levend Çiftliği'nde kurulan iki ortadan sonra 1801'de Üsküdar'da üçüncü bir orta kuruldu. Ertesi yıl Anadolu'da muhtelif ortalar kurulmasına başlandı. Bu teşebbüslerin başarılı olması üzerine 1806'de Rumeli'de de kurulmasına karar verilmiştir. Daha fazla detay için bk. Sıhahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, (İstanbul: 1997), s. 95-214.

⁵⁵ [Ç.N.] Burada kastedilen Nizam-ı Cedid birliklerinin Avrupa'da konuşlandırılması teşebbüsü ve buna tepki olarak 1806 yazında patlak veren Edirne Vakası'dır (1806).

Bu emir, Sultan Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan büyük bir isyana neden oldu. Nizam-ı Cedid veya Şâhâne denilen düzenli birliklerle beraber İstanbul Boğazı'ndaki kaleleri korumakta olan ve yamak adı verilen düzensiz ve karışık birlikler, herkesten önce ayaklandılar. Padişahın emirlerini uygulamaya gelen görevlileri öldürdükten sonra (25 Mayıs 1807)⁵⁶, yanlarında bulunan düzenli birliklerle çarpışmaya başladılar. Düzenli birlikler cesurca savaşmalarına rağmen, düşmanın çokluğuna karşı koyamayarak en sonunda çekilmek zorunda kaldılar. Bundan cesaret alan ve devlet erkânından birkaç ileri gelenin ve şeyhülislamın⁵⁷ kendilerine yandaş olduğunu bilen yamaklar, İstanbul'daki yeniçerilere danıştıktan sonra //sayfa 38// Kabakçıoğlu adlı birinin liderliğinde başkente doğru yürümeye başladılar. Başlangıçta sadece 1800 kişi olmakla beraber yolda sayıları giderek arttı. Hep beraber İstanbul'daki Et Meydanı'nda durup Sultan Selim'in tahttan indirilmesini talep ettiler.

Kargaşanın bu boyutlara ulaştığından padişahın haberi yoktu. Başlangıçta olayları bildirenler olduysa da yeniçerilere yandaş olan rical durumu örtbas etmeye çalıştı. Ortada küçük bir anlaşmazlık olduğunu ve onun da kısa sürede bastırıldığını söylediler. İsyan ileri safhaya ulaşmış, padişah duyduğunda ne yapacağını şaşırıldı. Kendisine sadık olan ileri gelenlerden ve ulemeden birkaç kişiyi yanına almasını, gerektiğinde onları öldürtüp başlarını yeniçerilere vermek suretiyle kendini kurtarmasını tavsiye ettiler. Ancak, Selim bir padişaha yakışır büyüklükle, isyancıların kendilerini bulamama durumunda halkın kanını dökebileceklerini söyleyerek bu fikre karşı çıktı ve "Halkımın kanının dökülmesine sebep olmaktansa, tahttan feragat ederim, daha iyi" dedi.

Daha önce söylediğimiz üzere yeniçerilere taraftar ve yeniliklere karşı olan şeyhülislam asilerin isteğine uyarak, Sultan Selim'in padişahlığa layık olmadığına dair bir fetva verdi. Fetvada 18 yıl padişahlık yapıp da çocuğu olmayan ve saltanatı döneminde Mekke ziyareti yapmayan⁵⁸ bir padişahın tahtta kalmaya layık olmadığını söylüyordu. Özellikle de yaptığı değişiklik ve yenilikler din tarafından yasaklanmış şeylerdi. //Sayfa 39// Bu kararın kıskırttığı asiler daha da büyük cesaret bularak, Sultan Selim'in kesinlikle tahttan indirilmesini istemeye başladılar. Padişahın gönüllerini almak ve kendilerini memnun etmek maksadıyla ricalden

⁵⁶ [Ç.N] Görevlilerden biri Osmanlı reisülküttâbı ve Nizâm-ı Cedid ile ilgili eser kaleme almış olan Mahmud Raif Efendidir. Kemal Beydilli, "Mahmud Raif Efendi", *TDVİA*, 27, s. 382-383.

⁵⁷ [Ç.N] Sözü geçen kişi Şeyhülislam Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi'dir. 14 Eylül 1806'da bu makama gelmiş, 13 Temmuz 1807'de azledilmiş ancak yeniçerilerin baskısı yüzünden bir gün sonra tekrar aynı makama atanmıştır. 21 Temmuz 1808'de ise Ruscuk Yârânı'nın baskısıyla azledilerek sürgüne gönderilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Aysel Yıldız, "Şeyhülislam Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi, III. Selim ve Vaka-yı Selimiyye", Seyfi Kenan (ed.), *Nizâm-ı Cedid'den Nizâm-ı Kadim'e III. Selim ve Dönemi*/From "Ancient Regime" to "New Order" Selim III and His Era, (İstanbul: ISAM, 2010), s. 529-565.

⁵⁸ [Ç.N] III. Selim'in bizzat hacca gitmesinden ziyade onun saltanatında Vahhabi İsyancıları dolayısıyla genel anlamda hacın engellenmesi eleştirisi konusu olmuştur. 1803'te Vahhabilerin yağmaladığı Mekke ve Medine'ye hac ziyareti yapılamamıştır.

bazılarının kafasını kestirmesine ve yeni birliklerin dağılmasını emretmesine rağmen asiler yatışmadılar, taleplerinden vazgeçmediler.

Bu olaylar 28 Mayıs'ta cereyan ederken sarayın kapıları gün boyu kapalı kaldı. İkinci gün (29 Mayıs) Cuma olduğundan padişah camiye gidip dua etmek zorundaydı. Dolayısıyla kendisini davet ettiler. Ancak, dışarı çıktığında hemen öldürüleceğinden emin olan padişah, bunu kabul etmedi. Ayrıca bundan sonra artık padişahlık yapamayacağını bildiğinden ve şahsından ötürü halkın zarar görmesini istemediğinden kendiliğinden tahtı bırakmayı aklına koydu. Böylece amcasının oğlu (Sultan Abdülhamid'in büyük oğlu) Mustafa'ya adam gönderip ayaklananların kendisini istemediğini ve zamanının dolduğunu söyleyerek, gelip tahta oturmasını bildirdi. Aynı zamanda ona başarı ve şans diliyordu. Gönderdiği adamlar daha geri dönmeden, sadık adamlarını toplayarak, onlarla helalleşti ve kendisinden sonrakine de aynı sadakatle hizmet etmelerini istedi.

Kendisine yapılan bu öneriye iyice şaşırın ve telaşlanan Mustafa ise ağlamaya “Ben bu şekilde tahta oturmayı arzu etmiyorum. //Sayfa 40// Amcamın oğlunu bu halde görmeyi istemiyorum. Bugünü göreceğime keşke ölseymdim. Dışarı çıkmam, ne yaparlarsa yapsınlar” demeye başladı. Gerek Sultan Selim'in gönderdiği adamlar gerekse yanındakiler fikrini değiştirmek için çok çabaladılar: “Bu yaptığın Sultan Selim'e dostluk değil, zira şimdi sen kendi rızanla tahta oturmaz isen isyancılar onu öldürecek ve seni tahta çıkmaya mecbur edecekler. Eğer razı olursan, Sultan Selim hiç olmazsa ölümden kurtulacak” deyip, bu ve benzeri sebepler öne sürerek nihayet kendisini ikna edebildiler.

Sultan Mustafa tahta oturmak için geldiği esnada, tahttan inmiş Sultan Selim içeri gitmekteydi. Yolda karşılaştılar, birbirlerine sarılıp ağlaştılar. Kısa bir süre sessiz sessiz ağlaştıktan sonra Sultan Selim “Git evlat, git tahtına otur, Tanrı sana başarı ihsan etsin. Benim kaderim böyleymiş” diyerek amcaoğlunu alnından öptü. Sultan Mustafa ise onun ayaklarına kapanınca, Selim, birkaç faydalı nasihatte bulundu ve sonra ağlayarak birbirlerinden ayrıldılar.

Sultan Mustafa'nın tahta çıkışı hemen ilan edildi. Yeniçeriler memnuniyetle kabul ettiler ve kargaşa son buldu. Sultan Selim ise kafese girdi. Kurduğu ordunun kıyafetini değiştirdiler, silahlarını alıp dağıttılar.

//Sayfa 41//

VI.

Alemdar Mustafa Paşa'nın Yandaşları ve Ordusuyla İstanbul'a Gidişi. Sultan Selim Ölüyor ve Sultan Mahmud'un Padişah Oluyor.

Sultan Selim'den pek çok iyilik görmüş olan, onun yaptığı değişiklikleri ve düzenlemeleri çok beğenen, özellikle benzer düzenlemeleri ordusunda uygulamış olan Alemdar Mustafa Paşa padişahın tahttan indirildiğini duyunca çok üzülme ve onu tekrar tahta çıkartmak için adamlarıyla birlikte bir çare aramaya başladı. Arka arkaya İstanbul'dan gelen kötü haberler, başkent ve çevresinde isyancıların yaptığı eziyet ve zorbalıklar, acısını daha da arttırıyor, kararını kesinleştiriyordu.

Paşa, konuyu danışmanları ile istişare ederken, yeniçerilerin sadaret kaymakamlığından alaşağı ettikleri Tayyar Paşa⁵⁹ Rusçuk'a gelerek olayları ayrıntılarıyla anlatınca Mustafa Paşa ne yapıp edip bu düzensizliklere son vermenin bir yolunu bulmaya karar verdi. //Sayfa 42// Tüm dost ve yandaş paşaları toplantıya çağırarak amaçlarına kan dökmeden ne şekilde ulaşabileceklerini düşünmeye başladılar.⁶⁰

Uzun süre düşündükten sonra en nihayet Manuk Bey'in yerinde tavsiyesine uyarak, aralarından sadık ve kurnaz birini, o sırada ordusuyla Edirne'de bulunan Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'ya ivedilikle göndermeye karar verdiler. Amaç Sultan Selim'den söz etmeden, İstanbul'daki karışıklıklara son vermek üzere sadrazamı kendileriyle beraber gitmeye ikna etmekte. Gönderdikleri adam bunu hallettikten sonra, İstanbul'a geçecek, Sultan Selim ve onun yeniliklerine taraftar olanları hazır edecekti. Eğer tüm bunlar umdukları gibi başarılı olursa, Mustafa Paşa gerek kendi ordusunu gerekse müttefik orduları Edirne'de sadrazamın ordusuyla birleştirerek başkente yürüyecek, barışçı yollardan payitahttaki karışıklığa son vermeye ve Sultan Selim'i tekrar tahta çıkartmaya çalışacaktı. Eğer barışçı yol başarısız olurlarsa, ordusuyla şehre girecek ve Sultan Selim'i tahta oturtmak için yeniçerilere baskı yapacaktı. Ancak kendisi kentte kalmayıp hemen dışarı çıkacak, ordunun başında durarak her şeyi yoluna koyacaktı. Başkentte sükûnet ve güvenlik sağlandıktan sonra, kendi birlikleriyle Rusçuk'a dönecek ve hazır bekleyecekti. //Sayfa 43// Böylece asiler kendilerine karşı hazır bir ordunun beklediğini bilecek ve korkacaklardı. Ve eğer tekrar bir karışıklık çıkartmaya yeltenirlerse, ordu hemen üstlerine yürüyecekti. Ayrıca, Padişah görev vermek istese de Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı kabul etmemesi konusunda anlaşıldılar.

Yapılacaklar kararlaştırıldıktan sonra, uygun birini Edirne'ye ve İstanbul'a yolladılar⁶¹. Kendileri ise yavaş yavaş hazırlanmaya başladılar. Gönderdikleri elçinin

⁵⁹ [Ç.N] Tayyar Paşa da eski düzen taraftarı olarak Selim'in karşıtlarıyla iş birliği yapmıştır. Oğulukyan, *Ruznâme*, s. 19.

⁶⁰ [Ç.N] Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak fikri ve bu amaçla oluşan gizli komite Ruscuk Yârânı olarak bilinir. Eski Rus arşivlerine dayanarak Bayraktar'a ithaf ettiği bir monografide, pek çok kez Manuk Bey'in Osmanlı-Rus görüşmelerinde oynadığı rolden ve onun "Ruscuk Yârânı ile bağından söz eden Sovyet tarihçi A. F. Miller şöyle yazmaktadır: "*Gerçi Türk tarihçiler adlarını zikretmezler ancak Ruscuk Âyanı Ahmet Efendi ve Bayraktar'ın sarrafı olarak bilinen Manuk Bey Mirzayan adlı Ermeni de bu grubun içinde yer alıyordu. Manuk Bey gölgede kaldı, ancak çok önemli bir rol oynadı. Bir Hristiyan olarak Osmanlı Devlet idaresinde önemli bir görev isteyemezdi. Ancak Bayraktar'ın finansal ve ticari işleri Manuk Bey'in ellerindeydi. Manuk Beyin diğer önemli görevlerinden biri de askeri kuvvetlere aylıkların düzenli ödenmesiydi. Manuk çok zengin bir adamdı. O tarihlerde Türkiye'de demirle-altın ele ele çalışıyordu ancak eşit öneme haiz değillerdi. Kılıç daha korkutucu olabilirdi, ama para daha güçlüydü. Bu sebeplerdir ki Manuk Bey Ruscuk Yârânı arasında "eminence grise" olarak karşımıza çıkmaktadır.* Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar*, s. 215.

⁶¹ [Ç.N] Ruscuk Yârânı'ndan Mustafa Refik Efendi ve Mehmed Emin Behic Efendi Ruscuk ve payitaht arasındaki bağlantıyı sağlamıştır. Plana göre ilk önce Mustafa Refik Efendi ailesini ziyaret etme bahanesiyle Ruscuk'tan yola çıkarak önce Edirne'deki orduya uğramış ardından İstanbul'a giderek oradaki harem ağalarıyla görüşmüştür. O arada reisülküttap olarak atanarak 15 N 1222/16 Kasım 1807'de dönmüştür. Refik Efendi'nin Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelmesi

her yerde iyi karşılandığını ve yardım sözü aldığını duyduklarında, Mustafa Paşa kendi ve yandaşlarının ordusunun bir kısmıyla yola çıktı. Ancak yapacaklarının zamanından önce İstanbul'da duyulup kargaşalığa sebep vermesin diye aklına koyduğunu ne bir başkasına ne de ordusuna söyledi. Hatta Sırbistan üzerine sefere gittiğine dair bir haber yaydıktan sonra ordusundan sadece 4000 kadar kişi alarak kendisi önden gitti. Geriye kalan 12.000 kişi ise arkadan gidiyordu. Böylece yavaş yavaş Edirne'ye yaklaşarak, Çelebi Mustafa'nın yanına ulaştı. Kafa kafaya vererek önce Alemdar'ın, sonra da Mustafa Paşa'nın ordusunun İstanbul'a doğru yürümesine karar verdiler. Ve kararı hemen uygulamaya koydular.

Söylediğimiz gibi, Mustafa Paşa mümkün olduğunca gizli hareket etmiş olsa da bir ordunun başkente yürüdüğü nasıl gizli kalabilirdi ki! İşte bu yüzden haber İstanbul'a ulaştığında, herkeste büyük hayret ve korku uyandırdı. //Sayfa 44// Özellikle iki komutanın Sultan Mustafa'ya büyük saygı besledikleri bilindiğinden, başkente ne amaçla bu kadar kalabalık geldiklerine kimse akıl erdiremiyordu. Herkes şaşkınlık ve kuşku içindeyken, ordu 26 Temmuz 1808'de İstanbul'a vardı.

Mustafa Paşa'nın ilk işi asi Kabakçıoğlu'nu yakalayıp öldürmek oldu. Zira Boğaz kalelerindeki asiler onun liderliğinde başkente gelerek her türlü kötülüğü yapıyorlardı. Daha sonra şeyhülislamı, asilerin destekçisi ve yeniliklere düşman diğer birkaç ricali değiştirtti. Nihayetinde kendine sadık ve düzenli ordudan 6000 kadar adamı alarak, 28 Temmuz sabahı erkenden şehre girdi ve sadrazamla beraber Bâb-ı Ali'ye giderek arz odası denilen salona oturdu.

Gelişindeki ilk amaca ulaşmış asilerin başını ve ileri gelenlerini öldürmüştü. Son hedefine muhalif olan devlet ricalinden bazılarını da öldürtmüş olduğundan artık sadrazamın yardımına ihtiyacı kalmadığı için onu da görevden alacağı etmek istedi. Zira Sultan Selim'in tekrar tahta çıkmasına taraftar olmadığını duymuştu. Bu işi de çabucak hallettikten sonra, ordunun bir kısmıyla saraya varıp //sayfa 45// daha önce çok iyiliğini gördüğü Sultan Selim'i bir kez görmek istediğini söyledi. Orada bulunanlar bu sözleri duyunca şaşırıldılar, niyetini kısmen tahmin ederek kalkıp gittiler. Mustafa Paşa birkaç saat bekleyip gelen giden olmayınca sinirlenerek adam gönderip harem ağasını çağırtdı ve emrinin bu kadar gecikmesinin sebebini sordu. Harem ağası zorda kalarak, Sultan Selim'in dışarı çıkmak istemediğini söyledi. Bunun üzerine Mustafa Paşa kafasına koyduğunu daha fazla saklamaya gerek görmeyerek, amacının Sultan Mustafa'yı tahttan indirerek, Sultan Selim'i tekrar tahta geçirmek olduğunu açıkladı. Sonra da ilk emrini daha sert bir şekilde tekrarlayarak harem ağasını geri yolladı ve ağa içeri girer girmez iç kapılar kapandı.

Saraydaki yenileri taraftarları ve Sultan Selim'in düşmanları Mustafa Paşa'nın gelişinin esas nedenini zaten duymuş olduklarından ve kafasına koyduğunu mutlak başaracağını bildiklerinden bu niyetini boşa çıkarıp, Sultan Mustafa'nın padişahlığını tanımayla mecbur etmek istediler. Tahttaki padişahdan başka hüküm sürecek kimse

kalmasın diye sadece Sultan Selim'i değil, Sultan Mustafa'nın küçük kardeşi Mahmud'u da öldüreceklerdi. Harem ağası, Sultan Selim'in bulunduğu yere girdi, halkın onu istediğini söyleyerek dışarı çıkması için zorlamaya başladı. Padişah çok karşı koydu, ancak sonunda kabullendi. //**Sayfa 46**// Tam kapıdan geçerken orada saklanmış olanlar üstüne atıldılar, kudurmuş canavarlar gibi korkunç bıçak darbeleriyle ve küfürlerle sakalını çektiler, tokat attılar ve bıçakladılar. Gerçi çok güçlü olan Selim, bir süre karşı koyarak kendini koruyabildi. Sadık birkaç harem ağası yetişerek saldırganlarla cesurca mücadele etmeye başladılar. Ama nafile! Yanındakiler düşmüş Padişahın gücü ise tükenmeye başlamıştı. Ve vahşi hayvanlardan daha insafsız olan canavarlar zavallı Padişahı acımasızca katlettiler.

Sultan Mahmud'un sadık adamları özellikle de lalası, olayı zamanında duyarak onu kaçırmaya başlamıştı. Takip edenler uzun süre aradıktan sonra nihayet bularak, emellerini gerçekleştirmek istediler. Ancak, Mahmud'un yanındakiler iyi silahlanmış ve çok cesur olduklarından, bir taraftan savaşıyor, diğer taraftan da şehzadeyi güvenli bir yere götürmeye çalışıyorlardı.

Mustafa Paşa ikinci kez haber gönderdikten sonra şüphelenmeye başlamıştı. Harem ağasını tekrar çağırarak Sultan Selim'e bir şey olursa, Sultan Mahmud hariç saraydaki herkesi kılıçtan geçireceğini söyledi. Harem ağası ilkinde söylediği sebebi tekrar edip Sultan Selim'in hasta olduğunu ifade ederek içeri girdi ve kapılar tekrar kapandı. //**Sayfa 47**//Az sonra harem tarafından her yeri inleyen bir feryat yükseldi. Feryadı duyan Mustafa Paşa'nın şüpheleri iyice artmıştı, sonunda sabrı tükenerek adamlarına kapıları kırıp içeri girmelerini emretti. Emir derhal uygulanmaya başlandı. Ancak içeridekiler, zorla içeri girdiği takdirde sonucun çok daha vahim olacağını tahmin ettiklerinden kapıları açtılar. Paşa aslanlar gibi içeri atıldı ve derhal Sultan Selim'in getirilmesini emretti. Ancak sevgili padişahının yerine cansız vücudunu getirip önüne bıraktıklarında duyduğu acı ve hiddet anlatılacak gibi değildi.

Acı ve şaşkınlıktan kendinden geçmiş bir halde kısa bir süre hareketsiz kaldı. Gözlerini kanlı bedene çevirmiş ne yapacağını bilemiyordu. Ancak hemen toparlanarak ona da bir şey yapmış olmalarından korkarak Sultan Mahmud'u sordu. Tam o sırada şehzadeyi kaçırmayı başaranlar tesadüfen oraya geldiler. Mustafa Paşa, şehzadeyi sağ salım görünce acısını biraz olsun unutarak tekrar yaşama dönmüş gibi koşarak önünde diz çöküp ayaklarını öptü. Adamları da onu takip ederek hep bir ağızdan, "Yaşasın padişahımız Sultan Mahmud" diye haykırmaya başlayarak Mahmud'u hemen saltanat tahtına oturtular⁶². //**Sayfa 48**// Bu işler olup bittikten sonra Mustafa Paşa tekrar acısına yenik düşüp sevgili padişahının cansız bedenine kapanarak iyi huylarını, cömertliğini, fakir severliğini, halkını mutlu etmek ve devleti düzenlemek için yaptıklarını sıralayarak ağlamaya başladı. Böylesi büyük bir padişaha kıyanlara lanet okudu. Önceki satırlarımızda bahsettiğimiz gibi, Sultan Selim'e bir şey olduğu takdirde, Sultan Mahmud hariç saraydakilerin hepsini kılıçtan

⁶² [Ç.N] Sultan II. Mahmud 4 Cemâziyelâhir 1223'te (28 Temmuz 1808) padişah olmuştur.

geçireceğini söylemiş olmasına rağmen, sadece baş sorumluları ve Padişahın ölümüyle doğrudan ilişkili olanları öldürttü. Kardeşinin öldüğünü zannederek kendini güvende gören Sultan Mustafa'yı da kafese götürmelerini emretti.

Kafesinde Sultan Selim'le görüşmelerde bulunmuş ve ondan çeşitli öğütler almış olan yeni padişah, tümüyle onun ruhunu ve fikrini benimsemiş ve onun el atıp da tamamlamadığı düzenlemeleri yapmayı aklına koymuştu. Mustafa Paşa'nın cesaretini, ordusunun düzenini ve Sultan Selim'e gösterdiği sevgi ve sadakati görerek, ona büyük güven duydu ve hemen sadrazam yapmak istedi. Ancak bu istek Rusçuk'ta hep beraber alınan karara aykırı olduğundan, Paşa uzun süre direndi. Ancak Sultan Mahmud çok ısrar edip, "Sen sadrazam olmazsan, ben padişahlık yapamam" deyince kabul etmek zorunda kaldı.

//Sayfa 49//Paşa bu yüksek makama gelince, çeşitli düzenlemeler yapmaya ve askerî teşkilatı yenilemeye, Sultan Selim'in başladığı tüm yenilikleri geliştirmeye, halkın rahatı ve huzuru için gerekli olanları uygulamaya başlamıştır. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması her ikisi için de elzem olduğundan, görevi alır almaz çalışmalarının tek hedefi bunu gerçekleştirmek olmuştur. Ancak bir taraftan amacını gerçekleştirmek için kullandığı sertlik, çok aceleci davranması ve her şeyi birden yenilemek ve değiştirmek istemesi, diğer taraftan öğüt dinlememesi başarılı olmasına engel olduğu gibi başarı yerine fikirlerinin kurbanı olmasına sebep olmuştur. Eğer, yenilikleri yavaş yavaş, sükûnetle ve gerektiğinde taviz vererek yaymaya çalışmış olsaydı belki de birkaç yıl içinde tamamlanabilirlerdi. Oysa ancak 20 yıl sonra gerçekleştirmeye başladılar.

//Sayfa 50//

VII.

Manuk Bey'in İstanbul'a Gelişi ve Mustafa Paşa'nın Tedbirsiz Gidişatını Değiştirmek İstemesi. Köse Kâhya. Manuk Bey'in Son Uyarısı ve Soylu Kararı

Mustafa Paşa Rusçuk'tan ayrıldıktan sonra, Manuk Bey bazı önemli işleri yoluna koymak üzere kısa bir süre daha kalıp her şeyi hallettikten sonra yola çıktı. İstanbul'a vardığında, Paşa her şeyi sıraya koymuş ve sadrazam olmuştu bile. Paşa'ya ve ordusuna güveni tam olduğundan, başkente vardığında her şeyin istedikleri gibi gelişmiş olacağını yani Sultan Selim'i tahta çıkmış bulacağını ümit ediyordu. Ancak, bahtsız padişahın korkunç ölüm haberini alınca çok şaşırıp ve üzüldü. Zira sadık bir uyruk olarak, cesur bir siyasetçi, yenilikçi ve düzen taraftarı, devletin gelişmesini dileyen böyle büyük, iyi ve yenilikçi bir padişahı o da çok seviyor ve sayıyordu. Mustafa Paşa'nın başarısını, Sultan Mahmud'u tahta geçirdiğini öğrenince //Sayfa 51// Sultan Selim'in ölümüyle devlette oluşan yarayı onun saracağını ve onun yarım bıraktıklarını tamamlayacağını ümit ederek teselli buldu.

Ancak, diğer taraftan Mustafa Paşa'nın, Rusçuk'ta alınan kararın aksine, sadece şehirde durmakla kalmayıp, sadrazamlığı da kabul ettiğini görünce çok üzüldü. Zira bunun sadece Paşa ve taraftarları için değil, devlet ve Sultan için de iyi olmayacağına inanıyordu. Bu yüzden Paşa'yla ilk görüşmesinde, sevgili padişahlarının vefatı için üzüntüsünü bildirip, el attığı işi hiç olmazsa kısmen başarmış olmasından ötürü kutladıktan sonra, cesur karakteri ve sahip olduğu rütbe sebebiyle verilen karara aykırı hareket ettiği için şaşkınlığını ve acısını açıkça dile getirdi. Nihayetinde bir şekilde sadrazamlık makamını bırakarak ordusuyla kentten ayrılmasını, daha önce nasıl kararlaştırılmışsa öyle hareket etmesini tavsiye etti.

Mustafa Paşa, alışıldığı üzere Manuk Bey'i sevgi ve saygıyla karşılamış ve her zamanki gibi samimi davranmıştı. Ancak, esas konuya gelince sadrazamlıktan feragat etmek istemiyordu. Manuk'a haklı olduğunu, ancak şimdi şartlar değiştiğinden başka türlü davranamayacağını ve Rusçuk'ta almış oldukları karar uygulayamayacağını söyledi. //sayfa 52// Manuk Bey, yaptığının hatalı olduğu konusunda ikna etmek için boşuna çaba harcıyıp durmuştu. Zira Paşa'yı kafasına koyduğundan caydırmak mümkün olmamıştı. Böylece zavallı adam bu hareketin hemen Paşa'nın hem ona bağlı olarak şahsının çöküşüne hem de İmparatorluğun zararına olacağını görerek üzgün bir şekilde yanından ayrıldı.

Gün geçtikçe düşündüklerinin doğru olduğu konusunda kuşkusu kalmıyor ve korkusu günden güne artıyordu. Çünkü, Mustafa Paşa elde ettiği başarının gururuna kapıldığından mı, yoksa nankör ve tedbirsiz danışmanlarının tavsiyelerine uyduğundan mı bilinmez, yukarıda da söylediğimiz gibi, Manuk Bey'in bilge fikirlerini geri çevirmekle kalmayıp, öncekinden çok farklı bir yol tutmuştu. Kafasına koyduğunu, her ne şekilde olursa olsun çabucak gerçekleştirmek için çalışıyor, çoğu kez zora ve hileye de başvuruyordu. Bu davranış ise sadece düşmanlarının hırslarını körüklemekle kalmıyor, yandaşlarını ve dostlarını da yavaş yavaş kendisinden soğutuyordu. Yapılanlar Manuk Bey'in özgürlükçü ve samimi tabiatına tamamen ters şeyler olduğundan, bir çare bulmaya çalıştı. Ancak bu konudaki çabaları da boşa çıktı. Nihayetinde Mustafa Paşa yaptıklarının üstüne daha büyük bir hata ekleyerek sonunu çabuklaştırdı. Beraberinde getirdiği düzenli, eğitilmiş ve sadık kuvvetlerin şehirden çıkıp dağılmasını, kendisine yardımcı paşaların da her birinin ordularını alarak yerlerine dönmelerini emretti. Yanında sadece 400 kadar seymen tutmuştu.

//sayfa 53// Yenilmiş ve seslerini kesmiş olan yeniçeriler ile onlara taraftar olanlar aslında tamamıyla da sinmiş değillerdi. Sadrazama ve icraatlarına gizliden gizliye dış biliyorlardı. Onun son hamlesine çok sevinip, cesaret bularak yavaş yavaş kıpırdanmaya, kendisini devirmek ve onun kurduğu düzeni ortadan kaldırmak, yeniçeriliği tekrar ihya etmek üzere gizli gizli hazırlanmaya başladılar. Sultan Mahmud'u da tahttan indirip, kısa süren saltanatı esnasında kendisine her istediklerini yaptırdıkları Sultan Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak istiyorlardı. Hatta, sadrazamı açıkça tehdit etmeye, öteye beriye kağıtlar yapıştırmakla fikirlerini ve isteklerini beyan etmeye başlayacak kadar ileri gittiler. Öyle ki başkentteki herkes

Paşa'nın sonunun geldiğini hissetmeye başlamıştı. Sadece o kör bir inanç içinde kendini güvende hissediyor ve ortalıkta hiçbir tehlike görmüyordu.

Sürekli Bâb-ı Ali'ye gidip gelmekte ve her şeyi görmekte olan Manuk Bey'in vatanperver kişiliği ile paşaya sevgi dolu yüreği daha fazla dayanamadı. Şehrin durumunu, yeniçerilerin ve taraftarlarının ruh hallerini ve hazırlıklarını Paşa'ya bir kez daha cesaretle aktardıktan sonra, zaman kaybetmeden ve iş işten geçmeden derhal şehirden ayrılmasını, gönderdiği orduyu da hemen geri çağırmasını öğütledi. Ancak, tavsiye ve yalvarmaları cüretkâr Paşa üzerinde herhangi bir etki yapmamıştı. "Birkaç baldırı çıplak saka ile hamal sürüsü bana ne yapabilir ki" diyerek //sayfa 54// aklına koyduğundan vazgeçmiyordu. Çünkü yeniçerilerin gücünü kırdığını ve onları sildiğini zannediyordu.

Mustafa Paşa'nın maiyetindeki önde gelen şahsiyetlerden biri Köse Kâhya adlı binbaşı idi. Pekçok konudan Manuk Bey'in görüşlerini beğenen, fikirdaşı aynı zamanda kurnaz ve tedbirli bir insan olan Köse Kâhya⁶³ gelişen olaylar karşısında onunla birlikte üzüyor ve beraber çare bulmaya, gelen tehlikenin önünü almaya çalışıyorlardı. Köse Kâhya hem bizzat tehlikeyi görüp hem Manuk Bey'in öğütlerine kulak vererek sadrazamın gözünü açabilirim ümidiyle son bir hamle yapmak istedi. Dostunu ziyaret edip danışmanının söylediklerini bir kez de kendisi tekrarladı. Ancak Mustafa Paşa sadece onu dinlememekle kalmayıp bir daha bu konuyu açacak olursa canını almakla tehdit etti. Onun gitmek istemediğini görünce de "dışarı çık, bir daha da önüme gelme" diyerek sözlerine son verdi. Kâhya emri hemen uygulayarak, sadece sadrazamın yanından ve köşkten uzaklaşmakla kalmadı, hiç kimseye bir şey söylemeden şehirden de uzaklaşıp aceleyle Rusçuk'a gitti. Evindeki tüm ağır şeyleri denk yapıp beraberinde Bükreşe götürmüş, oradan da Rusya'ya geçip ölümüne dek orada yaşamıştır.

Biz hikâyemize dönelim. //Sayfa 55// İstanbul'daki asiler Mustafa Paşa'nın gafletini ve yavaş yavaş başkente dökülen kendi taraftarlarını görerek cesaretlendiler. Kısa bir süre sonra büyük bir kargaşa ve isyan kopacağını herkes açıkça görebiliyor, bu sebepten endişe ve korku içinde bekliyorlardı. Sadece sadrazam aymazlık ve vurdumduymazlıkla keyfine devam ediyordu. Manuk Bey, Köse Kâhya'nın reddedilişinin ikinci günü, sadrazamın kendisine daha farklı davranacağına dair ümit beslemesini gerektiren bir sebep olmadığını bilmesine karşın, yine de böyle bir durumda susmayı ilkelerine aykırı sayarak, bir kez daha uyarıda bulunma cesaretini gösterdi. Rica ve minnet ederek, hatta ağlayarak, Paşa'nın ayaklarına kapanıp hiç olmazsa kendisini koruması ve şehirden uzaklaşması için yalvardı. Ayrıca her tarafa ulaklar göndererek, dağılmış askerlerinin acele geri dönmeleri ve başkent önünde mevzilenmeleri için emir vermesini istedi. Ancak sadrazam, artık eski Mustafa Paşa değildi. Manuk Bey'in o güne

⁶³ Köse Kâhya Ahmet aynı Alemdar gibi Manuk ile finansal bağlantısı olan birisiydi. Nitekim Kâhya Ahmet'in Manuk'un en yakın adamlarından ve aynı zamanda kayınbiraderi olan Asdvadzadur Avedyan'a yazdığı 1 Temmuz 1806 tarihli yazıda ipek ticareti ile ilgili konular söz edip 200.000'lik meblağı aldığından söz etmektedir. Ionescu, *Manuc Bei*, s. 37.

kadarki sadık hizmetlerini, o derece ilerlemesi ve büyümesindeki katkıları unutarak kendisiyle gayet sert konuşmaya başlamıştı. Ancak yine de ona olan sevgi ve inancı yüreğinden tümüyle de söküp atamadığı görülüyordu. Her ne kadar Manuk’u konuşmasındaki cüretkârlığı için azarlamışsa da daha sonra yaptığına pişman olmuşçasına konuşmasını yumuşatarak //sayfa 56// sözlerini; “Dün Köse Kâhya’nın başına geleni biliyorsun. Arzu etmememe rağmen, sana da aynı şekilde davranmaya mecbur etme beni” diye bitirmişti.

Mustafa Paşa gibi bir adamın böylesine sert ve kesin emri karşısında tekrar konuşmak ve ikna etmeye çalışmak sadece cüretkâr bir hareket değil, aptallık olurdu. Zira tavsiyeyi dinlemeyeceği gibi, tehdidini de uygulamaya koyardı. Paşa’nın sonunun çok kötü olacağını açıkça görmesine rağmen, Manuk Bey susmak zorunda kaldı. Durumu Allah’a emanet ederek, yaralı yürekle Ortaköy’deki evine gitti ve sessizce isyanın patlamasını beklemeye başladı. Bazıları şehirde durmasının güvenli olmadığını söyleyerek, Köse Kâhya gibi çekip gitmesini öğütlemeye hatta yalvarmaya başladılar. Başlangıçta bu fikri benimsemesine rağmen, daha sonra böyle bir hareketi onuruna ve şahsiyetine uygun görmeyip her zamanki cesaretini gösterdi ve borcunu yerine getirerek ölmeyi her gün utançla kaçarak yaşama tercih etti.

//Sayfa 57//

VIII.

Asiler Sadrazamın Konağını Ateşe Veriyorlar.

Mustafa Paşa Kendisini Cesaretle Savunduktan Sonra

Feci Şekilde Can Veriyor.

Tarihte, kendini kuvvetli zannederek, başkalarının tavsiyelerini küçümseyerek fikirlerinde ısrar edip mahvolan insanlara dair örneklerimiz olmasaydı dahi sadece Mustafa Paşa’nın yok oluşu bile her devirde ve her yerde bulunan kendini beğenmiş insanların gözünü açmaya yeterli bir örnek olurdu.

Daha önce de söylediğimiz gibi, birkaç günden beri (10 Kasım 1808’den itibaren) şehrin dışından korkunç bir kalabalık başkente doluyor ve ortalık giderek kızışıyordu. Ramazan ayı sona ermek üzereydi ve yeniçeriler işi bir an evvel bitirmek istiyorlardı. Zira, Mustafa Paşa’nın kararına göre bu ay geçer geçmez, tüm yeniçeriler yeni kurulan askerî birliklere⁶⁴ katılacak veya şehrin dışına çıkarılacaklardı. Pek çoğu açlıktan ölmek için nefret ettikleri birliklere katılmak zorundaydılar. Sonunda sadrazamın yaptığı bir hareket, isyanın patlamasını hızlandırdı.

//Sayfa 58//15 Kasımda, Manuk Bey’in kendisiyle son kez görüşmesinden iki gün sonra, Mustafa Paşa ordusundan 200 kadar adam ile beraber Şeyhülislamı ziyarete gitti. Oradan çıkarken meydan ve sokakların kalabalıkla dolu olduğunu

⁶⁴ [Ç.N] Sekban-ı Cedid.

gördü. Kendisine karşı kötü bir niyetleri olduğundan şüphelenerek, yanındakilere ordunun hazır olmasını, kalabalığı zorla yararak ilerlemelerini emretti. Orada bulunanların büyük kısmı kendisine karşı nefret dolu olduğundan, bu hareketi görünce çılgına döndüler, etrafa dağılarak, hemen silahlanıp yapacaklarını nihayete erdirmek için birbirlerini kışkırtmaya başladılar.

Sadrazam ise konağına dönerek, yanındaki 300-400 kadar seymenin komutanı olan binbaşı Çakır'dan adamları yerlerine göndermesini istedi. Asilerin tahrik ve isyan hazırlığından haberdar olan paşanın sadık ve cesur adamı Çakır ise o gece güvenlikleri için askerleri konakta tutmak için yalvarıyordu. Ancak Mustafa, kendisini dinlemeyip emrini tekrarladıktan sonra haremine çekildi. Miralay Çakır, emre tümüyle karşı çıkıp adamların hepsini içerde tutmaya cesaret edemese de olacakları hissettiğinden aralarından en cesur ve sadık olan 40-50 kadarını konakta alıkoydu.

Gece yarısını biraz geçe şehirde bir patırtı koptu⁶⁵. //Sayfa 59// Tüm şehir ürkmüş, herkes birbirine geçmişti. Sadrazamın konağının yandığı haberi bir yıldırım gibi dört yana yayıldı. Bunu, asilerin yaptığından hiç kimsenin kuşkusu yoktu. Sanki hava da onlara taraftarmış da sadrazamın cüretkârlığını cezalandırmak istemiş gibiydi. Gökyüzü bulutlarla kaplı ve her tarafta derin bir karanlık hâkimdi. Karanlıkta ateşin parlaklığı daha korkunç görünüyor ve azgın rüzgâr yangının söndürülmesini daha da zorlaştırıyordu.

İçerideki bazı hain görevli ve hizmetkârla anlaşmış olan asi yeniçeriler, onların yardımıyla sadrazam konağından içeri sızarak, önce seymenlerle çarpışmaya girdiler. Mustafa Paşa silah seslerini duyup yarı giyinik halde dışarı fırladığında zaten mücadele başlamıştı. Hemen seymenlerin yanına geçerek yeniçerileri vurmaya başladı. Yeniçeriler, sadrazamın adamlarından sayıca çok fazla olmalarına rağmen, onların cesareti karşısında fazla dayanamadılar. Kendilerinden çok adam öldüğünü görünce, her tarafı ateşe vererek yavaş yavaş çekilip konaktan dışarı çıkmaya başladılar. Kısa süre sonra konakta düşman kalmadığı anlaşıldı. Ancak, ne yazık ki ateş dört bir yanı sarmıştı ve rüzgârın şiddetinden söndürmek neredeyse imkânsızdı. Öte yandan, konağı dört bir yandan kuşatmış olan yeniçeriler de dışarıdan yangının söndürülmesine müsaade etmiyorlardı. //Sayfa 60// Kapıların tümünü tutarak ne dışarıdan içeri ne de içeriden dışarı kimseyi bırakıyorlardı. Amaçları, sadrazamın ya içerde yanarak ölmesi ya da dışarı çıkmaya cesaret ettiği takdirde yakalanıp öldürülmesiydi.

Miralay Çakır ateşin dört bir taraflarını sardığını görünce, Paşa'ya dönerek: "Efendim, izin verin cesur arkadaşlarımla dışarı çıkayım, emin olun birkaç dakika içinde meydanı temizler, adam bırakmam" dedi. Gerçekten oldukça zor ve cesaret isteyen bir iş olmasına karşın imkânsız da değildi. Gerçi şehirdeki yeniçerilerin ve

⁶⁵ [Ç.N] 15 Kasım 1808 gecesi yeniçeriler tarafından başlatılan ayaklanma ve neticesinde Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın Bâbüali'de baskına uğrayınca konağındaki cephaneliği ateşe vererek yüzlerce yeniçeri ile beraber kendisinin de öldüğü (16 Kasım 1808) Alemdar Vakası. Daha fazla bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Alemdar Mustafa Paşa", *TDVİA*, 2, s. 365.

tarafklarlarının sayısı çoktu, ancak, Mustafa Paşa yüreklerine öyle bir korku salmıştı ki, başlangıçta konağın etrafında ancak 600-700 kişi toplanmaya cesaret edebilmişti. Bunlar da zaten çok kayıp verdiklerinden gözleri korkmuştu. Büyük ihtimalle uzun süre karşı koymaya cesaret edemeyeceklerdi. Özellikle de üzerlerine saldıranların kaç kişi olduğunu bilmediklerinden, içerdekilerin çok kalabalık olduğunu zannediyorlardı. Ancak, sadrazam bu makul öneriyi de kabul etmedi. Kendilerine karşı çıkan kimse olmadığını gören asilerin sayısı giderek artarak kısa sürede 5000-6000 kişiye ulaştı.

Asiler sadrazamın konağını kuşatmayı sürdürürken, diğer taraftan bölük bölük gelen yandaşları düzenli birliklerin kışlarına saldıyorlardı. Birliklerden bazıları cesurca savaşarak yeniçerilerin çok kayıp vermelerine sebep oldu. //sayfa 61// Ama ne fayda... Sanki ölenlerin kanından on kat fazla yeniçeri çıkıyordu, bu korkunç kalabalığa karşı dayanmaları imkânsızdı. Bazı talimli birlikler ise tümüyle hazırlıksız yakalandıklarından karşı koyamıyor bazıları ise ya gerçekten onların tarafında olduklarından ya da korktuklarından “biz de yeniçeriyiz” diyerek, asilerin safına katılıyorlardı.

Mustafa Paşa dışarıya karşı korkusunu pek belli etmemiş olsa da görünen o ki, tümüyle de hazırlıksız değildi. Zira durumunu tahmin ederek, gerektiğinde sığınacak bir yeri olsun diye, bahçede taştan bir bina yaptırmıştı. Binanın altında da sağlam bir mahzen bulunuyordu. Binanın içinde her zaman silah ve savaş için gerekli malzeme ve birkaç günlük yiyecek vardı. Ayrıca altına bir de hendek kazılmıştı. Alemdar, ateşin her şeyi yutup kül ettiğini, dört tarafını sararak bulunduğu yere doğru yaklaştığını görünce, ailesini, epey bir miktar altın ve mücevheri de beraberinde alarak seymenlerle beraber bu binaya geçti. Ailesini yeraltında emniyete alarak, adamlarıyla beraber savaşmak için hazırlık yapmaya girişti. Hiç olmazsa bir süre asilere karşı koyabileceğini, bu esnada taraftarlarının olayı duyarak yardıma gelip, onları kurtaracağını ümit ediyordu. Oysa konaktakilerden bazıları asiler tarafından gizlice satın alınmıştı. //Sayfa 62// Hatta bazılarının söylediğine göre binanın kundaklanmasına da yardım etmişlerdi.

Böylece, sadrazamın konağı kısa sürede alevlere yenildi. Koskoca bina birkaç saat içinde yanıp kül olarak enkaz yığınına döndü. Asilerin esas hedefi Mustafa Paşa olduğundan, sabaha doğru yangının hızını kesmesini fırsat bilerek hemen enkazda cesedini aramaya koyuldular. Dertleri, öldüğünden emin olmak ve öfkelerini cansız bedeninden çıkartmaktı. Bahçedeki binayı görünce, orada saklanmış olabileceğinden kuşkulandılar. Zaten uzun süre beklemelerine de gerek kalmadı. Zira o taraftan üstlerine yağın mermiler, Mustafa Paşa'nın orada olduğunun ispatıydı. Bunu görünce, fazla mukavemet edemeyeceğini hesaba katarak, güruh halinde saldırıya geçtiler. Ancak, zafer tahmin ettikleri kadar kolay olmadı. Zira Paşa'yı savunanların hepsi seçkin ve cesur olmalarının yanı sıra son bir ümitle savaşmaktaydılar. Ayrıca savunmada olduklarından düşmanlarına kıyasla daha güvendediler. Dolayısıyla asiler o kadar çok adam kaybettiler ki, bir süre sonra

sayıları azalmaya başladı. //Sayfa 63// Kimisi ya öldü ya yaralandı, kimisi de kaçıp gitti. Dışarıda çok az adam kalmıştı.

Durumu gören Miralay Çakır, Paşa'ya: "Efendim, burada kapalı kalmamız doğru değil. Asiler tekrar çoğalabilirler, daha kalabalık ve daha azgın şekilde üstümüze saldırırsa karşı koyamayız. Dışarı çıkmak için şimdi en uygun zaman. Cesur arkadaşlarımla hareminizin ve adamlarınızın dört tarafını kuşatarak zaten gevşemiş olan güruhun arasından yarar çıkarım. Birkaç dakika içinde Soğuk Çeşme kapısına ulaşırız. Bir kez kapıdan çıktık mı artık korkacak bir şeyimiz kalmaz" dedi. Muhakemesini sanki tümüyle yitirmiş gibi olan Sadrazam bu akılcı öneriyi de reddetti. Anlaşılmaz bir sükûnet içerisinde ve derin bir ilgisizlikle oturup tütün içmeye başladı.

Ancak, çok geçmeden cesur miralayın dediği gerçekleşti. Yeni gelen yardımcıları yeniçerilerin sayıları arttı ve güçlendiler. Dışarıdan talimli orduların arka arkaya yenilgi haberleri ulaştığında iyice cesaretlenerek deli gibi saldırmaya başladılar. Bir kısmı içerdekilerle çarpışırken, bir kısmı da arka taraftan dama çıkarak tavanı sökmeye başlamıştı. İçerdekiler bunu fark edince ümitsizliğe kapıldılar. Hele Miralay Çakır'ın yukarıdan gelen ani bir kurşunla öldüğünü gören seymenleri derin bir ümitsizlik sardı. Zaten birkaç saattir süregiden çatışmadan dolayı iyice bitkin düşmüşken //Sayfa 64// bir de komutanlarını kaybedince o kadar derin bir ümitsizliğe düştüler ki neredeyse ateş etmeyi bile kestiler. Bunun üzerine dışardakiler de bir nebze sakinleştiler. Sanki bir ateşkes olmuştu.

Bu esnada, Mustafa Paşa başını dışarı çıkartarak konuşacağı bir şey olduğunu söyleyip, yeniçerilerin en kıdemlisinin veya ağalarının yanına gelmesini istedi. Asiler, onun korkunç halini görüp yıldırıma benzer sesini duyunca, bir an için her şeyi unutacak kadar aptallaştılar. Adını bile duyunca titredikleri Mustafa Paşa'yı birden karşılarında görünce bir şey yapmaya cesaret edemediler. Yeniçeri ağasının orada olmadığını söylediler. Ayaklandıkları gece, kendilerine taraftar olmayan ağalarını öldürmüşlerdi. Sadrazam, yeniçeri ustasını çağırıldı. Bir süre sonra kendisine yaklaşan ustaya "sizin hesabınız benimle, yanımdakileri bırakın çıkıp gitsinler. Sonra bana ne isterseniz yapın" dedi. Yeniçeriler kendi aralarında konuştuktan sonra dışarı çıkanlara dokunmayacaklarına dair söz verdiler. Mustafa Paşa da ailesini seymenlere emanet ederek çıkmalarına izin verdi. Ayrıca yanındaki birkaç kişiye de gitmeleri için talimat verdi.⁶⁶ İçeride ise sadece kendisi ve iki üç adamı kaldı.

//Sayfa 65// Kurtuluş ümidinin olmadığını ve yeniçerilerin eline düşeceğini anlayınca yanındakilerden birine binayı ateşe vermesini emretti. Emri hemen uyguladı. Paşa korkunç bir patlamayla havaya uçarak pek çok yeniçeriye mezar olan binanın enkazı altına gömülüp kalmıştı. Yeniçeriler daha sonra cansız bedenini çıkartıp başkent sokaklarında sürükleyerek dolaştırdıktan ve birkaç saat

⁶⁶ Bu bölümde anlatılanları Mustafa Paşa'nın yanında bulunanlardan birinin ağzından duyarak yazdık.

ayağından astıktan sonra bir çukura attılar⁶⁷. Böylesine cesur ve akıllı bir insanın, işte böylesine korkunç bir sonu oldu. Eğer sahip olduğu akıl ve cesaret kadar tedbirli olup, başkalarını da dinlemiş olsaydı, kuşkusuz çok daha büyük hizmetlerde bulunabilecekti. Ancak, cüreti ve kibri sadece kendisinin yok olmasına sebep olmadı, devlete de zarar verdi.

//Sayfa 66//

IX.

Manuk Bey Şaşırtıcı Bir Şekilde Ölümden Kurtuluyor ve Önce Rusçuk'a Sonra Bükreş'e Firar Ediyor

Asi yeniçeriler, Manuk Bey'in, Mustafa Paşa'nın başdanışmanı, özellikle de tüm işlerinin esas ruhu olduğunu iyi bildiklerinden, zorbaca işlerinde de onunla birlik olduğunu zannediyorlardı. Ondan da en az sadrazamdan nefret ettikleri kadar nefret ediyor, çoktan beridir dış biliyorlardı. Nitekim, içlerinden bir kısmı sadrazamın konağını kanlı eylemlerinin başlangıç noktası yaparken, diğer bir kısmı da ötede beride düzenli askerlerle savaşırken, aralarından birkaçı da Manuk Bey'i yakalayıp öldürmek üzere yola çıkmıştı.

Yeniçerilerin kendisine nefret dolu olduklarını bilen ve sadrazamın konağını ateşe verdiklerini duyan Manuk'un birden gözlerinin önünde ölümü canlanmış, biraz heyecanlanmış olsa da gerek cesareti gerekse görevini yapmış birinin gönül rahatlığı ile hemen sakinleşmişti. Biraz bekleyip, olayların ne gibi bir yola gireceğini görüp ondan sonra yapacağına karar vermeyi uygun buldu. //sayfa 67// Mustafa Paşa'nın söylediklerini ve tavsiyelerini dinlemeyip aksi yönde hareket etmiş olmasını, son görüşmelerindeki sert tutumunu unutup kendisine gösterdiği sevgi ve dostluğu hatırlayarak başına gelenlere ziyadesiyle üzülmüş ve onu bir şekilde tehlikeden kurtarıp kurtaramayacağını düşünmeye başlamıştı.

O bunları düşünürken yeniçerilerin ileri gelenlerinden biri birden ikamet ettiği evin kapısını çalmıştı. Ev sakinleri telaşlanıp kapıyı açmaya korkmuşlardı. Ancak dışarıdaki kötü bir niyetle gelmediğine yemin ediyor ve o kadar yalvarıyordu ki sonunda inanıp açtılar. Gelen içeri girip Manuk Bey'in orada olmadığını sorduktan sonra telaşla "Manuk Bey'e söyleyin, acele etsin, başının çaresine baksın. Şimdi yeniçerilerden bir bölük kendisini aramaya gelecek. Ellerine düşerse vay haline, lime lime edecekler. Gizlice evden çıksın, yakındaki başka bir evde saklasın ve ben söyleyene kadar oradan çıkmasın. Eğer söylediklerimin gerçekliğinden ve sadakatimden kuşkulanırsa, söyleyin kendisine, ben Rusçuk'ta ölümden kurtardığı adamın kardeşiyim ve onun yerine hayatını kurtaracağım" dedikten ve hemen kaçması için tekrar tekrar tembihledikten sonra, aceleyle dışarı çıktı ve hızla gözden kayboldu. //sayfa 68// Manuk Bey bu tavsiyeleri duyunca, Tanrı'nın gösterdiği

⁶⁷ [Ç.N] Yediküle dışında kör bir kuyuya atılan Alemdar'ın kemikleri Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra oradan çıkartılarak Yediküle surları civarına gömülmüş, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra da Zeynep Sultan Camii haziresine nakledilmiştir.

ihitimama şükrederek, kendini onun korumasına teslim etti. Çabucak evin damından kaçarak başka bir eve saklandı. Henüz birkaç dakika geçmeden birden uzaktan bir patırtı kopmuştu. Tepeden tırnağa silahlı bir bölük yeniçeri azgın bir halde yaklaşmaktaydılar. Onun kaçmasını tavsiye eden yeniçeri ise önlerine geçmiş, onlara önderlik ediyor ve diğerlerinden daha çok bağırıp çağırarak Manuk Bey'den öç almaları için kıskırtıyordu. Vahşi canavarlara dönüşmüş bu insanlar saklandığı evin önünden geçip gittiler. Manuk, az önce gelen yeniçerinin sesini duyunca tüm söylediklerinin birer kandırmaca olduğunu sanıp, ölümünün mutlak olduğuna inandı. Ölmek umurunda değildi, ancak saklandığı yerin belli olup, kendisini saklayanların zarar görmesinden korkuyordu. Yeniçeriler duraksamadan geçip gittiler ve az önce terk ettiği evin önünde durarak, kimsenin kaçmasına izin vermemek üzere kuşattılar. Bazıları önderleriyle içeri girip her tarafı aramaya başladı. Manuk Bey'i orada bulamayınca, evdekilere nerede olduğunu söylemeleri için baskı yapmaya başladılar. Ancak başlarındaki adam bunların bir şey bilemeyeceğini, boş yere eziyet etmemelerini, kendileri toparlanıp gelene kadar Manuk Bey'in çoktan kaçmış olacağını ve bu yüzden aramanın nafile olduğunu söyledi. //Sayfa 69// “Boş yere zamanımızı burada harcamayalım, kuşkusuz ki uzak bir yere gitmiştir, acele edelim, bir kısmımız şehrin çıkış yollarını tutsun, bir kısmımız da diğer taraflardaki arkadaşlarımıza yardıma gitsin” diyerek onları alıp uzaklaştırdı.

Böylece Manuk Bey iyi yürekliliği ve merhameti sayesinde mutlak bir ölümden kurtulmuş oldu. Ancak henüz tam da güvende değildi. Çünkü, yeniçeriler zafer kazanıp Mustafa Paşa'yı öldürmüşlerse, ki bu ihtimal yüksekti, onu da ele geçirmeleri mümkündü. Ancak Tanrı merhamet ederek onu daha sonra da korudu. Saklandığı yerde üç gün kaldıktan sonra, aynı yeniçeri sözünde durarak tekrar geldi ve artık yollarda onu aramadıklarını, rahatça istediği yere gidebileceğini söyledi. Manuk Bey bu garantiyi aldıktan sonra hemen kıyafet değiştirerek şehirden ayrıлып Rusçuk'a doğru yola çıktı.

Ancak hisleri, birkaç ay önce bu şehre girerken hissettiklerinden ne kadar da farklıydı! Yıllar boyu çalışmasının ve planlamasının sonucunu görmek, İmparatorluğun tekrar parlayacağı, yeniliklerin temelini atılmış olacağı ve tahtta ulu, yenilikçi bir padişahı bulacağı ümidiyle gönlü sevinçle dolmuştu. //Sayfa 70// Şimdi ise tüm çalışmalarının ve çabalarının meyvelerini yitirmiş, hamisini tedbirsizliklere kurban vermiş, devleti altüst olmuş ve sevgili padişahını da asilerin eline bırakmış olarak, kederli bir yürekle hüznüyle şekilde yola çıkıyordu. Kaldığı kısa süre içinde güzel meziyetleriyle kendisine bağladığı pek çok dostu da aynı duyguları paylaşmaktaydı. Zaman darlığından bu dostların sadece bir kısmı toplanabilmiş ve onu bir daha göremeyeceklerini düşünerek ağlayarak vedalaşmışlardı. Dostları ve tanıdıkları derin bir üzüntü içindeyken, o da çok üzgündü, ancak, tümüyle de ümitsiz değildi. Meydana gelen talihsizlikleri engellemek için elinden geleni yapmış, kendisinden yardım isteyen fakir fukaraya yardım etmişti. Koruduğu yetim ve dullar şimdi kendisi için durmadan dua ediyorlardı. Bu da onu teselli ediyor, acısını hafifletiyordu. Özellikle de mutlak bir

ölümden kurtuluşunun, iyiliklerinin meyvesi olduğundan emindi. Son yaptığı iyiliklerin de Tanrı tarafından bilindiğinden ve bundan sonraki tehlikelerden de onu koruyacağından emindi.

//**Sayfa 71**// Bu güvenle İstanbul'dan yola çıktı. Gece gündüz hiç durmadan ilerleyerek Edirne yakınlarına vardı. Buralarda Sultan Tatarlar denilen eski ve ünlü bir soy yaşamaktaydı. Ve bu soyun üyeleri daha önce yaptığı hizmetlerden dolayı ona büyük sevgi beslemekteydiler. Gerçekten de büyük sevgi ve sevinçle karşıladılar, birkaç gün yanlarında misafir edip dinlendirdikten sonra yolculuğun tüm ihtiyaçlarını karşıladılar, güvenlik için de yanına adam katarak yola koydular.

Böylece herhangi bir tehlikeyle karşılaşmadan Rusçuk'a vardı. Akrabaları ve dostları tahminlerinin aksine onu sağ salim görünce çok sevindiler. Ancak Manuk Bey İstanbul'un durumunu düşününce düşmanlarının arkasından geleceğini ve vazgeçmeyeceklerini tahmin ediyor ve orada kalmanın güvenli olmadığını düşünüyordu. Böylece, ailesini ve eşyalarının bir kısmını beraberinde alarak Bükreş'e geçti⁶⁸.

//**sayfa 72**//

X.

Manuk'un Bükreş'e Yerleşmesi ve Orada Yaptığı İyilikler.

Rusya ile Osmanlılar Arasında Barışa Aracılık Ediyor. Avusturya'ya Geçışı.

İstanbul'un, özellikle de tüm İmparatorluğun durumu öylesine belirsizdi ki kısa sürede düzelme ihtimali yoktu. Tam tersi, yeniçeriler ve taraftarları günden güne daha da güçleniyordu. Sanki tek arzuları İmparatorluğun reformuna ve değişimine çalışanları yok etmek, hatta mümkünse o ana dek yapılanların izlerini silmekti. Bu yüzden, Manuk Bey Bükreş'te bir süre yabancı gibi belirsiz bir durumda kaldıktan sonra, düşmanlarının artık kendisine zarar veremeyecekleri ümidiyle bu şehre yerleşmeye karar verdi.

Kararını verdikten sonra da servetini ve zamanını hem kendi hem de toplum yararına ne şekilde sarf etmesi gerektiğine kafa yormaya başladı. Daha ziyade ziraatla meşgul olmayı uygun buldu. O taraflarda sahip olduğu topraklara ek olarak, birkaç köy ve çiftlik satın aldı. İçinde ikamet edenler ve köylüler de toprak sahibine ait idiler. //**sayfa 73**// Ve Manuk Bey çiftçilik peşine düştü. Devletin yüksek kademesinde görevli, ünlü siyasetçi ve danışman, zamanını siyasetin zor konuları üstüne kafa yorarak geçirmiş bu insan şimdi aklını ülkenin ziraat işleriyle meşgul ediyordu. Ancak, esas derdi topraklarının verimini arttırarak daha fazla gelir elde etmekten ziyade, kendisine tâbi insanların durumunu iyileştirmek, meşgul oldukları

⁶⁸ [Ç.N] Bükreş'ten yazılmış 28 Kasım (10 Aralık) 1808'de yazılmış bir mektupta Rus konsolos Luka Kiriko o sabah Manuk Bey'in yardımcılarında Mardin Sepastyan ile beraber Bükreş'e ulaştığını bildirmiştir. Siruni, "Eğer Manuk Beyi Geanken", 2, (1970), s.148.

meşakkatli işleri elden geldiğince hafifleterek zorlu hayatlarında biraz nefes almalarını sağlamaktı. Tek kelimeyle onları mutlu etmek istiyordu.

Onu köyün ileri gelenleriyle bu tip meseleleri konuşurken izlemek şaşırtıcı ama aynı zamanda etkileyici bir manzaraydı. Onlara öylesine sevgi dolu ve samimi davranıyordu ki tesadüf eseri onu bu halde görenler emrindekilerle konuşan zengin bir toprak sahibi değil de sevgili çocuklarını koruyan, sevecen bir baba zannedebilirlerdi. Onlara beslediği sevgi ve şefkat olağanüstüydü. Kim zorda ve muhtaç ise bir kere söylemesi yeterliydi, yardım hemen hazırды. Bu yüzden emrindekiler onu bir baba gibi seviyor, işçileri kendi şahsi işleriymiş gibi can-ı gönülden büyük bir istek ve gayretle çalışıyorlardı. //sayfa 74// Neticede emrindekileri mutlu ettikten başka topraklarını genişletip geliştirerek kısa sürede servetini ikiye katladı.

Ancak, bu meşhur insanı seven ve sayanlar sadece emrindekiler değildi. Şehirdeki ve yakın civardaki tanınmış kişiler ve idareciler kendisine sonsuz saygı gösteriyor ve dostluğuna değer veriyor, onun dostu sayılmayı bir onur addediyorlardı. Zaten kendisini bir kere görmek, sevmek ve güvenmek için yeterli oluyor, güzel huyu sayesinde ilk dakikadan herkesin kalbini fethediyordu. Zengin, fakir, küçük veya büyük herkeste onunla ilgili tek bir duygu hâkimdi ve insan bu duygudan daha fazlasını isteyemezdi zaten. Buna paralel Bâb-ı Ali nezdinde sahip olduğu itibar da arttı. Sadakatı o kadar belliydi ki, kendisinden asla kuşkulandımadığı gibi, büyük de güven duyuluyordu. Bunun yanı sıra Rusya'nın da kendisine güveni tamdı. Ruslar onu büyük bir siyasetçi ve adil bir insan olarak tanıyorlardı. Bu hal, birazdan anlatacağımız, Manuk Bey'in hayatındaki en önemli olaylarından biri olan ve büyük bir siyasetçi için de gerçekten gurur kaynağı sayılabilecek hikâyeden de anlaşılacaktır.

Ruslarla Osmanlılar arasında neredeyse dört yıldan beri süren bir savaş vardı⁶⁹. Bu süre zarfında bazen biri bazen diğeri üstünlük sağlıyordu. //sayfa 75// Birkaç kez barış yapmak istemişlerse de bir şekilde başarılı olmamıştı. Dâhili sebeplerden başka aynı tarihlerde neredeyse tüm Avrupa Devletleri'nin birbirleriyle savaş halinde olması ve tarafları kıskırtmaları barışa engel olmaktaydı. Sonunda iki devlet savaştan ve belirsiz durumdan bıkarak, 1812'de bir şekilde barış yapmayı kafalarına koydular. Barış müzakereleri için Bükreş şehri seçildi ve iki taraf adamlarını oraya yolladı. Ancak gönderilen bu barış delegeleri şartlar üzerinde anlaşamayınca, müzakereler çok uzadı. Bunun üzerine iki taraf da sadık, adil ve toplumun iyiliğinin isteyen, aynı zamanda iyi bir siyasetçi olduğuna inandıkları Manuk Bey'i birbirlerinden haberdar olarak gizlice hakem seçtiler ve bu meseleyi halletmesini istediler.

Gerçekten ağır ve altından kalkılması zor bir işti bu. Üstelik iki devlet de kendisine büyük güven besliyordu. Ancak Manuk Bey önerilen görevi kabul etmek için daha büyük bir itimat talep ediyor, iki devletin de barış şartlarında son sınırının

⁶⁹ 1806'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı, 1812'de Bükreş Antlaşması'yla sona ermiştir.

ne olduğunu veya her ikisinin karşı taraf için nereye kadar taviz verebileceğini gizli ve samimi şekilde bildirmelerini istiyordu. //Sayfa 76// Dediğimiz gibi bu olağanüstü büyük bir güven talebidir. Bütün bunlara karşın, iki devlet de Manuk Bey'e güveni o kadar büyüktü ki, taraflar zorluk çıkartmadan meseleyi hallettiler. Beklentileri ve güvenlerinde de yanılmadılar.

Manuk Bey iki tarafın son şartlarını öğrenip, sorumluluk sahibi ve gerçek bir adalet sever olarak orta yolu tuttu ve her iki taraf için de iyi ve yararlı olduğuna inandığı şeyi önerdi. Bu yüzden taraflar kararı memnuniyetle kabul ettiler. Daha önce anlattığımız üzere iki devlet zaten savaştan bıkmıştı. Günün koşulları ve Avrupa'daki genel durum sebebiyle Manuk Bey'in önerileri adına kendi şartlarından taviz vermektен çekinmediler. Manuk Bey de ne birine ne de diğerine gereğinden fazla vermeyerek, kendisine yüklenen görev gereği adil davranıp, konuyu her iki tarafın arzu ettiği ve umduklarından daha iyi bir şekilde neticelendirdi⁷⁰. Böylece uzun süredir arzu edilen barışın sağlanmasının yanı sıra kendisinin de iki devlet nezdindeki itibarı ziyadesiyle arttı. Rus Çarı barışa katkısından dolayı duyduğu memnuniyetini göstermek için kendisine Vladimir Şövalyelik nişanı ihسان etti.⁷¹

//Sayfa 77// Dört-beş yıllık ziraatçılık ve münzevi yaşamının bir istisnası olan bu olayı böylece onurlu bir şekilde tamamladıktan sonra Manuk Bey arzu ettiği yalnızlığın tekrar geri döndü. İlkinden bile daha büyük bir gayretle çiftçilikle meşgul olmaya başladı. Ne yazık ki kıskançlık ve düşmanlığın zehirli yılanları kendisini uzun süre rahat bırakmadılar. Ona tuzak kurmaktan ve Bâb-ı Ali'nin gözünden düşürmeye çalışmaktan hiç vazgeçmeyen düşmanları, sanki bu sürede çaba ve gayretlerini daha da artırmışlar, her ne pahasına olursa olsun gayelerine ulaşmak için çabalamaya başlamışlardı. O esnada devletin idaresini elinde tutanın (Halet Efendi) kanlı yapısı dikkate alınır, kötü emmelerine ulaşmaları olasılık dâhilindeydi. Manuk Bey'in başkentteki dostları bu durumu kendisine iletiyor, özellikle Halet Efendi⁷² konusu üzerinde durarak hemen yabancı bir devletin toprağına geçip kendisini emniyete alması için yalvarıyorlardı.

⁷⁰ [Ç.N] Barış görüşmeleri ve Mayıs 1812'deki antlaşma Manuk Bey'in ünlü hanında yapılmıştır. Mimari açıdan başarılı sayılan ve İtalyan stilinde 1808'de eski kraliyet sarayının inşa edilmiş olan han tarihi öneme de haizdir. Bina 1846'da siyasi meclis merkezi olmuş, 1873'de onarım geçirmiştir. Barbu Delavranca, Take Ionescu, Nikola Philipescu I. Dünya savaşına Üçlü İttifak saflarında savaşa katılma yönünde halka hitaben konuşmalarını bu binadan yapmışlardır. Kalpakyan, *a.g.e.*, s. 238.

⁷¹ [Ç.N] Rus kuvvetleri kumandanı General Bagration 12/24 Mart 1810'da Bükreş'ten Çara gönderdiği raporda, Rus ordularına yaptığı sayısız ve karşılıksız hizmetlerden dolayı Manuk Bey'e Aziz Vladimir nişanı verilmesini rica etmiştir. Çar I. Aleksander 20 Mayıs 1810 tarihinde Manuk Bey'i III. dereceden Vladimir nişanı ile onurlandırmıştır. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", 2, (1970), s.161.

⁷² [Ç.N] Mehmed Said Halet Efendi (ö. 1823) o dönem rikab-ı hümayun kethüdalığı görevinde idi (1811-14). II. Mahmud üzerindeki nüfuzunu kullanarak rakiplerini ortadan kaldırmasıyla ünlüdür. Bu devlet adamı Manuk Bey'in düşmanı idi.

Manuk Bey bu tavsiye ve yalvarışlara uzun süre kulak asmadı. Vatanseverliği memleketini terk etmesine izin vermiyordu. Eğer ülkesinde kalırsa her zaman hizmet etme imkânına sahip olacağını ümit ediyordu. Ayrıca yabancı bir ülkeye geçme durumunda sadakatinden kuşku duyulacağı ve iftiraların amacına ulaşacağından korkmasının yanı sıra sevgili adamlarından da ayrılmak istemiyordu. Nihayet uyarılar çoğalınca, //sayfa 78// daha fazla kalmayı tedbirsizlik addederek, başka bir memlekete gitmeye mecbur oldu. Ancak yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı, rahat edebileceği ve hemen kabul göreceği Rusya'ya gitmek istemedi. Avusturya'nın Transilvanya (Erdel) eyaletine geçti (Nisan 1813). Sözü daha fazla uzatmamak için, adamlarından ayrılırken onların yaşadığı acıya ve kedere değinmek istemiyoruz. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki, her biri dayanağını, yardımcısını, babasını kaybetmiş gibi ağlıyordu. Bu acı ve üzüntü uzun süre devam etti, bugüne kadar da ölümsüz hatırası yüreklerde yaşıyor.

// Sayfa 79 //

XI.

Manuk Bey Viyana'ya Geliyor ve Rus Çarı ile Görüşüyor.

Rusya'ya Yerleşmeye Kararı Veriyor.

Böylece Manuk Bey, dönemin şartları ve düşmanlarının nankörlüğü sebebiyle, doğduğu şehirden ve vatanından uzak kalmaya, başka bir diyara göçmeye mecbur kalıyordu. Uzun süre bir yerde devamlı olarak ikamet edemediğinden rahat bir hayatı olmaması canını çok sıkıyordu. Üzüntüsüne ve memleket hasretine bir de ülkesinin içinde bulunduğu durum sebebiyle duyduğu acı ve keder eklenince yavaş yavaş neşeli yapısını kaybederek büyük bir hüzne gömüldü. Bir taraftan istemeden Türkiye'den uzaklaşmış, diğer taraftan sığındığı ülkede uzun süre kalabileceğinden kuşku duyduğu için kalıcı ikamet tesis etmek istememişti. Gerçi gittiği her yerde bilinen ismi yüzünden çoğu kez kısa sürede herkesin sevgilisi oluyor, yaptığı iyilikler herkes tarafından bilindiğinden kendi yanlarında kalmasını arzu ediyorlardı. Ancak kendisi bir türlü nereye yerleşeceğine karar veremiyordu. //Sayfa 80// Bu yüzden, Transilvanya'da geçirdiği bir yıllık süreyi tam bir gurbet dönemi olarak niteleyebiliriz.

Manuk Bey'in bu avareliğini ve üzüntüsünü daha arttıran şey ailesinden uzak oluşuydu. Bükreş'ten uzaklaştığı esnadaki mevcut şartlar karısı ve çocuklarını beraberinde götürmesine elvermemişti. Şimdi ise onların hasretiyle yanıyor ve yanına getirtmek için büyük çaba harcıyordu. Ancak, düşmanlarının kötülüğü bu emelini gerçekleştirmesine engel olmaktaydı.

Yaşamındaki olayları kesintiye uğratamamak için şimdiye kadar üzerinde hiç durmadığımız aile hayatı hakkında şimdi kısa bir bilgi vermek yerinde olacak. Hikâyemizin başında kısaca değindiğimiz gibi, ilk karısı dokuz yıl süren bir hastalıktan sonra, hiç evlat bırakmadan, vefat etmiştir. Manuk Bey 1795'te ikinci kez evlenmiş ve birkaç yıl sonra hayattaki en büyük emeline erişerek bir kız çocuğu sahibi olmuştur. Ancak, henüz servetine vâris olabilecek ve soyadını sürdürececek bir

oğlu olmadığından mutluluğu tam değildi. Nihayet bu özlemi gerçekleşerek 7 Mart 1810'da ilk oğlu doğdu ve adını Hovhannes Murat koydu⁷³. Daha sonra arka arkaya sahip olduğu başka evlatlar sayesinde mutluluğu katlanarak büyüdü.

Böyle bir durumda sevgili ailesinden ayrı kalmasının onun için ne kadar ağır ve zor olduğu kendiliğinden anlaşılabilir. //**Sayfa 81**// Bu yüzden de daha önce de bahsettiğimiz üzere onları düşmanlarının tuzaklarından kurtarıp yanına getirmek için her şeyi deniyordu. Nihayet, denediği her yolun başarısız olduğunu görünce, Rus Çar'ına başvurdu. Onun himayesi sayesinde ailesi bir yıl sonra, 1814 Haziran ortalarında, Bükreş'ten ayrılarak Avusturya'ya geçti. Uzun süreli ayrılıktan sonra Manuk Bey'in yaşadığı Hermanştad şehrinden gelip Kronştad (Braşov) kentinde onları karşılaması esnasında gerek kendimin gerekse ailesinin yaşadığı sevinç sözle anlatılmaz, ancak hissedilebilir!

Bu arzusunu gerçekleştikten sonra, artık kesin olarak yerleşebileceği bir yer için düşünmeye başladı. Avusturya hükümeti kendisine olumlu birçok öneri getirmiş olsa da hemen kabul etmek istemiyordu. Zira, daha kalabalık bir cemaatin bulunduğu Rusya'ya yerleşecek olursa, milletine, Transilvanya'da kalmaktan daha fazla yararı dokunacağına inanıyordu. Kafasında, Besarabya'da yeni bir kent kurup yerleştikten sonra çeşitli yerlerden eski dost ve tanıdıklarını toplayarak hayatını onlarla geçirme planı vardı.

Kendisi bu düşüncelerle meşgulken, Avrupa'daki tüm kralların Avusturya başkentinde toplanacağı haberi duyuldu. //**sayfa 82**// Bu haber sanki onun için bir işaretti. Ailesine yeni kavuşmuş olmasına karşın hayatındaki belirsizliğe son vermek düşüncesiyle, Temmuz ayında Viyana'ya gitti. Adı geçen başkentte de çabucak tanınarak, lâıyk olduğu sevgi ve saygıyı görmeye başladı. Sahip olduğu müthiş asaletten dolayı "Ermeni Prensi" lakabıyla anmaya başlamışlardı. Nereye gitse etrafında müthiş bir kalabalık toplanıyor, kendisini bir kez de olsa görmek isteyen insanlar saatlerce çıkışını bekliyor, gördüklerinde büyük saygı gösterisinde bulunuyorlardı. Özellikle de cömertliği ve merhameti herkesi şaşkınlığa uğratiyordu. Uzun süren savaşlar sonunda pek çok insan fakirleşmiş ve son derece muhtaç bir duruma düşmüş olduğundan birçoğu kendisine başvuruyor, o da hepsini memnun bırakıyordu. Birinden yüz çevirmek veya birinin ricasını kırmak öz benliğine ters bir durum gibiydi.

Viyana'da kaldığı günlerde gerek Rusçuk gerek İstanbul gerekse Bükreş'te geçirdiği hayattan çok farklı bir yaşam sürmekteydi. Daha önce bulunduğu yerlerde önce ticaretle, sonra da tümüyle siyasetle meşgul olmuştu. Burada ise zamanını neredeyse tümüyle tarımla ve emrindekilerin mutluluğunu düşünerek ve çalışarak geçiriyordu. Başlangıçta tüccar ve siyasetçi, daha sonra çiftçi ve yönetici olduğunu söyleyebiliriz. //**Sayfa 83**// Şimdi de tümüyle eğitim işiyle uğraştığı söylenebilir.

⁷³ [Ç.N] Hovhannes Murad 1872'de Hinçeş'te Ermeni mimari tarzıyla bir kilise yaptırmıştır. 23 Nisan 1893'de vefat ettiğinde de buraya gömülmüştür. Hovhannes Murad'ın 1 Ağustos 1902'de Odesa'da intihar eden oğlu Krikor da aynı yere defnedilmiştir. Kalpakyan, *a.g.e.*, s.239.

Hikâyemizin başlarında söylediğimiz üzere bulunduğu yerin ve dönemin elverdiği ölçüde eğitim görmüş olduğundan oldukça iyi derecede klasik Ermenice bilmekteydi. Yayınlanmış bütün Ermenice kitaplara sahip olduğundan ve bunlara sürekli yenilerini eklediğinden, zamanının büyük kısmını okuyarak ve faydalı bilgiler edinerek geçiriyordu. Çocukluğunda herhangi bir yabancı dil öğrenmemiş olduğundan (Ermenice ve Türkçe dışında Ulahça'yı da iyi derecede konuşmaktaydı), ileri gelenlerle görüştüğü zamanlarda çok sıkıntı çekiyordu. Bu sebeple, Ermeni çocuklarının Fransızca öğrenmesini kolaylaştırmak amacıyla Ermeni diliyle Fransızca Dilbilgisi kitabı basılmasını arzu ediyordu. Kitap gerçekten de onun parasıyla 1816'da burada, bizim manastırımızda basıldı⁷⁴.

Eğitim faaliyetleriyle meşgulken, gelecekte yerleşmek istediği yerle ilgili kuşkuları birden yok oldu ve kararını verdi⁷⁵. Davranış şeklini değiştirip yalnızlığından vazgeçmesi, insanların mutluluğu için gizlice yaptıklarını daha kapsamlı şekilde ve alenen yapabilmesi için önüne bir alan açılmıştı.

Rus Çarı Alexander, Manuk Bey'in Viyana'da olduğunu duyunca, kendisiyle görüşmek istedi. Huzura çıktığında (3 Ekim 1814), Çar kendisini büyük bir sevgi ve saygıyla kabul etti. Manuk'a önceden beslemekte olduğu güven, bu ilk görüşme esnasında o kadar arttı ki hemen "excellence" unvanı ve "general" rütbesi ihsan etmenin yanı sıra, "politik danışman" olarak görevlendirdi.

//Sayfa 84//Manuk Bey, âlicenap Çar'dan gördüğü bu iltifattan ve adamlarının gösterdiği hürmetten cesaret alarak, daha önce de kararlaştırdığı üzere Rusya'ya yerleşmeye kesin olarak karar verdi⁷⁶. Nitekim ilk görüşmeden kısa bir süre sonra tekrar Çar'ın huzuruna çıktığında, fikrini beyan etme cesaretini göstererek arzu ettiği hususlarda gerekli izinleri vermesini rica etti. Taleplerinden başlıcası Besarabya eyaletinde istediği bir yerde şehir inşa etmek ve Ermenileri burada toplamaktı. İkincisi, her yıl vergi ödemediği memlekete 100 denk mal sokmaktı (hangi madde olursa olsun). Çar, bu ve buna benzer taleplerine memnuniyetle izin vermekle kalmadı, imparatorluğunun imar ve şenlenmesinde katkıda bulunmaya çalıştığı için özellikle teşekkür etti. Bunu Çar'ın, 22 Şubat 1815'de Manuk Bey'e yazdığı mektuptan anlamak mümkündür.

⁷⁴ [Ç.N.] Manuk Bey'in maddi katkısıyla basıldığı ibaresinin de yer aldığı kitap Viyana'daki Mehitarist Rahipler Topluğu matbaasında 8.5x16 cm ebatlarından 248 olarak sayfa basılmış olup bir örneği günümüzde Ermenistan Milli Kütüphanesinde [National of Library Of Armenia] bulunmaktadır. *Hamarod Keraganutyun Kaçagan Lezvi* [Fransızca Özet Dilbilgisi], (Viyana: Ermeni Mehitarist Matbaası, 1816).

⁷⁵ [Ç.N.] Eğitim işine önem veren Manuk Bey ölümünden henüz bir ay önce, Mayıs 1817'de Bükreş'teki Ermeni kilisesinin avlusuna masrafın büyük kısmını kendisi karşılamak üzere Cemaat Okulu inşa ettirmiştir. Kalpakyan, *a.g.e.*, s.143, 238.

⁷⁶ [Ç.N.] Aslında Manuk Bey'in Rus tebaasına geçme hikâyesi 1806 tarihine kadar uzanmaktadır. Moskova'daki Dışişleri Arşivindeki belgeye göre Eflak voyvodası Konstantin İpsilanti Yaş'taki Rus konsolosu Bulgunov'a hitaben 1 Nisan 1806 tarihinde yazdığı mektupta Manuk Bey'e Rus tabiiyeti verilmesi ricasında bulunmuştur. 22 Mayıs 1806'da Bulgunov, Manuk Mardirosoviç adına hazırlanmış kimliği teslim etmiştir. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", 2, (1969), s. 161.

//Sayfa 85//

XII.

Manuk Bey'in Rusya'ya Göçü ve Ölümü.

Manuk Bey kararını verdikten sonra birkaç ay daha Viyana'da kalarak gerekli hazırlıkları yapmayı sürdürdü. Bu arada da sadece Rus Çar'ından ve görevlilerinden değil, ününü bilen diğer krallardan ve ekâbirden büyük sevgi ve saygı görüyordu. Her şeyi yoluna koyduktan sonra, Haziran 1815 de ailesinin ikamet ettiği Kronşitad'a gidip onlarla birkaç hafta geçirdikten sonra, yerleşeceği bölgeyi seçmek ve teftiş etmek üzere tek başına Besarabya'ya geçti. Orada bir süre etrafta dikkatlice inceleme yapıp, Prut ve Tuna nehirleri arasında uygun bir yer bulduktan sonra hemen Petersburg'a geçti (Şubat 1816). Orada gerek Çar ve Çariçe gerekse Çar'ın kardeşi ve kız kardeşleri tarafından sevgi ve saygıyla karşılandı.

Başkentte kalış süresi ona duyulan güvenin pekişmesine ve şöhretinin artmasına çok olumlu katkıda bulundu. //sayfa 86// Ziyaretinin esas gayesi inşa edeceği şehir ve diğer şahsî işleriyle ilgili birtakım meseleleri halletmek olsa da o esnada devletin önemli işleriyle ilgili önerileri çok etkili oldu. Bu fikirlerin bir kısmı, o sırada devletin de çeşitli düzenlemeler yapmakta olduğu Besarabya eyaletiyle ilgiliydi. Manuk Bey, tecrübesi ve son zamanlarda bu eyalette yapmış olduğu incelemelere dayanarak devlet ricali tarafından çok beğenilen birkaç öneride bulundu. Söylediklerinin bir kısmı hemen fiiliyata geçirildi, diğerlerinin ise uygun zamanda yapılması kararlaştırıldı.

Anlattıklarımızdan da anlaşılacağı üzere, Manuk Bey'in kent inşa etmek için ileri sürdüğü taleplerin hükümet tarafından büyük muhalefet görmeyeceği açıktı. Gerçekten de Çar isteklerinin hepsini kabul etti. İlaveten başta Hınçest olmak üzere satın aldığı üç gayrimenkul için çeşitli izinler verdi. Ayrıca çoktan beri onun emrinde bulunan Asdvadzadur Avedyan⁷⁷ ve Babig Hagopyan⁷⁸ beyler için de çeşitli askerî rütbelere bahşetti. Eskiden Manuk Bey'e hizmet etmiş ve şu anda Rusya'da bulunan birine de bol maaş bağladı.

⁷⁷ [Ç.N] Asdvadzadur Avedyan, Manuk Bey'in kayın biraderidir. Sultan Mustafa döneminde Manuk Bey'in yardımcısı olarak görev almıştır. Bükreş'teki ve ülkedeki tüm gelişmelerden kendisini haberdar eden kişidir. 1813-1816 tarihleri arasında Bükreş'te Manuk Bey'in işlerini yürütmüştür. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", 3, (1970), s. 145.

⁷⁸ [Ç.N] Rusçuk'ta Manuk Bey ile Rus temsilciler arasında yapılan barış görüşmeleri yarı resmi sıfat taşımaktaydı. Bayraktar'ın amacı artık bu görüşmeleri kalıcı çözüme dönüştürmektir. Bu sebeple ilk resmi görüşmenin kendi gözünün önünde, Manuk Bey'in de katılımı ile Osmanlı başkentinden yapılmasını istiyordu. Bu yüzden Manuk Bey'i İstanbul'a çağırarak zorunda kaldı. Manuk Bey İstanbul'dayken yanında çok güvendiği adamlarında ünlü Babig de bulunuyordu. Babig, Manuk Bey'in tüm faaliyetlerinde yanında yer almış, tüm aşamalardan haberdar olan bir şahsiyetti. Nitekim gelecekte Manuk Bey hakkındaki hatıralarını en ince ayrıntılarına kadar kaleme almıştır. Mıser Mıseryants Manuk Bey'in biyografisini yazarken O'nun hatıratından faydalanmıştır. Siruni, "Eçer Manuk Beyi Geanken", 3, (1970), s.161.

Böylece Manuk Bey Besarabya'ya (Temmuz 1816) büyük saygınlık kazanmış olarak döndü. Birkaç gün sonra ailesi de yanına geldi. //**Sayfa 87**// İnşa edeceği kentle ilgili birkaç problem daha kalmış olduğundan, onlar halledilinceye kadar Hınçest'teki mülküne yerleşerek Eflak'ta yaptığı gibi burada da tarım işlerini yoluna koymaya ve emrindekilerin durumunu düzeltmeye çalıştı. Bunları başarabilmek için de mülkünü ve köyü şenlendirmeyi arzu etti. Gerçekten de kısa süre sonra çabalarında o kadar başarılı oldu ki, her millete mensup 100'den fazla hane buraya gelip onun yaptırdığı evlere yerleşerek, kimisi tarım, kimisi ticaretle uğraşmaya başladı. Böylece köy kısa süre sonra Besarabya vilayetinin en ünlü kasabalarından biri haline geldi. Oradaki halkın rahat ve huzurunun günümüze kadar sürdüğü söylenebilir. Bu da Manuk Bey'in cömertlik ve büyüklüğünün bir işaretidir. Hatırası dünyanın sonuna kadar da yaşayacaktır.

Ancak gönlü tam olarak rahat değildi. Her büyük işte normal olarak ortaya çıkan beklenmedik zorluklar burada da ortaya çıkmış ve bu zorluklar kendisinin ve hükümetin arzu etmemesine karşın inşaatın başlamasına engel olmuştu. İnşaatın çabuk başlaması gerektiğini bir kez daha tekrarladığında hükümetten; Çar'ın vakit kaybedilmeden başlanması hususundaki emrinin Besarabya Valisi Prens Bahmetev'e iletilmesi yönünde sevindirici bir haber almıştı. //**sayfa 88**// Manuk adı geçen kişiyle şahsen görüştüğünde her şeyin istediği şekilde halledildiğini görmüştü. Ancak ne yazık ki Manuk Bey arzusunun tam olarak gerçekleştiğini göremedi. Zira ne saygınlık ne zenginlik ne de yaş dinlemeyen zalim ölüm, onu tam da valiyle konuştuğu gün yakalamıştı.

Bu üzücü olay Bay Mıser'in bize yolladığı havadislerde şöyle anlatılmaktaydı: Ordunun ikinci komutanı General Beninkson, o esnarlarda Besarabya'da bulunuyordu ve Hınçest'in iki üç saat uzağındaki bir yerden geçecekti. Onu önceden tanımakta olan Manuk Bey, selamlamak üzere Galbına isimli köye giderek bir gece konaklaması için kendi evine davet etti. General bu daveti memnuniyetle kabul ederek ikinci gün (20 Haziran 1817) kalabalık bir subay grubu ve yüksek rütbeli askerleriyle beraber Hınçest'e geldi. Daha önce bahsettiğimiz üzere Manuk Bey ile görüşmek için gelmiş olan Bahmetev de karşılama hazır bulundu. Manuk Bey'in büyük köşkü bir anda önemli insanlarla o denli kalabalıklaştı ki, odalara sığmayarak avluda çadırlar kuruldu.

O tarihlerde Manuk Bey'in Arabistan ve Anadolu'dan gelme çok değerli binek atları vardı. General hayvanları görmek isteyince, //**sayfa 89**// Manuk Bey iki tanesini hemen hazırlatarak seyisten bir takım zor hareketleri sergilemesini istemiş. Ancak, adam onun istediği şekilde beceri sergileyemeyince, canı sıkılarak aşağı indirip binicilikteki maharetini göstermeye başlamış. Hazır bulunanlar gerek atın asaletine gerekse Manuk Bey'in binicilikteki maharetine şaşırarak alkışlamaya başlamışlar. Diğerleri hayranlık içinde onu izlerken birden atı durdurarak aşağı atlamış, güç bela nefes alarak yakındaki bir merdiven başına oturabilmiş.

Misafirler ve kendi adamları bu olana çok şaşırarak hemen yanına koşup üzgün ve endişeli bir şekilde sebebi sormaya başlamışlar. Atı hızla sürdüğü esnada

göğsünü eyerin ön tarafındaki tümseğe vurmuş olabileceğini, göğsünün sol tarafında korkunç bir acı hissettiğini söyleyerek onları sakinleştirmeye çalışmış. Bu olaydan bir ay önce attan aşağı inerken nefesi kesilmiş ve az sonra her şey geçmiş olduğundan, bu olayın da ona benzer şekilde kan fazlalığından ileri gelen bir nefes darlığı olabileceği konusunda inat edip onları rahatlatmaya çalışmış. Ancak ağrısı giderek artınca, onu odasına götürüp yatırmak zorunda kalmışlar⁷⁹.

İnsanlar telaş içinde yardım etmeye çabalıyorlarmış. Ancak büyük bir şanssızlık eseri o sırada ne kendi şahsî doktoru ne de generalin daimî doktoru yanlarında değilmiş. //sayfa 90// Dört bir tarafa atılar göndererek doktor aramaya başlamışlar. O esnada komutanlar ve diğer ileri gelen insanlar doktor vazifesi görerek, herhangi bir yararı olur ümidiyle hafif hafif vücudunu ovalamaya başlamışlar. Ancak iş isten geçmiş, ölüm onu kollarına almış. Aşırı sarsıntıdan kalbin bir damarı yırtılmış, ağzından kan gelmeye başlamıştı. Her halükârda artık tıbbî tedavinin bir yararı olamazmış. Böylece kan akımı şiddetlenmiş ve gece yarısından iki saat sonra ruhunu teslim etmiş.

İkinci gün (21 Haziran'da) sabah erkenden Kişinev şehrinden doktorlar gelerek hemen kan aldılar. Bazıları yoğun kan akışını görünce hala yaşadığını, sadece nefes almadığını sanarak ümitlendiler. Böylece ölüm haberiyle gelen şiddetli acı ve üzüntü kısa bir süreliğine sevince dönüşmüş olsa da bu kez daha da şiddetli şekilde her yeri sardı.

Üçüncü gün cenazesi büyük bir törenle Kişinev kentine götürüldü. İleri gelenler ve büyük bir insan kalabalığı eşliğinde Ermeni Kilisesi'nin avlusuna gömüldü. Zarif demir kafesle çevrili mezarı bugüne bile kilisenin ön kapısından görülmektedir⁸⁰.

//sayfa 91// Böylece Manuk Bey genç bir yaşta (48 yaşında) yalnız ailesini değil, pek çok dost, akraba ve tanıyanı, özellikle de babalık yaptığı ve koruyucusu olduğu garibanları, rahat ve huzurları için gayret sarf ettiği çalışanlarını yas ve acı içinde bırakarak vefat etti. Manuk Bey'in dördü kız, ikisi erkek altı çocuğu olmuştur. İki çocuğu hala hayattadır. Büyük oğlu Murat Manuk Bey, babasının Hınçest'teki mülkünde yaşıyor ve çocukları var. İkinci oğlu Krikor Manuk Bey ise ticaret hayatına atılmamış, Çarlık muhafızı olmuş ancak daha sonra bu görevinden istifa etmiş, şimdilerde Paris'te yaşamakta. Dört kızından ikisi ölmüş, biri ise soylu Lazaryan sülalesinden Haçadur Ağa ile evlenmiştir.

⁷⁹ [Ç.N] Olay 20 Haziran 1817 tarihinde vuku bulmuştur. Hovhannes Kalpakyan, *a.g.e.*, s.238.

⁸⁰ [Ç.N] Kişinev Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi [Meryem Ana Kilisesi]. Manuk Bey'in kabrinin yanına 1822'de vefat kızı Mariam ile 1824'de vefat eden kızı Kayane gömülmüştür. Kalpakyan, *a.g.e.*, s. 80, 238.

Kaynaklar

- Adaniloiaie N ve G. Untoru, "Contribuții Documentare la Cunoașterea Activității lui Manuk Bey," *Revista Istoria* 27/9, (1974), s. 1356-1369.
- Arapu, V., "Aspecte Istoriografice Contraversate Privind Activitatea Diplomatică a lui Manuc Bei," Sergiu Musteata (ed.), *Tratatul de Pace de la București din 1812: 200 de Ani de la Anexarea Basarabiei de Către Imperiul Rus, Materialele Conferinței Internaționale Chișinău, 26-28 Aprilie 2012*, (Chișinău: Pontos, 2012), s. 71-82.
- Beydilli, Kemal, "Alemdar Mustafa Paşa", *TDVİA*, 2, s. 364-365.
- _____, "İshak Bey", *TDVİA*, 22, s. 525-527.
- _____, "Mahmud Raif Efendi", *TDVİA*, 27, s. 382-383.
- _____, "Tirsiniqlioğlu İsmail Ağa", *TDVİA*, 41, s. 204-205.
- Bezviconi, G., *Manuc Bei*, (Kișnev: 1938), s. 6-7, 9-12, 17-18.
- Costache, S. "Afaceri Private, Cărmuire Imperială și Modernizare: Un Proiect de Reformă la Frontiera Dunăreană Ruso-Otomana, 1800-1817", *Arhiva Moldaviei, Supliment I*, (2014), s. 77-97.
- Çataltepe, Sipahi, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, (İstanbul: 1997).
- Felea, A., "Testament-A Source of Family Relations Research. The Case of Manuc Bey", *Codrul Cosminului* VII/1, (2011), s. 73-85.
- Georg Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Rużnamesi, 1806-1810 İsyaları: III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ermenice'den çeviren Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972).
- Haygagan Soyvedagan Hanrakıdaran*, (Erivan, 1978).
- Hovhanean, G., *Mirzayean Manuk Peyin Varuts' Patmut'ınne*, (Viyana: Pashtpan S. Astwatsat Sni Vanke, 1852).
- Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor culese Baron de Eudoxio de Hurmuzaki*, 22 cilt, (Bükreş: 1876-1943).
- Ionescu, Ș., *Manuc Bei, zaraf si diplomat la in capitolul se calului al XIX-lea*, (Cluj: Napoca, 1976).
- Kalost Arapyan, *Ruscuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kabramanlıkları*, (Ankara: TTK, 1943).
- Kalpakyan, H., *Rumanabay Kağutu*, (Kudüs: Surp Hagop Manastırı, 1979).
- Lagarde, Comte de, *Journal of a Nobleman Comprising an Account of his Travels and a Narrative of his Residence at Vienna during the Congress*, 2 cilt, (Londra: 1831).
- Lepar, A., "Bucharest During the Peace of 1812," *Hiperborea Journal: Journal of History* II/2, (2015), s. 122-133.
- Miller, A.F., *Mustapha Pacha Bairakdar*, (Bükreş: 1975).
- Siruni, H. DJ., "Ramiz Pacha et Son Activité," *Studia et Acta Orientalia*, VIII, (1971), s. 103-24.
- _____, "Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey, Prince de Moldavia", *Balkanica* 6, (1989), s. 53-100.
- _____, "Eçer Manuk Beyi Geanken", *Panper Hayastani Arkhivneri* 3/24 (1969), s. 157-90; 2 (1970), s. 147-172; 3 (1970) s. 141-166.

- Şânîzâde Mehmed Atallah Efendi, *Şânîzâde Tarihi (Osmanlı Tarihi: 1223-1237/1808-1821*, 2 cilt, Ziya Yılmaz (ed.), (İstanbul: Çamlıca, 2008).
- Ünal, F., “Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk’un Günlüğünden 1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 4 (2008), s. 574-90.
- Yaycıoğlu, A., *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in The Age of Revolutions*, (Stanford: California, 2016).
- Yıldız, Aysel, “Şeyhülislam Şerifzâde Mehmed Atallah Efendi, III. Selim ve Vaka-yı Selimiyye”, Seyfi Kenan (ed.), *Nizâm-ı Cedid’den Nizâm-ı Kadim’e III. Selim ve Dönemi/From “Ancient Regime” to “New Order” Selim III and His Era*, (İstanbul: ISAM, 2010), s. 529-565.

**DEDE KORKUT KİTABI'NDA YAPI, İDEOLOJİ VE YARATIM -
DRESDEN VE VATIKAN NÜSHALARININ MUKAYESELİ BİR
İNCELEMESİ- KİTABI ÜZERİNE ERGÜN VEREN'İN
YAZISINA CEVAP**

Gürol Pehlivan*

Ergün Veren, Selçuk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları* dergisinin Güz 2016 tarihli 40. sayısında esasını doktora tezimin teşkil ettiği *Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım –Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi-* isimli kitabım için bir tanıtma-eleştiri yazısı yayımladı. Öncelikle, kendisine çalışmam hakkında kullandığı hoş ifadeler için teşekkür ederim. Ancak Veren'in yazısı doğal olarak sadece teşekkür içermiyor. Birtakım noktalarda da çalışmama bazı eksiklikler yakıştırıyor, bir-iki konuya dikkat çekme çabasında bulunuyor ve bunları yapayım derken, aynı zamanda maalesef ciddi dikkatsizlikler sergiliyor. Hatta yer yer çalışmama gölge düşüren iddialarda bulunuyor. Bu sebeple kendisine bu yazıyla cevap verme lüzumu hissettim. Esasen cevap yazma kararımı 30. 12. 2016 tarihinde bu dergiye iletmış ve 02. 01. 2017 tarihinde “*Çalışmanızı değerlendirmekten şeref duyuyoruz.*” cevabıyla isteğim olumlu karşılanmıştı. Bunun üzerine yazımı 10. 03. 2016 tarihinde *Türkiyat Araştırmaları* dergisinin sitesine yükledim ve aynı gün sistemden yazımın alındığına dair bir e-posta aldım. Ancak derginin 41. sayısı yayımlandığı hâlde cevabım burada çıkmadı. Konuyla ilgili olarak derginin adresine 20. 04. 2017 tarihinde bir e-posta attım. Ancak herhangi bir cevap alamadım. Yaklaşık bir ay bekledikten sonra, telefon yoluyla dergi ilgililerinden birine ulaşabildim ve yazımın akıbetini sordum. Yayın kurulunun yazıyı yayımlama konusunda çekimser olduğunu öğrendim. Ben de yazımı başka bir dergide yayımlayacağımı bildirince, bu kişi vasıtasıyla adı geçen derginin editörlerinden biri, yazımın Ekim 2017'de çıkacak olan 42. sayıda neşredilebileceği haberini gönderdi. Bu tarihin benim için geç olduğu düşüncesiyle, cevabımı *Cihannüma* dergisinde neşrediyorum.

Cevaplarımı tematik olarak gruplandırarak vereceğim. Böylece Veren'in yazısındaki sıra yerine, en önemli gördüğüm noktalardan başlama imkânına sahip olacağım. Herhangi bir yanlış anlamaya mahal vermemek için önce Veren'in yargısını, sonra da konu hakkındaki cevabımı sunacağım.

* Yrd. Doç. Dr., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*, Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi, 45140, Muradiye, Yunussemre – Manisa / Türkiye, gurolpehlivan@hotmail.com

a. Kitapta Bulunmadığını Yazdığı Yerler

Aslında bu yazıyı yazmamın iki sebebinden biri Veren'in bu isnatlarıdır. Bunlar da iki noktada toplanıyor:

İlki, çalışmamda “Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Çıkarması” destanının niçin Vatikan nüshasında olmadığını açıklamadığımı iddia etmesi. Bu konuda Veren'in ifadeleri aşağıdadır:

“Öte yandan Vatikan müstensihinin altı boydan oluşan nüshayı mantığı esas alarak kurguya uymayan metinleri çıkardığı iddiasında bulunurken altı boyda da Salur Kazan'ın dâhil olduğu serüvenlerin işlenmesine karşın “Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Çıkarması” boyunun bu nüshaya alınmayışından ve nedeninden söz etmemektedir.” (s. 399, 2. paragraf)

Mademki söz etmiyorum, s. 480, 1. paragrafta başlayan “*Hem Rossi'nin hem de Gökyay'ın, özellikle vurgulama gereği duydukları Kazan'ın oğlu Uruz Tarafından Kurtarılması Destanı niçin V'de yoktur? Esasen bir Salur Kazan anlatmaları toplaması olduğunu ihsas ettirecek bir başlığa sahip olan V'de bu destanın eksikliği hemen dikkati çekmektedir.*” cümleleri ve devamındaki iki sayfalık açıklama nedir?

İkinci isnat ise “*Boylardaki cümlelerin arka planındaki rubi-ideolojik yapıyı keşfetmeye yönelik çok yönlü bir çalışmaya yönelen yazar; cümle yapısı, anlatım tekniği vb. öğelerden yararlanarak müstensihlerin edebi kimlikleri ve dönemin konjonktürüyle ilişkilerine yönelik bir çıkarım yapamamaktadır.*” (s. 399, 3. paragraf) eleştirisine bağlı olarak, Vatikan nüshasının Âlemşah'a sunulmuş olduğunu atladığıma dair olmalıdır. Veren, bu konuda da şunları yazmaktadır:

“Öte yandan Mustafa Kaçalın “*Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*” kitabında (s. 12-14) Vatikan nüshasının II. Beyazıt'ın oğlu Şehzade Âlemşah'a ithafen (1512) hazırlandığını kaydetmektedir. Bu bilgi temelinde Vatikan müstensihinin “*maddi kazanç*” beklentisi ile hareket ederek kısa zamanda bir nüsha hazırlama kaygısı olasılığı yazar tarafından dikkate alınmamıştır.” (s. 399, 3. paragraf)

Evet, kitabımda Âlemşah'la ilgili hiçbir yorum yapmadım. Çünkü bu konuda yorum yapmamı gerektirecek ciddi bir veri mevcut değildir. Dolayısıyla Vatikan nüshasının “*Âlemşah'a ithafen hazırlandığını*” düşünmüyorum. Ancak burada açıklanması gereken öncelikli bir mesele var. Veren, yukarıdaki bilgiyi Mustafa Kaçalın'e dayandırıyor. Açıkçası Veren'in yazısını ilk okuduğumda bir an şaşırardım. Çünkü Kaçalın'ın böyle bir şeyi yazmasının imkânsız olduğunu bildiğim hâlde, “Acaba, yazmış olabilir mi?” diye aklımdan geçirdim. Sonra Kaçalın'ın çalışmasının Veren'in sayfa numaralarını verdiği kısmını incelediğimde böyle bir bilginin orada yazmadığını gördüm. Kaçalın, aynen şöyle yazmaktadır:

“[...] 107 yapraklık dergi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 2^a-58^a yaprakları arasında *Hikâye-i Latîfe-i U'cûbe ve Mahcûbe-i Zarîfe* adlı Sıdkı lâkaplı Hasan Balı oğlu Ahmed tarafından 57 yapraklık

Farsçadan Türkçeye çevrilmiş ve II. Bayezid Han [1481-1512]'ın oğlu şehzade Âlemşah [ö. 1512-1513]'a armağan edilmiş olan hikâyelerden ibarettir. İkinci bölüm 58^b-108^a yaprakları arasında, 106-107. yaprakları eksik olduğundan 48 yapraklık *Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Beg ve Gayrı* adlı nesihle yazılmış, sayfasında 13'er satır bulunan baştan sona harekeli Oğuz hikâyeleri vardır.¹

Dikkat edilirse, ne burada ne de kitabının başka bir yerinde Kaçalın, Vatikan nüshasının Âlemşah'a ait olduğunu iddia etmektedir. Kaçalın, sadece mecmuadaki ilk eserin Âlemşah'a armağan edildiğini kaydetmektedir. Yazma eserlerle uğraşanların çok iyi bileceği üzere, bu tarz mecmualarda farklı zaman, yazar veya şaire ait eserler bir araya toplanabilir. Nitekim bir mecmuada 15. yüzyıldan 19. asra kadar uzanan eserlerin bulunması çok doğaldır. Dolayısıyla örneğin 16. yüzyılda birine ithaf edilmiş A eserinin mecmuadaki varlığı, diğer eserlerin de o kişiyle ilişkisini göstermez. Yazmanın birisine ait olduğunun ispatı için yazmada ya o kimseye ait mührün veya temellük kaydının olması gerekir. Dolayısıyla bu mecmuadaki ilk eserden hareketle, ikinci eserin de Âlemşah'a sunulduğunu iddia etmek bilimsel açıdan kabul edilebilir nitelikte değildir. Kaçalın de bunu çok iyi bildiği için böyle bir iddiada bulunmamıştır.

Vatikan nüshasında, yazmanın dört sahibinin ikisi Arapça, biri Farsça, biri Latince temellük kaydı mevcuttur. Bunların hiçbiri Âlemşah'la ilgili değildir. Yazmanın adını bildiğimiz sahipleri: Seyyid Ahmed, Elvan, Mustafa Efendi ve Canuenas'dır. Âlemşah'ın adı, *Hikâye-i Latîfe-i U'cûbe ve Mahcûbe-i Zarîfe* isimli eserin bulunduğu yazmanın 4. sayfasının 10. satırında geçmektedir. Ön ve arkasındaki satırlarla birlikte okunduğunda, sadece bu eseri bağlayıcı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Âlemşah'ın yazmanın devamındaki ikinci eser olan *Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Beg ve Gayrı* ile münasebeti, bence, yoktur.

Böyle olunca, Vatikan müstensihini Âlemşah'ın yaşadığı dönem ve konjonktürle bağlantılı olarak ele almak mümkün olmamaktadır. Kaldı ki hakkında bilinenlerin çok sınırlı olduğu bir şehzade ve yaptıklarıyla Dede Korkut Destanları nasıl bağlantılı bir şekilde incelenebilir? Bunları bir cümle içinde birbiri ardınca sıralamak kolay, ama uygulamak mümkün değil! Çünkü öncelikle eserin Âlemşah'a sunulduğunu belirleyeceksiniz, sonra eseri okuduğunu tespit edeceksiniz, ardından da eserden etkilendiğini ve siyasi hareketlerine etki ettiğini karşılaştırmalı biçimde ortaya koyabileceksiniz. Bunlar güzel hayaller; fakat bunların hiçbirini gerçekleştirmek, kaynakların imkânları göz önüne alındığında, mümkün değildir. Öte yandan Vatikan müstensihini "maddi kazanç beklentisiyle kısa zamanda bir nüsha hazırlama kaygısı" ile hareket etse, niçin metindeki anlaşılmayan kelimeleri anlaşılabilirleriyle değiştirme zahmetine katlansın, metinde bazı kurgu değişikliklerine gitsin, aile değerine bağlı olarak destanlarda düzenli uyarlamalar yapsın? Bunların

¹ Mustafa S. Kaçalın, *Dem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Beg ve Gayrı -Metin ve Açıklamalar-*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006, s. 12.

hiçbiriyle uğraşmaz, gördüğünü yazardı. Bu, çok daha kolay bir hareket tarzı olurdu.

Bu iki örnekte de görüldüğü gibi Veren, incelediğini iddia ettiği eserleri üstünkörü okuyarak hüküm vermekte, bir çalışmadan ele aldığı metnin ve yararlanabileceği kaynakların çok ötesinde taleplerde bulunmaktadır. Bu da herhalde, biraz aşağıda üslûpla ilgili olarak bahsedeceğim, Veren'in çok önemseydiği "bilim adamının kendinden emin olma" tavrıyla yakından ilişkili olsa gerek.

b. Yanlış Anlamalar

Veren, aşağıda vereceğim iki örnekteyse yazdıklarını yanlış anlamıştır. Öncelikle arasöz kullanımlarıyla ilgili eleştirisine bakalım:

"Olgusallıkla teori arasında gidip gelen yazarın irdelemelerini temellendirdiği kuram ve kavramların tüm öğelerini kullanmadığı "*-arasöz kullanımında İlhan Başgöz'ün ortaya koyduğu üç tip arasöz varlığından şahsi serzeniş ve itiraflar sınıflandırmasını kullanmaması gibi-*" (s. 196-198); olası eleştirilere de "*tablîl noktasında bir teoriye bağlanmak yerine, eklektik bir yönelim sergiledim*" (s. 24) sözleriyle "ön-cevap" geliştirdiği görülmektedir." (s. 398, 2. paragraf)

Öncelikle burada ciddi bir teknik hata var. Veren'in tırnak içinde ve italik olarak, bana aitmiş gibi verdiği "*-arasöz kullanımında İlhan Başgöz'ün ortaya koyduğu üç tip arasöz varlığından şahsi serzeniş ve itiraflar sınıflandırmasını kullanmaması gibi-*" (s. 196-198)" cümlesi benim değil. Zaten bir cümlenin 196-198. sayfalar arasında devam etmesi de olası değil! Veren, her zamanki kendinden emin tavrını burada da gösteriyor ve kendi cümlesini bana mâl ediyor. Gelelim cümlenin ihtiva ettiği eleştiriye, yani arasözleri tasnif ederken "şahsi serzeniş ve itiraflar" tipindeki arasözleri sınıflandırmamda kullanmadığım meselesine. Evet, kullanmadım. Çünkü *Dede Korkut Kitabı*'nda bu tipte arasöz yoktur. Olsaydı seve seve bu tip arasözler için de bir başlık açardım. Nitekim bu durumu:

"*Dede Korkut Kitabı*'ndaki arasözleri; a. Açıklayıcı ve Öğretici, b. Görüş, Yorum ve Eleştiriler, olarak iki grupta incelenebilir. Başgöz'ün üçüncü grup olarak ele aldığı "Şahsi serzeniş ve itiraflar"lara *Dede Korkut Destanları*'nda rastlanmamaktadır. Bu gruba rastlanmaması, kanaatimce, eserin yazılı oluşuyla doğrudan ilişkilidir. Sözlü ortamın samimiliği içinde karşılıklı ilişki tabanında yaratılan metnin, yazıya aktarılması sırasında, bu özelliklerinin belli oranda törpülenebileceği varsayılabilir. Eseri yazıya geçiren ilk kişi, hikâye içindeki bu yapıları kaydetmeyip gereksiz görmüş olabilir. Çünkü bu grubu oluşturan arasözler, daha belirgin bir biçimde anlatılan metinden kopuktur ve farkına varılmaları kolaydır." (s. 198)

şeklinde, kendimce gerekçesini de vererek, açıklıyorum. Veren'in aksine, olmayan şeye başlık açacak kadar kendimden emin değilim. Dolayısıyla bunun ne eklektik yönelimimle ne de "ön-cevap geliştirmek"le ilgisi yok.

İkinci olarak, Bahtin'den yararlanma şeklimi doğru anlamadığımı gösteren şu cümle:

"Metindeki cümlelerin arka planındaki ruhi-ideolojik yapıyı keşfetme yönelik çok yönlü bir çalışma yapma gayretinde olduğu gözlenen yazar; Mihail Bahtin'in "monolojizm" varsayımlarından etkilenmesine karşın boylarla varsayımların örtüşmediğini de kabul etmektedir." (s. 398, 6. paragraf)

Burada Bahtin'in "monolojizm" açıklamasını kullandığım doğru bir tespit; ancak "*varsayımların örtüşmediğini de kabul etmektedir*" yargısı sorunlu. Çünkü "*kabul etmektedir*" ifadesi benim Bahtin'e uyduğum anlamını vermektedir. Oysa burada "örtüşmediği" tespiti zaten benimdir ve Bahtin'le ters düştüğüm noktadır. Dolayısıyla Bahtin'le olan ilişkim, yazarın ihsas ettirdiği şekilde bir tâbi-metbû ilişkisi değildir. Buradaki ifade de "*kabul etmektedir*" değil, "vurgulamaktadır, tespit etmektedir" gibi bir yapı olmalıdır.

c. Bilimsel Üslûp ve Yaklaşım

Bu yazıyı kaleme almamın ikinci sebebi de Veren'in üslûbunu için yazdığı aşağıdaki cümlelerdir:

"Yazarın "ben" ve "biz" ikilemi (s. 17-18-195) ile "düşünüyorum" (s. 490-493), "sanıyorum", "belki" (s. 490), "inanıyorum" (s. 490) vb. biçimde birinci tekil şahıs üslubu kullanması; kararsızlığının, güven bunalımının ve tedirginliğinin dışa vurumu mudur sorularını akla getirmektedir. Master tezinin "tespit"; doktora tezinin "ispat" temelinde inşa edildiği düşünülürse akademik çalışmalarda kararlı, güven verici ve konuya hâkimiyeti dışa vuran akademik bir imla kullanılması akla gelmektedir." (s. 399, 1. paragraf)

Yukarıdaki alıntı birbiriyle yakından ilişkili iki mesele ihtiva etmektedir: İlki üslûp, ikincisi bilimsel çalışmalarda tespit-ispat. Öncelikle üslûptan başlayayım. Veren'e göre, kitabımda birinci tekil şahıs kullanmam ve yer yer "ben-biz" ikilemi yaşamam çalışmamın güven vericiliğini zedelemekte, konuya hâkim olmadığım izlenimi yaratmaktadır. Çünkü bilim adamı "*kararlı, güven verici ve konuya hâkimiyeti dışa vuran akademik bir imla*" kullanan kişidir. Hayır, hiç de öyle değil. Öyle olmak zorunda da değil. Öncelikle bilim, öyle iki kere ikinin her zaman dört ettiği bir alan değildir. Bunu bilen bilim adamları da kendilerini hiç de hâkimâne bir edayla konuşmak zorunluluğunda hissetmezler. Nitekim bu hususu kitabın "Önsöz"ünde özellikle belirtmişim. Ancak Veren'in açıklamalarını dikkate almadığımı görüyorum. Konuyla ilgili çok farklı bilim adamlarından örnek verebilirim; ama

konumuzla ilgili olmasını istediğimden şu büyük Korkuşinaslardan alıntılar yapacağım:

Semih Tezcan'dan:

“[...] kara koç biçimine sokmuş olduğunu **sanıyorum**”²

“**Belki** şöyle anlaşılmalı: ‘Hayırsız oğlu yetişse (babasının) ocağındaki ateşin altındaki destektir’. Yani: ‘Hayırsız oğlu bile baba ocağını sürdürmekte işe yarar’ **denmek istenmiş olabilir**”³

“[...] bu sorunun kesin bir çözüme ulaştırılması **bana mümkün görünmüyor**. Yine de şu açıklama **önerileri üzerinde düşünülebilir**”⁴

Sadettin Özçelik'ten:

“[...] *öğrenilen geçmiş zaman eki* (-mİş) fonksiyonunda kullanıldığını **düşünüyorum**”⁵

“[...] ‘Bu gece gerdege girür, dedi’ cümlesi de **muhtemelen** anlatıcılar tarafından eklenmiş **olmalıdır**.”⁶

Son olarak vereceğim örnekler, Veren'in yüksek lisans yaptığı Hacettepe Üniversitesi halk bilimi ekolünün kurucularından olan Dursun Yıldırım'a ait:

“**Sanırım** bu ifadelerin varlığı, onların bize sözel yaratıcılık ortamı icrasından hemen kayda alındığını söylemeye yeterli bulunmuştur.”⁷

“Metinlerin bu sorun açısından ele alınıp kendi başına sorgulanması icap eder **kanısındayım**.”⁸

“Bu yazı, [...] onların hangi yaratıcılık ortamı yoluyla bize bugünkü biçimleriyle eriştiği sorununu kendi başına **sorgulamayı deneyecektir. Belki bu çaba da, sorunu istenilen düzeyde bir anlaşılabilirliğe kavuşturmayacaktır. Okumakta olduğunuz bu yazının böyle bir iddiası da yoktur**. Ama, yazının en azından, metinlerin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından çok önemli saydığım bu sorunu bilimsel eleştiri düzlemine taşıyacağı **umudundayım**.”⁹

2 Semih Tezcan, *Dede Korkut Öğüznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 42.

3 Tezcan, *age*, s. 45.

4 Tezcan, *age*, s. 170.

5 Sadettin Özçelik, *Dede Korkut Araştırmaları Notlar/Dizgin/Metin*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2005, s. 177.

6 Özçelik, *age*, s. 151.

7 Dursun Yıldırım, “Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?”, *Türkbilgi*, 3 (2002), s. 132.

8 Yıldırım, *agm*, s. 132.

9 Yıldırım, *agm*, s. 132.

Herhalde Veren, yukarıdaki örneklerin de “kararsızlığının, güven bunalımının ve tedirginliğinin dışı vurumu”nun bir sonucu olduğunu düşünmüyordur? Ben, yukarıdaki gibi ifadelere bilimde ihtiyat, görüşleri konusunda tartışmaya açık olmak, Tanrı rolüne soyunmamak diyorum. Çünkü başucu kitaplarımdan olan Kenneth Goldstein’in *Sabada Folklor Derleme Metodları*’nın “Sunuş” yazısı içinde yer verilen ve A. N. Whitehead’e ait olan “Bilginlerin kendilerine fazla güvenmesi, medeniyetin traji-komik bir yönünü teşkil etmektedir”¹⁰ yargısını kulağıma küpe ediyorum. Kullandığım “kulağıma küpe etmek” deyimini de bana, Veren’in aşağıda verdiği paragrafını irdelemek imkânı veriyor:

“Akademik bir çalışma olan söz konusu kitapta kimi popüler terimlerin kullanılması “... 1990’ların sonlarına kadar üvey evlat muamelesi görmüştür.” (s. 21), “... ağzından şu manidar kelimeler dökülür.” (s. 370), “... başkalarının uyarılarına kulak verilmelidir.” (s. 368) dikkat çekicidir.” (s. 399, 4. paragraf)

Yukarıda Veren’in “popüler terimlerin kullanılması”na örnek olarak gösterdiği cümlelerin hangisi bu tarzda kelimeler içermektedir? Herhalde Veren, “üvey evlat muamelesi görmek”, “kelimelerin dökülmesi”, “kulak vermek” gibi deyimleri kastediyor. Bir dilin deyim hazinesinin “popüler terim” olarak ifade edildiğini duymamıştım. Bu sayede öğrenmiş oldum!

Bu noktada son olarak şunu da belirtmek istiyorum ki günümüzde bilimsel metinler bırakın birinci tekil şahısla yazılmayı, anlatı biçiminde bile kaleme alınmaktadır. Harvard Üniversitesi profesörlerinden olan Roy Mottahedeh’in *Peygamberin Hırkası: İran’da Din ve Politika Bilgi ve Güç* isimli eseri bu türe mükemmel bir örnek teşkil eder. Mottahedeh, Ali Haşimi isimli bir molla üzerinden İran’da din-politika-medrese ilişkilerini incelemektedir. Bu kitabın ilk cümlesini alıntılamanın ne demek istediğimi anlatacağını düşünüyorum:

“Ali Haşimi 1979 Şubatının 11’inde öğle yemeğinden sonra radyoyu ancak yarım kulakla dinliyor, Tahran’daki kavganın sonucu ne olursa olsun, bahçesine bir şeyler ekebilirse daha mutlu olacağını biliyordu.”¹¹

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görüldüğü gibi önemli olan hangi üslubu kullandığınız değil, ne yazdığınızdır. Yazdıklarınız zırvaysa, sadece kendinden emin birinin zırvalaması olur. Yazdıklarınız emek mahsulü ve tutarlıysa, “sanılarınız” bile bir kıymete sahiptir.

Alıntıdaki ikinci mesele ise “*Master tezinin ‘tespit’; doktora tezinin ‘ispat’ temelinde inşa edildiği düşünülürse*” yargısıdır. Öncelikle benim gibi kitabının en başına (s. 17) K. R. Popper’den oldukça anarşist bir epigraf koymuş birinin bu yargıyı kabul etmesi beklenemez. Çünkü bu yargı, 19. yüzyıl pozitivistizminin bir yansımasından başka bir

¹⁰ Çev. Ahmet Edip Uysal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s. III.

¹¹ Roy Mottahedeh, *Peygamberin Hırkası: İran’da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. XXV.

şey değildir. Açıkçası Veren'in bu postulata inanması, normal şartlarda, beni ilgilendirmez. Ama benim bilim anlayışıma müdahale edildiği için bu hususta bazı açıklamalar yapmak durumundayım.

17. ve 18. yüzyılda yaşanan Aydınlanma Dönemi, "Akıl Çağı"nı başlatmıştır. Aydınlanmacılar, insan mutluluğunun "doğru aklın" insanî, ruhî ve tabî alanlara uygulanmasıyla elde edilebileceğini varsaymışlar, bunların da herhangi bir kutsal otoriteye başvurmaksızın insan aklı kullanılarak mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Pek çok düşünür ve bilim adamının katkısıyla ortaya çıkan ve pozivist/akılcı paradigma olarak isimlendirilen bu anlayış şu özellikleri göstermekteydi: Gerçeklik basittir, hiyerarşi düzenin ilkesidir, evren mekaniktir, gelecek ve yön belirlidir, şeyler arasında nedensellik ilişkisi mevcuttur, değişim nicel ve birikim şeklindedir, nesnellik zorunludur. Bugün daha çok "Newtoncu bilimsel paradigma" adı verilen bu anlayışta büyük ölçüde makine örneğinin evrenin işleyişine uygulandığı görülmektedir. Bunun anlamı, evrenin de aynı bir makine gibi mekanik olarak işlediği yargısıdır. Daha sonra yapılan katkı ve eklemelerle, bu anlayış üç temel varsayım üzerine oturdu. Bunlardan konumuzla doğrudan ilgili olan varsayım "Bilim adamı, araştırmacı ve gözlemci deneyinden soyutlanmalıdır. Yani dışarıdan gözlem, gerçekliğin nesnel bir biçimde algılanması ve saptanması için gereklidir." şeklindedir.¹² Geçmişte bilim, gerçek ve nesnellikle ilişkilendirildiğinden sosyal bilimciler, nesnel, net, tarafsız ve mecazsız diye nitelendirilen bir dil kullanmışlardır.¹³

Pozitivizm ötesi ve akılcılık ötesi yaklaşımlar ise özellikle Einstein'in "Görelilik Kuramı"nın gözlemcinin süreçteki etkisini ortaya koyması ve Heisenberg'in "belirsizlik ilkesi"nin nesnellik ilkesini sorgulanabilir hâle getirmesinden çok etkilenmişlerdir. Bu paradigmalardan temel nitelikleri ise şu şekildedir: Gerçeklik karmaşıktır, heterarşi düzendir, evren holografiktir, gelecek ve yön belirsizdir, ilişkiler doğrusal değildir ve karşılıklı nedensellik vardır, değişim morfogenetiktir, gözlemci belirli bir bakış açısına sahip katılımcıdır.¹⁴ Bu anlayışın dil ve anlatımdaki yansıması Sandelowski tarafından "sanatla bilimin buluştuğu bir yer"¹⁵ olarak nitelenir. Bu bakış açısı, araştırma raporunun sunum biçiminin zamanla büyük bir çeşitlilik içermesi sonucunu doğurmuştur:

Otoetnografya, kurgu, şiir, drama, okuyucu tiyatro, hikâyeler yazma, özdeyişler, basamaklandırılmış deyimler, sohbetler, mektuplar, çok sesli metinler,

¹² Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016, ss. 23-25; Corrine Glesne, *Nitel Araştırmaya Giriş*, çev. ed. Ali Ersoy, Pelin Yalçınoglu, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015, ss. 8-12; Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, çev. ed. Selahattin Turan, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015, ss. 7-13.

¹³ Glesne, *age*, s. 333.

¹⁴ Yıldırım-Şimşek, *age*, ss. 27-29.

¹⁵ Glesne, *age*, s. 333.

komedi, eleştiri (hiciv/satire), alegori, görsel metinler, hiper metinler, sergiler, koreograflanmış bulgular, performans kısımları ve benzerleridir.¹⁶

Nitekim temelde K. R. Popper'in görüşlerine dayanan Yılmaz Özakpınar, bilimde ispatla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“Bir fikir yukarıda anlatılan biçimde desteklediği zaman bilim adamları, fikrin doğruluk ihtimali olduğu kanaatine varırlar. O fikirle ilgili araştırmalar sürer gider. Doğruluk ihtimalinin son derece yüksek olduğuna karar verildiği zaman bile bir miktar şüphe daima kalır. [...] Gerçekte tutumları şudur: çok çeşitli test işlemleriyle bu fikir o kadar çok desteklendi ki biz onu, aksi ispat edilinceye kadar, yani ortaya yeni bir gözlem onunla bağdaşmayıp bizi başka bir fikir aramaya zorlayıncaya kadar doğru kabul ederiz. **Yani bilim, hiçbir fikri, o fikir ne kadar çok desteklenirse desteklensin, kesin olarak ispatlanmış ya da değişmez bir şekilde doğru kabul etmez.**”¹⁷ (vurgu bana ait)

Bu cümleler sadece Özakpınar'ın değil, günümüz biliminin vardığı noktadır. Yukarıda kısaca tasvir etmeye çalıştığım ortamdaki özgür söylem ve yaklaşım nerede? Veren'in “ben-biz, sanırım” kelimelerine takılması nerede?

d. Diğer Bazı İtirazlar

Bu başlık altında Veren'in Dede Korkut Kitabı'nın yorumlanışına yönelik iki eleştirisini ele almak istiyorum:

“Dresden ve Vatikan nüshalarının ortak bir dip nüshadan çoğaltıldığını kaydeden yazarın, Vatikan nüshasının az miktarda “boy” içermesi ve kimi yerlerinde kısaltmaya gidilmesinin göz önünde bulundurarak Vatikan nüshasının Dresden nüshasından yararlanılarak hazırlanma olasılığını gözden uzak tutmaktadır.” (s. 399, 2. Paragraf)

Evet, bu olasılığa ihtimal vermiyorum. Esasen Muharrem Ergin'in ortaya attığı bu görüşün gerek filolojik gerekse metinsel açıdan mümkün olmadığı, günümüz filologları arasında da genel bir kanıdır. Nitekim Sadettin Özçelik son çalışmasında¹⁸ bunun delillerini ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Bence de bu kanı makûldür. Kaldı ki Veren'in çalışmamın ana teziyle ilgili olarak atladığı çok önemli bir nokta var. Vatikan müstensihisi, metnini Dresden nüshasından kopyalamış bile olsa, benim tezimin omurgasını oluşturan “*metin üzerinde müstensih etkisi vardır*” hipotezini etkilememektedir.

¹⁶ Merriam, *age*, s. 230; Glesne, *age*, ss. 341-360.

¹⁷ Yılmaz Özakpınar, *Batılılaşma Meselesi ve Mümtaz Turban*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1997, ss. 61-62.

¹⁸ Sadettin Özçelik, *Dede Korkut –Dresden Nüshası- Giriş, Notlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016, ss. 52-64.

Son olarak Veren'in anlamakta zorlandığım şu paragrafını vermek istiyorum:

“Son olarak da şu soru akla gelmektedir: Dede Korkut Kitabı sadece itibari bir edebi metin midir? Dede Korkut Kitabı'ndaki boylarda tüm kuramlar ve yöntemler kullanılarak ideoloji, tarih, coğrafya ile ruhi-ideolojik arka plan ya da derin yapı öğeleri aranmalı mıdır? Bu yaklaşım metni ve Dede Korkut'u dar bir coğrafyaya sıkıştırarak yerelleştirir mi?” (s. 399, 5. Paragraf)

Dede Korkut Kitabı, evet itibari bir metindir. Her anlatı öyledir. Tür olarak farklı olsa da tahkiyeli metin olma özelliği değişmez. Başka ne olabilir ki? Bu metinde “ideoloji, tarih, coğrafya vs.” aranmalı mıdır? Tabii ki aranmalıdır. Başka türlü yapmak “Bu metni kendi hâline bırakalım, orada dursun.” anlamına gelir. Yukarıda anılan öğeleri aramak elbette metni dar bir coğrafyaya sıkıştırmaz ve yerelleştirmez. Aslında bu üç soru, Veren'in edebî metin tahlilinin önemini kavrayamadığının bir göstergesidir.

Sonuç Yerine

Yukarıdaki açıklamalarım ışığında görüldüğü gibi Veren'in tanıttığı/eleştirdiği kitabı baştan sona dikkatli bir biçimde okumadığı anlaşılmaktadır. Eğer okuduğu iddiasındaysa, “a. Kitapta Bulunmadığını Yazdığı Yerler” başlığı altında yazdıkları nedir? Üslûp ve yüksek lisans-doktora tezlerinin dayandığı esaslar hakkında yazdıkları ise 19. yüzyıl pozitivizminin bir yansıması olarak okunabilir ve kimseyi bağlamaz.

Makalesi yayımlandıktan sonra Veren, yazısını derhal sosyal medya hesabından ve kendi internet sayfasından ilan etmişti. Umuyorum ki kendisine verdiğim cevabı da aynı hız ve gayretle hem sosyal medya hesabında hem de internet sayfasında ilan eder. Çünkü centilmenlik bunu gerektirir.

Nicolas Monceau, *Généralions démocrates: Les élites turques et le pouvoir*, Paris: Éditions Dalloz, 2007, XVIII+615 shf., ISBN: 9782247076499.

Burada kısa bir tanıtımı amaçlanan eser, 2016'da kuruluşunun 25. yılını yaşayan Tarih Vakfı (2005'e kadar "Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı") üzerine siyaset bilimi alanında hazırlanıp Grenoble II Üniversitesi'nde 2006'da kabul edilmiş ve bir sene sonra Fransa'da kitaplaştırılmış bir doktora tezidir. Çalışma kitaplaştırılırken tercih edilmiş isim "Demokrat Nesiller: Türk Elitler ve Güç/İktidar", doktora tez başlığı ise "Reformcu Elitler Üzerine Siyaset Sosyolojisine Katkı: Türkiye Tarih Vakfı Örneği: Eğitim-Kariyer-Aktivizm Seyirleri, Mobilizasyon, Ülke Meselelerine Dair Tutumlar" (*Contribution à une sociologie politique des élites réformatrices: le cas de la Fondation d'histoire de Turquie: trajectoires, mobilisation, attitudes*) şeklinde Türkçede ifade edilebilir. Bordeaux Üniversitesi'nde siyaset bilimi sahasında öğretim üyesi olarak kariyerine devam eden eser sahibi Nicolas Monceau, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmacı, Galatasaray Üniversitesi ile Marmara Üniversitesi'nde misafir öğretim elemanı olarak bulunmuş, çalışmasını sahada altı yıl geçirerek gerçekleştirmiştir.

Giriş, sonuç, ekler, kaynakça, indeks vs. kısımlar dışında, çalışma sekiz bölümden oluşmaktadır: 1) 1960'ların Siyasi Nesline Mensup Oluş, 2) Eğitim Seyirleri, 3) Mesleki Seyirler, 4) Aktivizm Seyirleri, 5) Bir Kurum Olarak Tarih Vakfı, 6) Tarihi Yeniden Yazmak: Tarih Vakfı Faaliyetlerinin Siyasi Yönü, 7) Avrupa'ya Dair Tutumlar, 8) Demokrasiye Dair Tutumlar. Giriş kısmında, yaygın görüşe göre siyaset sosyolojisinin alt disiplini olarak kabul edilen elit sosyolojisine dair teori, yaklaşım ve kavramsal çerçeveler, Karl Mannheim'ın metinlerine özel vurgu yapılarak sunulmaktadır. Siyasi ve entelektüel elit anlamında 'nesil'in tanımlanması ve tahlili hususunda Monceau, Mannheim'ı esas almaktadır. Bir tarih çalışması olmamasına rağmen bu kısımda Marc Bloch'a da refere edildiği özellikle zikredilmelidir. Bloch'un salt yaş aralıklarını temel almayan, 'uzun zaman diliminde nesil/kısa zaman diliminde nesil' (*générations courtes/générations longues*) olarak tercüme edilebilecek kavramsal ayrımından bahsedilmektedir. Nitekim Monceau çalışmasının çeşitli yerlerinde, Bloch'un kurucularından olduğu *Annales* okulunun temel kavramlarından *longue durée*'yi de (örneğin kırk yılı aşkın bir süreden bahsederken) kullanmaktadır. Bu kabul, kurum olarak 1991-2005 dönemi ele alınan tarih odaklı bir sivil toplum kuruluşu olan Tarih Vakfı mensuplarının, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi sonrası ortamda vücuda gelmiş bir siyasi-entelektüel elit nesil olduğu ana argümanını desteklemekte yararlı olmaktadır. Nitekim ilk dört bölüm, çok kabaca ifade etmek gerekirse her şeyden önce bu ana argümanı oldukça detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır: Buna göre Tarih Vakfı mensupları doğum yılları, ailelerinden aldıkları kültürel sermaye, eğitimleri, kariyerleri-meslekleri, entelektüel ve siyasi görüşleri-faaliyetleri, askeri müdahalelerden etkilenmeleri-askeri müdahaleleri algılayışları başta olmak üzere birçok değişken göz önünde bulundurulduğunda belirli bir homojenlik arz eden siyasi-entelektüel bir elit

gruptur. Beşinci ve altıncı bölümler kuruluş süreci, finansal yapı, devletle ve özel sektörle ilişkiler, medyada yer alış, faaliyetler, (Ermeni meselesi, tarih ders kitapları başta olmak üzere) tartışmalı yakın tarih konularında tutumlar gibi konuları ele alan kurum tarihidir. Son iki bölüm ise Monceau'nun çalışmasını yaptığı ve yayınladığı yılların gündemini hem içerik hem üslup itibarıyla tam anlamıyla yansıtmak şeklinde Türkiye'nin AB'ye katılımı ve bu bağlamdaki meseleleri ('insan hakları', 'demokratikleşme' vs.) Tarih Vakfı mensuplarının tutumlarını merkeze koyarak (Türkiye ve Avrupa kamuoyu tutumlarına da yer vererek) irdelemektedir. Monceau, Avrupa ve demokrasi yanlısı elitler olarak nitelendirdiği grubun AB'nin gelecekteki olası partnerleri olmaları nedeniyle derinlemesine etüt edildiğini belirtmektedir. Zira Avrupa'ya entegrasyon süreci bağlamında Türkiye'nin dönüşüm dinamiklerini ve süreçlerini daha iyi anlamak için bu reform hareketine katılan Türk elitlerini bilmek olmazsa olmazdır.

Yayımlanmış kitaplar, süreli yayınlar, basın tarama dosyaları, broşürler, kataloglar, faaliyet tanıtım ilanları gibi böylesi bir çalışma için standart olarak nitelendirilebilecek yazılı kaynaklar haricinde Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi başta olmak üzere özel kurum arşivlerine ve şahıs arşivlerine (özellikle Aziz Nesin ve Orhan Silier) ait evrak kullanılmıştır. Söz konusu şahıs arşivlerinde daha önce bir araştırma kapsamında kullanılmamış çok sayıda yazışma ve notlardan faydalanılmıştır. Tarih Vakfı'nın birçok mensubunun aktif olarak yer aldığı Türkiye İşçi Partisi'ne ait evrak ve kurumun önemli isimlerinden Silier'in özellikle 12 Eylül sonrası Avrupa yıllarındaki faaliyetlerine dair belgelerin öneminin altı çizilmelidir. Yönetimin izniyle Tarih Vakfı'nın finansal ve iç strateji raporları, veritabanları da araştırma kapsamında kullanılmıştır. Katılımcı gözlemci olarak Monceau'nun kurumdaki toplantı ve faaliyetlerine dair notları da altı çizilmesi gereken kaynaklardır. Grubun aktivizm geçmişlerine dair yazılı kaynak çok az olduğu için mülakat ve anketler ayrı bir değer arz etmektedir. Monceau, anket ve mülakatlar sayesinde dikkat çekici bir hassasiyette nicel ve nitel analiz yapabilme imkânı bulmuştur.

Cumhuriyet devrinde tarih disiplininin gelişiminde şimdiden önemli bir kurumsal aktör olarak yerini almış olan Tarih Vakfı 'elit'iyile ilgili çalışmanın ilk dört bölümünde Monceau'nun çok sayıdaki tespit ve değerlendirmesinden birkaçına burada değinmenin anlamlı olacağı söylenebilir. Monceau'nun ilk olarak belirttiği husus, grubun cinsiyet dağılımı itibarıyla erkek ağırlıklı oluşudur. 2000 yılından itibaren kadın oranında artış görülmesine rağmen çalışma sonlandırıldığında bu tablo değişmemiştir. İkinci husus, söz konusu 'elit' mensuplarının doğum yerlerinin İstanbul, Ankara, İzmir başta olmak üzere Türkiye'nin batısında yer alan büyük şehirler olduğu, dolayısıyla kentli bir grup söz konusu olduğudur. Bu tablo, çalışmanın yapıldığı esnada ikamet yerlerinin dağılımında da karşımıza çıkmaktadır. Tarih Vakfı mensuplarının ebeveynlerinin meslek dağılımları da kentli oluşu destekler yöndedir. Tarih Vakfı yönetici grubunun çoğunluğunun Türkiye'de bir Batı dilinde eğitim veren lise ve/veya üniversiteden mezun olduğu da Monceau tarafından tespit edilmiştir. Gerek tüm mensuplar, gerekse de yönetici kesim için

öğretim dili İngilizce olan bir Türk üniversitesinden mezun olma oranı da dikkat çekici bir seviyededir. Tarih Vakfı mensupları arasında lisans veya lisansüstü seviyesinde tarih alanında herhangi bir dereceye sahip kişiler azınlıktadır; bu nedenle çalışma kapsamında yapılan mülakatlar ortaya koymaktadır ki kamuoyunca tanınan birçok tarihçi kendisini ‘alaylı tarihçi’ olarak nitelemektedir. Monceau, lisans veya lisansüstü seviyesinde tarih disiplini tercih etmeme hususunda dönemin Türkiye’sinde bu imkânın çok az üniversitede oluşu ve bu tercihin mesleki anlamda cazip olmama noktalarına değinmektedir. Başka disiplinlerden tarihe ‘alaylı’ dâhil olma konusunda ise başlıca motivasyonun ‘az gelişmişlik’, ‘Asya tipi üretim tarzı’ gibi dönemin düşün hayatına hâkim yoğun ve heyecan verici tartışmalar ile özellikle sol fikir çevrelerinin bu disipline verdiği önemden kaynaklandığı ifade edilmektedir. İncelenen grupta, Batı’da çoğunlukla en üst seviyede kabul edilen bir akademik kurumda yüksek öğrenim görmüş olma oranının da dikkat çekici bir seviyede olduğu belirtilmelidir. Bu durum uluslararası bir entelektüel çevreye dâhil olma, yabancı dil bilgisi edinme, Batı’daki akademik üretimin Türkçeye çevirisinde ciddi rol oynama imkânlarını sağlamıştır. İncelenen grubun özellikle 1960-80 döneminde parti, sendika, öğrenci örgütleri faaliyetleri, takip ettikleri yayınlar, katkıda buldukları yayınlar ve benzeri değişkenler, sol mensubiyeti net bir şekilde ortaya koymaktadır. Grup üyelerinin askeri müdahaleleri algılayışları ve bu müdahalelerden meslek-kariyer anlamında (1971 ve 1980’den olumsuz olarak) etkilenmelerine değin tespitler de siyaseten solda konumlanışı desteklemektedir. 1960, 1971, 1980 ve 1997 askeri müdahaleleri içinde Monceau’nun tespitine göre bu elit ‘nesil’in vücuda gelmesinde ‘kurucu olay’ olan 27 Mayıs’ın grup nezdinde sonuçları itibarıyla olumlu olarak değerlendirilen tek müdahale olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca grubun net bir şekilde laiklik yanlısı olduğu tespitine de vurgu yapılmalıdır.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye’sinde entelektüel hayat ve tarih disiplini hakkında dikkat çeken bu hacimli ve detaylı eserin Türkçeye kazandırılması umulur.

Yasin Özdemir*

* Arş. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli – İzmir / Türkiye, yasin135@yahoo.com

Cibannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi tarafından yayınlanan *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Temmuz ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
- Derginin kısa adı *Cibannüma*'dır.
- *Cibannüma*; bağımsız, ön yargısız ve kör hakemlik ilkeleri çerçevesinde yayın yapmaktadır.
- *Cibannüma*'ya, sosyal ve beşeri bilimler alanında her türlü yayın kabul edilmekle birlikte tarih, coğrafya ve tarihi coğrafya alanlarındaki yazılara öncelik verilmektedir.
- Gönderilecek yazılar özgün araştırma-inceleme, belge değerlendirmesi ve neşri, derleme ve çeviri (yazarların onayı alınması şartıyla), aktarma, değerlendirme, haber, yayın tanıtımı ve eleştirisi şeklinde olabilir.
- Sunulan makalelerin daha önce başka bir dergide yayınlanmamış olması, yayınlanmak amacı ile sunulmamış olması ya da reddedilmemiş olması şarttır.
- Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara, telif hakkı ise *Cibannüma*'ya aittir. Yazıların içeriğinden ve kaynakların doğruluğundan yazarlar sorumludur. Yazarlar, yayın haklarının devredildiğini belirten onay belgesini ([Yayın Hakları Devir Formu](#)) yazıları ile birlikte göndermelidirler. Bu belgenin tüm yazarlar tarafından imzalanarak dergiye gönderilmesi ile birlikte yazarlar, gönderdikleri çalışmanın başka bir dergide yayınlanmadığı ve/veya yayınlanmak üzere incelemede olmadığı konusunda garanti vermiş, bilimsel katkı ve sorumluluklarını beyan etmiş sayılırlar.
- Dergide yer alan tüm yazılarda sürülen görüşler yazarlarına aittir ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nin resmi görüşünü yansıtmamaktadır.
- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak Almanca, İngilizce ve Fransızca yazılar da kabul edilmektedir.
- Türkçe yazılarda Türk Dil Kurumu'nun güncel Türkçe Sözlüğü ve Yazım Kılavuzu temel alınmalıdır.
- Araştırmalara yapılan her türlü yardım ve diğer desteklerin alındığı kişi ve kuruluşlar yazının ilk sayfasında dipnotta beyan edilmelidir.
- Dergimizde yayınlanan yazılar için yazarlarına telif ödenmez. Telif olarak yazara bir adet basılı dergi gönderilir.

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

- Makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak kaynakçalar dâhil eksiksiz olarak e-dergi sistemine yüklenmelidir.
- *Cibannüma*'ya yayımlanmak üzere gönderilen tüm yazılar 'Turnitin' programı ile taranarak intihal kontrolünden geçirilmektedir. İntihal taraması sonucuna göre yazılar reddedilebilir veya yeniden düzenlenmesi istenebilir.
- Kabul edilen yazılar yayın kurulu tarafından dergi ilkelerine ve biçimsel özelliklerine uygunluk açısından incelenir. Uygun bulunan yazılar konunun uzmanı yurtiçi/yurtdışından iki hakeme gönderilir. Bu süreçte hakem ve yazar kimlikleri gizli tutulur.
- Hakemlere yazıların incelenmesi için tanınan süre en fazla 30 gündür.
- Hakem raporları şayet yazılarla ilgili bir takım önerilerde bulunuyorsa, döndükten sonra en geç 15 gün içerisinde yazarlara ulaştırılır. Yazarlar, hakemlerin önerilerine göre çalışmalarını yeniden

düzenler, fakat hakemlerin önerilerine katılmadıkları noktalar varsa bunları gerekçeleriyle beraber izah ederler.

- İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayın kurulunun son onayı ile yayımlanır. Raporlardan biri olumlu, biri olumsuz olursa, çalışma üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporuna göre yazının yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verilir.
- Hakem süreci olumlu sonuçlanan makaleler, hakem raporlarının tamamlanma tarihlerine göre sıraya konarak yayınlanır.
- Yayına kabul edilen yazıları için yazarlar, metinde temel değişiklik yapmamak kaydı ile editör, editör yardımcılar ve İngilizce dil uzmanının düzeltme yapma haklarını kabul etmiş sayılır.
- İncelemeye sunulan yazılarda olası bir bilimsel hata, etik ihlal şüphesi veya iddiasıyla karşılaşırsa, bu dergi verilen yazıyı destek kuruluşların veya diğer yetkililerin soruşturmasına sunma hakkını saklı tutar. *Cibannüma* sorunun düzgün biçimde takip edilmesi sorumluluğunu kabul eder ancak gerçek soruşturmayı veya hatalar hakkında karar verme yetkisini üstlenmez.

SAYFA DÜZENİ VE YAZIM KURALLARI

Yazılar: 16,5 x 24 cm boyutunda kâğıda MS Word veya uyumlu programlar ile yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak tüm bölümlerde **Garamond** kullanılmalıdır.

Kenar boşlukları:

Üst: 3 cm Alt: 2 cm
Sol: 2 cm Sağ: 2 cm
Cilt Payı: 0 cm
Üstbilgi: 1,5 cm Altbilgi: 1,25 cm

Başlıklar: Ana başlık üstten tek aralık 2 satır atlandıktan sonra 3. satıra büyük harflerle, koyu ve 12 punto olacak şekilde yazılıp ortadan hizalanmalıdır. İngilizce başlık ise Türkçe özetin altına tek aralık 1 satır atlandıktan sonra 11 puntuyla baş harfleri büyük, koyu ve ortadan hizalanmış şekilde yazılmalıdır. Yazılarda bilgi akışının daha sağlıklı olabilmesi için ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar 11 punto, sadece baş harfleri büyük, koyu, iki yana yaslı ve paragraf başı (1 cm) ile aynı hizada olmalıdır. Öncesinde 12nk, sonrasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazar ad ve soyadları Türkçe başlıktan sonra tek aralık 1 satır boşluk bırakılarak baş harfler büyük, unvansız ve 11 punto olarak ortaya hizalanmış şekilde yazılmalıdır. Unvan ve adres bilgisi yıldız işaretiyle dipnot verilerek suretiyle 9 punto olarak örnekte olduğu gibi verilmelidir.

* Doç.Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir / Türkiye, ozet.kupeli@ikc.edu.tr

Özgün araştırma ve inceleme yazıları Türkçe ve İngilizce özet içermelidir. **Özetler;** yazar adı-soyadının altına tek aralık 2 satır boşluk bırakıldıktan sonra **Öz** (baş harfi büyük, koyu ve ortaya hizalanmış şekilde) ve **Abstract** (baş harfi büyük, koyu ve ortaya hizalanmış şekilde) başlıklarının altında 150-200 kelime arasında 10 punto ile satır başı olmaksızın sağdan ve soldan 1'er cm içeride, iki yana yaslı ve 3nk paragraf aralığıyla yazılmalıdır. Özet ve Abstractın altında beş kelimecik **Anahtar Sözcükler / Keywords** yer almalıdır.

Metin, Abstracttan sonra tek aralık 2 satır boşluk bırakılmak suretiyle başlamalı ve 11 punto ile yazılmalıdır. Metin kısmında **paragraf ayarlarına** ait teknik detaylar aşağıdadır.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0
Özel: İlk Satır Değer: 1 cm
Aralık: Önce: 3nk Sonra: 3nk
Satır Aralığı: Tek

Alıntılar: Alıntılar metin içinde veya ayrı bir paragraf olarak verilebilir. Metin içindekiler italik ve tırnak arasında olmalıdır. Ayrı bir paragraf olarak verilenler ise tırnak içinde italik olarak 11 punto ile yazılmalı ve her iki yandan 1 cm içeride olmalıdır.

Tablolar ve tablo yazıları 10 punto ile yazılmalıdır.

Şekiller ve Resimler metin içine yerleştirilmiş veya metin sonunda sıralanmış şekilde olabilirler. Her iki durumda da şekiller ve resimler numaralandırılmalı ve altına gerekli açıklama yapılmalıdır.

Tablo, şekil ve resimler metin sonunda yer aldığı anda kaynakçadan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme

Metin içindeki atıflar sayfa altı dipnot şeklinde 1'den başlayarak devam eden dipnot olarak numaralanmalı, metinde dipnot sisteminin dışında, metin içi atıf veya başka bir sistem kullanılmamalıdır.

Dipnotlar için paragraf ayarlarına ait teknik detaylar aşağıdadır. Dipnot metnine verilen ayarlar uygulandıktan sonra tab tuşuna bir kez vurulmak suretiyle başlanmalı ve 9 punto ile yazılmalıdır.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0

Özel: Asılı Değer: 0,5 cm

Aralık: Önce: 2nk Sonra: 2nk

Satır Aralığı: Tek

Dipnotlarda kitap, dergi, gazete ve ansiklopedi adları italik; makale, madde, yayınlanmış bildiri başlığı veya kitap bölümü başlığı trnak içinde düz yazı ile gösterilmelidir.

Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmelidir.

Atıf yapılan kaynağın derleyeni, çevireni, editörü, yayına hazırlayanı varsa mutlaka belirtilmelidir.

Örnek kullanımlar

(Kitap)

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 12.

(Makale-ansiklopedi maddesi-yayınlanmış bildiri-kitap bölümü)

Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 583.

Halil İnalçık, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s. 3-4.

(Tez)

Cahit Telci, *XV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1999, s. 52.

Kaynakça Yazımında Uyulacak Esaslar

Metin içinde atıf yapılan eserler makale sonunda tek aralık 2 satır boşluk bırakıldıktan sonra 10 punto, koyu ve ortaya hizalanmış Kaynaklar başlığı altında soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Kaynakça yazımı için **paragraf ayarları** aşağıdaki gibidir.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0

Özel: Asılı Değer: 1 cm

Aralık: Önce: 2nk Sonra: 2nk

Satır Aralığı: Tek

Atıf yapılan kaynağın çokluğu ve çeşitliliği durumunda Arşiv Kaynakları, Yazma Eserler, Araştırma ve İncelemeler vs. gibi alt başlıklarla tasnifleme yapılabilir.

Atıf yapılan kaynak; makale, yayımlanmış bildiri, kitap bölümü vs. olduğu takdirde sayfa numaralarına mutlaka tam olarak yer verilmelidir.

Örnek kullanımlar:

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu", *Belleten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 575-608.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)*, Cilt 1, (ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert; çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000.